

Алишер Навоий
Ҳайратул-аброр

АЛИШЕР НАВОЙЙ

ҲАЙРАТУЛ-
АБРОР

(Яхшилар ҳайрати)

Насрий баён қилувчи
А. Ҳайитметов

Рассомлар:
М. Рейх ва Д. Цирин

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САНЪАТ
НАШРИЁТИ

ТОШКЕНТ

1974

Ўз
Н 14

7-4-3-184
Н-М-352-06-74 87-74

© Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент — 1975 й.

НАШР ҲАҚИДА

Ҳар бир авлод ва замона яратган бойликларнинг энг қимматбахоси фақат ўша давр учунгина эмас, балки келгуси замон ва авлодлар учун ҳам қадрли ва қимматли бўлиб сақланидиган ёдгорликдир.

Навоий яратган «Хамса» ана шундай энг муътабар ва энг азиз адабий ҳазинадирки, унинг эътибори асрлар ўтган сари заррача камайгани йўқ, аксинча, тобора ошиб бормоқда!

«Хамса» («Бешлик») беш дostonдан иборат. Унинг биринчи китоби «Ҳайратул-аброр» («Яхши кишиларнинг ҳайрати») асарини Навоий 1483 йили ёзишга киришди ва ўша йилиёқ битказди. Бу пайт буюк шоир истеъдод ва ижоднинг камолот даври эди.

42 ёшли Алишер Навоий Хуросон мамлакатининг энг шуҳратли шоири ва энг обрўли давлат арбоби. Унинг илк девони 1465—66 йили тузилган бўлиб, бу девоннинг машҳур хаттот Султонали Машҳадий томонидан кўчирилган асл нусхаси ҳозир Ленинграддаги Салтиков-Шчедрин номлидаги давлат халқ кутубхонасида сақланади. У халқ ўртасида кенг шуҳрат топди. Бу девонни Навоийнинг мухлислари ўзлари тўплаган Навоий шеърларидан тuzган эдилар.

1470—1483 йиллар орасида эса Навоий ўзи шеърларини икки девонга — «Бадойиул-бидоя» ва «Наводирун-ниҳоя»га жам қилди.

Инсон қалбининг нафис ва мазмундор туйғуларини юксак бадиийлик билан кўйлаган шоир «Хамса» ёзишга киришганда шундай бой ижодий тажриба орттирган эди. Шунинг учун ҳам у «Хамса»ни гоят тез суръатда ёзди ва 1485 йили уни интиҳосига еткарди.

«Хамса»нинг иккинчи достони «Фарҳод ва Ширин», учинчиси «Лайли ва Мажнун», тўртинчиси «Сабъан сайёр» («Етти саёҳатчи»), бешинчиси эса «Садди Исқандарий» («Исқандар девори»)дир. «Хамса» дostonларининг умумий миқдори йигирма беш минг олти юз ўн беш байтдан иборат. (51 минг 230 мисра.)

Бахтли тасодифга кўра Навоий «Хамса»сининг асл қўлёзма нусхалари бизгача етиб келган. Улардан бири хаттот Абдуҷамил котиб томонидан асар ёзилган йили кўчирилган. У Тошкентда Беруний номли Шарқшунослик институтида сақланади (инв. №5018). Яна бир қўлёзма Султонали Машҳадий қаламига мансуб. У ҳозир Ленинграддаги Салтиков-Шчедрин номли кутубхонададир (инв. № 560).

«Хамса» Навоий ижоди ва умуман ўзбек классик адабиётининг энг олғий маҳсулидир. «Хамса» дostonларида шоир ўзининг чин инсонпарварлик, халқпарварлик ғояларини зўр эътирос ва юксак бадиийлик билан ифода этади.

Навоий ҳар доим инсонни улуғлайди. Табиатнинг энг олий ва қадрли маҳсули инсондир, қолган жами борлиқ инсонга хизмат қилиши керак, деб ҳисоблайди.

«Ҳайратул-аброр»нинг муқаддимасида Навоий жаҳоннинг барча гўзаллиги ер ва кўкнинг назаҳоти ва умумҳаёт кўринишларининг ҳусндорлигини таъриф эта-эта, охири шулар ҳаммаси инсон учун яратилган эканини алоҳида таъкидлайди:

Ганжинг аро нақд фаровон эди,
Лек боридин ғараз инсон эди...
Бу чаман ўлмоғида мавжуд анга,
Бор эди инсон гули мақсуд анга.

Сўнг уч ҳайрат ва йигирма мақолатда инсоннинг такомил учун зарур бўлган барча юриш-туриш қоидаларини бирма-бир санаб чиқади. Навоий одоб, ҳаё, карам, вафо, тўғрилиқ, илм ва бошқа фазилатларни чин инсон учун зарур эканини қайта-қайта уқтиради. Айни замонда бахиллик, тама, зулм, жаҳл каби иллатларни ғазаб, нафрат билан рад қилади.

«Ҳайратул-аброр»нинг ўн учинчи мақолатидаги:

Одами эрсанг демагил одами
Они-ки йўқ халқ ғамидин ғами,—

каби мисралар Навоий гуманизмининг чин жавҳаридир. Улар Навоий ижодининг моҳиятини билдирувчи машҳур шиорга айланиб кетган десак хато қилмаймиз.

«Хамса» дostonларидаги ижобий қаҳрамонлар Фарҳод, Ширин, Меҳинбону, Қайс, Лайли, Шопур, Навфал, Искандар, Арасту ва бошқалар ижобий ибрат намуналаридир. Улар ўз ҳаёти мазмунини инсонга, халққа хизмат қилишда кўрадилар. Улар энг олижаноб инсоний туйғуларни ўзларида мужассам этганлар. Бу қаҳрамонларнинг фаолияти ҳаёт гўзаллиги, инсон қалби покизалигининг ёрқин тимсолидир.

«Хамса» дostonларида Навоий ана шундай олижаноб интилишлар эгаси бўлиши зотларнинг феодал воқелигининг мудҳиш шароитида чеккан азоб-уқубатлари, бу даврнинг покиза тийнат вужудларга етказган ранжу озорларини бирма-бир тасвирлайди. Хисрав, Шеруя, Ибн Салом, Лайлининг отаси, Жобир, Доро ва ҳ. к. шахслар ана шу мудҳишлик, таассуб ва зулм замонасининг маҳсулларидир. Улар ҳар бир соф ва самимий туйғуларни бўғишга, уларни ҳалок этишга жаҳд этадилар. Қайс, Лайли, Ширин, Фарҳод шу жавр ва бедодлик қурбони бўладилар.

Аммо шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Навоий буюк мутафаккир шоир сифатида ҳаётда ижобий идеалларнинг тантанасига ишонар ва шуни ташвиқ этар эди. Энг фожияна севги қисматини куйлаган «Лайли ва Мажнун» дostonида ҳам у ана шу илғор, ҳаёт ва севгини тасдиқловчи мавқеидан чекинмайди. Лайли ва Қайснинг тун пардаси остида учрашганларини тасвир этганда у ана шундай покиза севгининг, нафосат ва гўзалликнинг ғалабасини юксак шоирона мисраларда тартанум этди. Фарҳод ва Шириннинг вафотидан сўнг уларнинг биҳишт боғида висол топганларини ҳикоя қилар экан, у яна бир бор самимий ва чин севгининг охири барча ёвузликлардан устун чиқишига ишонч билдиради.

Навоий ҳаётга, инсонга, халққа муҳаббат туйғулари билан тўлиб-тошган шоир, гуманизм ғояларининг оташин тарғиботчиси бўлган мутафаккир эди. У ана шу йўлда ҳар доим барқарор турди. Шу жиҳатдан Навоий ижоди чуқур ғоявийликнинг улугвор намоёниши бўла олади, «Хамса»да ана шу ғоявийликнинг барча кўринишлари намоёндир.

Навоий қаҳрамонлари турли эл ва элатларнинг вакиллари. Уларни мақсад ва интилишлари бирлиги бирлаштиради. Улуғ ғоялар, маслак ва идеалларнинг

умумийлиги бу ижобий қаҳрамонларни бир-бирига боғлайди, улар ўртасида бузилмас бирдамликни вужудга келтиради. Шунинг учун ҳам Навоийни ҳақли равишда изчил интернационализм мавқеида турган ижодкор деб талқин қиламиз. Бу фикрларнинг исботи «Хамса» дostonларида кўплаб учрайди.

Навоий «Хамса»сини кенг китобхонлар оммасига етказиш омма ўртасидаги гоёвий ва эстетик тарбия ишларимизда муҳим ўрин тутади. Шунинг учун ҳам унинг турли шакллардаги нашрини амалга ошириш алоҳида аҳамиятга моликдир.

«Хамса» дostonлари атоқли адиб Садриддин Айний томонидан қисқартирилган холда нашр этилди. Бу нашр ўз даврида муҳим ўрин тутди. Сўнг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Садди Искандарий» дostonларининг тексти параллел шарҳи билан нашр қилинди. Бу дostonларнинг шарҳини атоқли шоирлардан Ғафур Ғулум, Амин Умарий, адабиётшунослар Тўхтасин Жалолов, С. Ҳусайнзода, Иноят Махсумовлар амалга оширган эдилар. Бу нашрлар халқ ўртасида яхши эътибор қозонди. «Хамса» дostonларининг асосий мазмуни 1939—1940 йиллари «Гулистон» журналида алоҳида баён этилган эди. Бу ҳам эл ўртасида уларни ёйишда маълум хизмат қилган.

Навоий «Хамса»сининг мукамал нашри 1960 йили Тошкентда амалга оширилди. Уни навоийшунос олим Порсо Шамсиев босмага тайёрлаган эдилар.

Аmmo кенг ўқувчилар оммасига «Хамса»ни янада тушунарлироқ равишда етказиш кундалик вазифалардан бўлиб қолмоқда. «Хамса» дostonлари шарҳининг китобхонлар ўртасида топган эътиборига асосланиб, ҳозир шу беш дostonнинг тўла шарҳини алоҳида-алоҳида нашр этиш мақсадга мувофиқ деб топилади.

«Ҳайратул-аброр» китоби ана шу нашрнинг биринчи китобидир. «Ҳайратул-аброр» шарҳини филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Беруний номли давлат мукофотининг лауреати, таниқли навоийшунос олимларимиздан Абдуқодир Ҳайитметов амалга оширган. А. Ҳайитметов «Ҳайратул-аброр»нинг Навоий асарларининг ўн беш жилдли тўпламидаги нашрини таҳрир этган, ўша тўпламнинг рус тилидаги нашри учун «Ҳайратул-аброр»ни рус тилига сўзма-сўзма таржима қилган эди.

Шарҳлар мукамалдир. Улар дostonлардаги ҳар бир мисранинг мазмунини ўз ичига олган, асосий текстдан чекинишга йўл қўйилмаган.

Навоий ишлатган барча бадий тасвир воситалари, шубҳасиз, ўз ўрнида тўла сақланади.

Нашрни енгиллатиш мақсадида асосий текст берилмади.

Умидвормизки, ушбу китоб Навоий «Хамса»сини кенг китобхонлар оммасига етказишдек эзгу мақсадни рўёбга чиқаришда ўз ўрнини эгаллаяжак.

Навоий ижоди битмас-туганмас хазинадир. Уни чуқур ўрганиш, ундаги буюк гоё ва фикрларни ўзлаштириб оммага сингдириш ҳамиша зарур ва фахрли вазифа бўлиб қолади.

А З И З Қ А Ю М О В

11/III-74 йил

XII

Шеърият мулкида ўзининг забардаст панжалари билан нақд тилла ва гавҳарлардан иборат беш хазинани қўлга киритган Ҳазрати шайх Низомий мадҳида ва ўша гавҳару тиллалар тамаида унинг панжасига панжа урган Амир Хусрав таърифиди

↓ У сўз санъаткорларининг бошидаги тож, ҳатто баҳоси хазинага тенг ўша тожнинг гавҳаридир. Уни фазилат конидаги гавҳарларнинг қўриқчиси, камолот дарёсининг қимматбаҳо инжуси деса ҳам бўлади. *й*

Унинг ижодхонаси сувоқларидан анбар ҳиди келади. Хонанинг тўрт томонига эса саккиз жаннат яширинган. Гарчи унинг уйи кўнгул кулбасидек ихчам бўлса ҳам, унда ҳар икки жаҳоннинг жилвасини кўриш мумкин. Баланд осмон унинг масжидига қандил, нур сочувчи қуёш эса ўша қандилдаги шам. Каъба уйдан доим унга бир эшик очиқ; намоз вақтида унга бу эшик меҳроб вазифасини ўтайди.

Ганжа унинг ватани, кўнгли бойликлар кони бўлиб, фикри хазиначи, тили эса ўша бойликларни улашувчидир. Унинг фикр тарозуси «Хамса»ни, «Хамса» эмас, балки «Беш хазина»ни ўлчаркан, унга Осмон тарозу палласи, Ер курраси эса ботмон тош бўлди. Ақл хазиначиси уч минг йил тарозуда тортса ҳам бари бир, унинг кичик бир қисмини тортиб улгуради, холос.

Унинг сўзлари латофат дастурхонида ёйиғлиқ; тили эса маъно дурларини ипга тергани терган. У беҳисоб сўз дурларини тартибга солгани учун тақдир унга «Низомий» деган тахаллусни муносиб кўрди. Унга нисбатан «Қуддиси сирруҳ»¹ дейишнинг ҳожати йўқ, чунки поклик руҳининг ўзи унинг файзидан нишонадир. Беш ҳарф билан ёзиладиган ва чиқариладиган сон ҳисоби билан ҳисобласанг «бир минг бир юз» унинг исмини билдиради². Шу ҳисоб билан унинг гавҳарга тенг номи худонинг минг бир исмига ҳамоҳанг бўлди. Бунда алиф ҳарфи³ унинг ўз исмини билдирса, қолган ҳарфлар унинг бир минг сифатини англатади.

У сочган дурлар ер юзини қоплаб олди, ҳатто осмон қутилари ҳам лиммо-лим тўлди. У сўзга шундай пардоз бердики, бошқаларга бу соҳада қиладиган иш қолмади.

¹ Дуо: «Унинг сирлари пок бўлсин!»

² Арабча ёзувда Низомий беш ҳарфдан иборат бўлиб, (нун)—50, (изғи)—900, (алиф)—1, (мим)—40, (ёй)—10 ни билдиради, жамъи — 1001.

³ Алиф ҳарфи 1 ни англатади.

Ундан кейин ҳинд чавандози ҳам ҳиндий ханжари билан (сўзни) саралаб, ханжарининг чақмоғидан учқунлар сачратиб, минган оти ҳам ўтдай тез ҳаракат қилиб, қаёққа ўзини ўтдек тез ва қаттиқ урмасин, ҳамма ерда ғавғо кўтарди. Қайси мамлакатда қандай (сўз) ободонлиги бўлса, имкони борича уларни ўз қўлига киритди. Уни шунчаки ҳинд чавандози деб бўлмайди, уни ҳинд ройи деб аташ керак. Унинг қалами учи ҳинд мамлакатининг кўркидир. Шеъриятидаги ҳар бир дoston Ҳиндистоннинг бир вилоятига тенгдир.

Ганжа подшоси (Низомий) бойликларни сочувчи, у эса унга эргашувчидир, сўз иқлимида у подшоҳ бўлса, ўз номи билан бу ҳам хусрав (подшоҳдир). Хусрав бўлиб, мамлакатни обод қилди. Уни Хусрав эмас, Фарҳод деб атаса ҳам бўлади. Унинг ҳунари меҳнат — машаққат тоғини қазиш; бунда «тоғ» унинг шеъриятидир, теша эса унинг тили. Унинг жони ишқ ўтининг ўтхонасидир, ғам денгизи эса унинг кўзидан оққан ёшлардир. Шамъ каби у базмларга нур сочади, базмларни ёритади-ю, ўзи эса куйгани куйган.

Ганжа қуёши байроқ кўтариб, сўз мамлакатини бир қалам атрофига бирлаштирганида, бу ҳам кўз тикмаган, қўшин тортмаган биронта мамлакат қолмади. Қайси бир майни ичиб, у кайф қилган бўлса, бу ҳам ўша майни ичиб маст бўлди. Қайси шабистонга у йўл олган бўлса, бу ҳам ўша ерда базм қурди. Борган ерини у «Махзанул-асрор»¹ билан безаган бўлса, у ерни бу «Матлаъул-анвор»² билан ёритди. У маснавий йўлини ўзига бўйсундирган бўлса, бу ҳам унга эргашди, унга монанд иш тутди.

Кўп кишилар уларга ўхшатмалар ёзишни ҳавас қилишди, бироқ улар сарв билан гул қаршисига хашак келтиришди. Улардан фақат бир киши³ бундан мустасноки, бундай одамни кўҳна фалак шунча айлангани билан бошқа ярата олмади.

XIII

Юсакликнинг узун сояси, шодлик жомининг соф сипқарувчиси мавлно Нуриддин Абдурахмон Жомий васфиким, васфга сиғмас, таъриффиким, таърифга тўғри келмас ва ул ҳазрат илтифоти қуёши қора кунга қолган мен ожизнинг аҳволига нур сочганининг баёни, ул қуёш тарбиясидан бу туфроқда оқ гуллар, оқ гулларгина эмас, ранг-баранг райҳонлар нишон бергани ва «Тухфатул-аҳрор»⁴ тухфаси мутолаасидан ғамгин кўнгулнинг хурсандчилик топгани ва «Ҳайратул-аброр»нинг лаъл ва жавҳарларини назм ипига тизмоқнинг сабаби

¹ «Сирлар хазинаси». Низомий «Хамса»сига кирган биринчи фалсафий-дидактик дostonнинг номи.

² «Нурларнинг тарқалиш манбаи» — Хусрав Деҳлавий «Хамса»сига кирган биринчи фалсафий-дидактик дostonнинг номи.

³ Абдурахмон Жомий кўзда тутилади.

⁴ «Асслар тухфаси». Абдурахмон Жомийнинг «Махзанул-асрор» ва «Матлаъул-анвор»га жавобан ёзган фалсафий-дидактик дostonнинг номи.

У бугунги кунда тариқатнинг қутби, ҳақиқат сирларининг кашф этувчисидир. Унинг кўкси — ҳақиқат дурларининг хазинаси, кўнгли эса маъно юзларига оина.

Унинг ўрни етти осмондан ҳам юқорида: етти осмоннинг мушкул ишлари эса унинг олдида ҳал. Унинг маскани — софлик мадрасаси; унинг учун энг тинч жой — дўстлар хонақоҳидир. Унинг жилва қилиб қараб турадиган жойи юксак осмон гулшани; сув ичадиган чашмаси эса аниқлик манбаидир.

У қурган сўз қасри шу қадар баландга кўтарилганки, унга ҳатто осмон ҳам сиртмоқ сола олмайди. Бу қасрда шайтонларнинг хас-хашаги илиниб қолиши имкони йўқ, чунки унда фаришталар тўдаси қанот қоқиб юради.

Гўё жаҳон осмон гумбази остига яширингандай, у ўз ҳужрасининг гумбази остида яшириниб ўлтиради; уни сен жаҳон ҳам дема, катта олам деб ата, оллоҳи таолонинг қудратидан нишона деб бил. Унинг устидаги дарвешлик хирқаси оддий калта тўн бўлиб, бу тўн унинг тани, жисми эса унинг жонидир. Хирқа ўрнига бундай тўн ки-йишининг сабаби ўз танини риёкорлик либосидан халос этишдир.

У бошини қуйи солиб, дилдан худога юзланганида, равшан кўн-гил билан чақмоқдай сайр этади. Бу сайрда у фалакни хижолатга солади, ер юзини эса хат варақлари айлангандай айланиб чиқади.

У хат ёзар экан, унинг сиёҳи вақт қуёшини қора парда билан бу-лутдек тўсиб қўяётгандай бўлади. Бу пардани у яширин ҳолатларни беркитиш учун ясаган; саҳифалар ҳам шу ҳолатларни сир тутиш учун тўлдирилган. Унинг давати бор қоронғиликларни ўзига жамлаб олган; маънодорлик эса унга ҳаёт сувидир. Унинг бир қатрасидан баҳраманд бўлган одам, шубҳасиз, абадий умрни қўлга киритган бўлади.

Ў Унинг назми жаҳондаги барча иқлимларни тутган, насри эса жон ўлкасини эгаллаган. Унинг асарлари гадога ҳам, шоҳга ҳам яхши-ликдан бошқа нарса эмас; шоҳу гадо унга хизмат қилиш билан фахрланади.

Лекин менинг унга нисбатан садоқат ва тобелигим ҳамма одам-ларникидан ҳам ортиқдир. Чунки олам қуёш нури билан тўла бўлса ҳам, лекин уларнинг орасида бир зарра шу қуёш меҳри билан маш-ҳурроқ бўлиши мумкин. Воғда турли-туман қушлар кўп бўлса ҳам булбул билан гулга эътибор бошқача. У бирон асар устида қалам тебратса, унинг ёзганини мендан олдин бошқа биров кўрмаган. Ахир тоғдан қуёш кўтарила бошлаганида ҳам унинг нурлари аввал туф-роққа тушади-ку. Гулнинг шоҳларида анвои гуллар очилар экан, уларга ҳам аввал тикан ҳамдам бўлади-ку!

Кунларнинг бирида бир йиғилишда у юзидан нур таратиб ўл-тирар эди, ҳар томондан ҳар хил ажойиб гапларни гаплашар эдик. Гап (шеърый ижодда) янги йўл очганлар ва уларга эргашганлар ҳақида борар экан, Низомий билан Хусрав устида ҳам сўз кетди. Уларнинг қалами туфайли пайдо бўлган икки «Хамса» оламга қан-

дай ҳаяжонлар солмади! Лекин бу икки «Хамса»га кирган ўн гўзал дoston ичида олдинги иккитаси яққол ажралиб турар эди.

Ҳа, «Махзанул-асрор»га тенг келадиган гавҳар борми?!

Ҳа, «Матлаъул-анвор»дек инжуни қидириб топиб бўладими?!

Бу хил дostonларнинг бошқалари ҳам ёмон эмас, барчасининг ҳуснида мажозий безаклар жилва қилади. Аммо биз айтган бу икки дostonнинг бири бамисоли гавҳар сочиб тургандай; гавҳарининг нурида азизлик, поклик нишони бор. Унинг иккинчиси ҳам порлаб туради, ёруғида эса юзага чиққан ҳақиқат шуълалари кўзга ташланади.

Фикр ҳақиқат ўтидан баҳраманд бўлган бўлса, у тошни ҳам сув қилиб, эритиб юбора олади. Бироқ фикр ҳақиқат гавҳаридан узоқ бўлса, унга ип топиш тўғрисида сўзламаган ҳам яхши. Ипни топсангу ўриш-арқоғи билан келтирсанг, яхши дур бўлмаса, у чиройли ранг ва нақшни қаердан олади?!

Шундай қилиб, орадан бир ой ўтди, икки ой ўтди. Кунларнинг бирида бахт ва ақл менга йўл кўрсатиб, уни кўргим келиб, ҳузурига бордим. Унинг қўлида бир неча бўлак қоғоз кўрдим. У киши кулиб, менга имо қилиб, «Тухфа»¹ни ёзиб битирганини айтдилар.

— «Ол-да, бошидан охиригача кўриб чиқ, бошидан охиригача ҳар бир варағини кўздан кечир!»— дедилар.

Дарҳол олдига келиб, унга жонимни садақа қилдим, қўлидан дostonни олдим упиб, дарҳол ичини очдим. Унинг бошидан охиригача шоҳона дур эди. Дур эмас, «Тухфатул-аҳрор» дostonининг ўзгинаси эди. Баҳраманд бўлишни истаганлар ундан нафъ топар, у олдинги икки дostonдан ҳажм жиҳатидан кичикроқ бўлса ҳам, фойдаси кўпроқ эди. У иккала дostonда бор гапни бундан топса бўлар, аммо бундаги ҳадяларнинг кўпи уларда йўқ эди.

Шавқига нақ кўксимни ёрдим, кўнглимни эса жилди учун ғилоф қилдим. Уни ўбдон ўқиб бўлганимдан кейин кўнглимда бир ҳавас пайдо бўлиб, безовта қила бошлади:

Улар² ҳаммаси бу йўлдан юрган эканлар, мен ҳам бир неча қадам юриб кўрсам қандай бўларкан?! Улар ахир ўз асарларини форсча ёздилар; мен эса туркий тил билан бошласам, уларнинг асарларидан форсий халқлар хурсанд бўлди; туркий халқлар ҳам менинг ёзганимдан баҳра олса; олдинги икки (муаллиф) руҳига фотиҳа ўқиб туриб, бу (Жомий) менга ҳам шу ишга бир фотиҳа берса. У иккаласи ичдан менга қаршилиқ кўрсатмаса, гашидан бу менга ёрдам бериб турса, мен бир нарсани талаб қилиб чиқар эканман, қаламни қўлга олиб, умид қиламанки, бу йўлда Низомий йўлга йўллар экан, Хусрав билан Жомий қўлласа ҳеч ким Навоийга бу хил асарни яратиш насиб бўлмайди!— деб айта олмайди. Катталарга бир камбағал паноҳ сўраб мурожаат қилса, улар буни қабул қилсалар, бу ҳам

¹ «Тухфатул-аҳрор» дostonи.

² Низомий, Хусрав Деҳлавий, Жомий кўзда тутилади.

уларга қўшилиб, катталашиб кетиши мумкин. (Ўзи терининг ичида пайдо бўлгани учун) мушк ҳеч теридан ор қилмайди. Лаъл ҳам тош бўлгани учун харсанг тошнинг озорини сезмайди. Тўрт унсур¹ боғи жуда дилкушо бўлса ҳам, уни ўраб, сақлаб турган девор оддий лойдан. Ут, сув, ҳаво қанча дилпазир бўлмасин, уларнинг орасида туфроқнинг ҳам ўз ўрни бор. Сарв, гул ва лолага, одатда, харидор кўп. Лекин ўтиннинг ҳам ўз харидори бор. Ипак ва атлас кийимлар қанча бўлмасин, наMAT тўқималар ҳам лоақал итнинг устини ёпиш учун керак-ку. Лаъл, ёқут ва дурлар одатда юксак баҳоланади. Лекин қаҳрабо сомоннинг ўрнини боса олмайди-ку. Шоҳ мусаффо майдан уч қадаҳ ичдими, майхўрлар унинг қуйқасини ҳам қолдирмайди.

! Мен ўзимни ит каби паст баҳолаб, ўзимни улуғлар ушлаган арқонга боғладим. Улар йўқлик даштига йўл олган эканлар, мен ҳам соя каби уларга ҳамқадам бўлай. Улар мангулик ғорига кириб, йўқ бўлсалар, мен ҳам уларга тўртинчи бўлиб, уларнинг ити сифатида қўшилай².

XIV

Одамзод вужуди осмонининг жаҳонни ёритар юлдузлари ва инсон зотига хос бўлган коннинг беҳисоб жавҳарлари бўлган сўз таърифидан ва бахт юлдузларининг бир-бири билан яқинлашиши яхши белги кўргазгани ҳамда қимматбаҳо жавҳарларнинг бир-бири билан яқинлашуви ёқимли туюлганидан назм таркибини наср тартибидан ортиқ кўриш ҳақида

Сўз гавҳарининг шарофати шунчалар юксакки, гавҳардек қимматбаҳо нарса ҳам унга садаф бўла олмайди. Тўрт садаф³ ичидаги гавҳарга қути ҳам шу сўз, етти осмон юлдузларининг буржи ҳам шу сўз.

Инсон кўнгли қайси томонга бўлмасин боқиб, жаҳон боғчасида юз хил янги гулларни кўраркан, улар барчаси бир вақтлар сирли йўқликнинг гулшанида яширинган, ғунчалар ҳам ҳаммаси очилмаган ҳолда эди. Азалият тоғидан майин шабада эса бошлаши билан жаҳон боғидаги шунча гуллар очилиб кетди. Бу оддий шабада эмас, гуллар сочувчи шабада бўлиб, у наъматак ва ундан тўкилган гул яфроғига ўхшаб кетади. Шу икки нарсани донишманд одам бир-бири-

¹ Т ў р т у н с у р — сув, ҳаво, ер, ўт.

² Навоий бу ўринда уч азизнинг подшоҳ зулмидан қочиб, бир ғорга яширингани, уларга бир ит ҳам эргашиб, яхшиларга эргашгани учун азизлар ҳисобига қўшилиб қолгани ҳақидаги машҳур афсонага ишора қилмоқда.

³ Т ў р т с а д а ф — сув, ҳаво, ўт, туфроқ.

га ёпиштирса, «кофу нун» ҳосил бўлади¹. Дунёдаги ҳамма бир-бирнга боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган нарсалар—барчаси шу «коф» ва «нун»нинг болалари, ўшандан пайдо бўлганлар. Бу болалар яна ҳисобсиз болалар кўриб, бола ўзи ҳам ота, ҳам ўғилга айланди. Уни сўз билан қандай мақташ мумкин? Ахир, нима дейилса ҳам унинг ўзини ўзи билан мақталган бўлади-да!

Сўз жон бўлиб, руҳ унинг қолипидир. Танида руҳи бор одам доим унга эҳтиёж сезади. Сўз дунёда бор барча кўнгилларнинг қутисидаги жавҳар, ҳамманинг оғиз қутисидаги қимматбаҳо гавҳардир. Агар тил бамисоли бир пўлат ханжар бўлса, сўз унга қадалган инжулардир. Тил бу чаманнинг очилган лоласи бўлса, сўз дурлари унга қўнган шабнамлардир. Сўз ўлган одамнинг танасига пок руҳ бағишлайди. Сўздан тандаги тирик руҳ ҳалок бўлиши мумкин.

Яхши сўз билан ўлганни тирилтира олгани учун Исо пайғамбар ўзини «Жонбахш» деган лақаб билан атаган. Сўз туфайли Халил ўзини ўтга ташлаган; Жабраил ҳам сўз юкига ҳаммол бўлган. Тангри инсонни сирлар хазинаси даражасига кўтарган экан, уни сўзлаш қобилиятига эга бўлгани учун ҳайвонлардан ортиқ қилиб яратди.

Гунча оғизлик, ширин лаб жонон гапирмасдан лабини ёпиб туриб олса, унинг майдай тотли лаъли лаблари ақлни маст қилса, мастлик у ёқда турсин, майпараст қилиб қўйса ҳам, ташқи кўриниши билан осмондаги ой бўлса ҳам девор билан унинг кўриниши ўртасида фарқ йўқ.

Чиройда юзи ойнинг рашкини келтирмаса ҳам, лаълга ўхшаш лаблари шакардон бўлмаса ҳам, ғамзаси билан бировларга ўқ отмаса ҳам, шундай қилиб киприклари сафини камайтирмаса ҳам, ўз гўзаллиги билан талончи ва танноз эмас эса-да, унда фақат тўғри ҳусн билан ноз бўлса, лекин пўписа билан сўзлаётган чоғида, тили аччиқ бўлса ҳам, жавоби ширин бўлса, ўзича фитналар қилса, турли ваъда ва хабарлар келтирса, дашномлар бериб, ақлни маст қилса, шундай малоҳат устига яна ёлғончилик қилса, ёлғончилиги ярангга туз сепиб турса—бундай алангаларда ким ёнишни истамайди?! Ва бундай ярага ким ҳам даво қила олади?!

У ўз ҳусни билан ибодат қилувчини ҳам йўлдан оздирса, ҳуснига ширин сўзлиги зеб бериб турса, шу ҳусну малоҳат билан гапириб, ўткир сўзлигини қоида билан баён этса—бундай гўзал бутун одамзод жинсига ўт ёқади, бутун одамзодни эмас, бутун оламни ёндиради. Ҳар лаҳзада одамларни ўлдириб, куйдиради, инсон зоти борки, ҳаммасини ўртантиради.

Базмда ҳар қандай созанда дилкаш куйларни ижро этиб, куйда қанча яхши такрорлар, машқда қанча яхши нақаротлар бўлмасин, тушунган одамлар ундан тўла қаноатланмайдилар. Куй ижроси чўзилиб кетса, уларга малол ҳам келади. Бу куй орасида жойини топиб,

¹ Арабча «к» ва «н» ҳарфи бир-бирига қўшилса, «кун!» бўлиб, «ярат!», «ижод қил!» деган маъноларни билдиради.

Навойй сўзи билан бир ғазал ашула қилиб айтилса, сўзлар куйга олов пуркаб, тингловчилар қалбини мунг билан эса, у вақтда сен базмдаги тўполонни кўр! Харобот кўйидаги ғавғоларни томоша қил! Ёқа йиртиш қандай бўлишини кўр, фиғон тортиб, ўзини ўлдирганларга боқ!

Дурнинг бир донаси билан боғлиқ гапга ишонма, сўзни жаҳон денгизидаги ҳақиқий дурдона деб бил.

Қалам сўзни шарҳлаб ёзган шунча гаплар насрга оиддир. Назмдаги сўзнинг хоссаси бундан ҳам бошқача. Оддий сўзлашувда ёлғондан эътиборсиз нарса йўқ. Лекин назмдаги ёлғон (муболаға)ни донолар ҳам маъқул кўради. Тиш дурлари ўз жойида тизилиб турганда, тартибли, яхши кўринади. Улар сочилиб кетгудай бўлса, қандай қимматга эга бўлиши мумкин?!

Гул ва мева дарахтлари боғда чиройли кўринади. Тоғда эса улар ҳаммаси ўтин ҳисобида қаралади. Бунда (насрода) сочилиб ётганлиги кишини нохуш қилса, унда (шеърда) мавжуд тартиб-қоида кўнгулни хурсанд этади. Бандаларини кечирувчи худо уларни хилма-хил қилиб яратар экан, уларнинг ҳар қайсисини бошига бир-биридан фарқ қиладиган тож билан пайдо қилган. Шоҳ одатда гулшанда бўлиши, унда базм қуриб, шодлик йўлини тутиши керак. Ҳар киши ўз даражасини билиб ўтирса, ўтиришда тартиб-интизом бўлади. Борди-ю ичкилик ақлини еб, шоҳ ўз ёнига эшик оғасини ўлтирғизса ёки қул ўз беги билан ади-бади айтишадиган бўлса, ундай базмда тагин қандай ҳаловат бўлиши мумкин?!

Шахмат тахтасига доналарни тўккан одам унинг ёғоч доналарини қанча мақтамасин, у чиройли кўринади шу вақтдаки, биров — икки томонга у доналарни икки қатордан қилиб терса. Шахматнинг икки томонидаги икки қатор худди икки мисра шеърга, тўрт қатор эса шеърнинг икки матлаиға ўхшаб кетади. Бундаги ҳар дона ажойиб муаммо бўлиб, уларнинг орасида отлар ҳам пайдо бўлади. Одам қанча тўғри фикр қилмасин, бунда озгина паришонликка йўл қўйса, отнинг юриши туфайли мот бўлиб қолиши мумкин.

Шеър дафтари ҳам бир-бирига боғлангани учун унинг варақлари гулзордаги гулдай тоза. Дафтарнинг ипи сўкилса, унинг варақларини шамол ҳар томонга учуриб юборади. Гулшанда гулларнинг саф тортиб очилиб туриши, бу — назм; уларнинг ерда сочилиб-тўкилиб ётиши эса насрдир. Назм бу қадар юксак эъзозланмаса, тангри сўзи¹-да шеър бўлмас эди.

Назмда ҳам асосий нарса маънодир, унинг шакли эса ҳар хил бўлиши мумкин. Яхши мазмунга эга бўлмаган шеър тушунган одамларнинг яхши баҳосини ололмайди. Ҳам яхши шаклга эга бўлган, ҳам гўзал маъно асосига қурилган шеър — ҳақиқий шеър.

Эй худо, худди шундай шеърлар халқнинг муҳаббатини қозонсин. Хаста Навоййга ҳам шуни насиб эл!

XV

Бир неча сўз шу мазмундаким, сўзнинг маъноси унинг жонидир, усиз сўз қолли жонсиз қоллидир ва буни қандай қўлга киритишни ҳеч ким билмайди, ҳатто уни қўлга киритган одамнинг ўзи ҳам йўқ, ёлгончиларнинг ноинсофлигига инсоф қилмоқ, балки уларнинг ёлгончилигига инсоф тилаб, улар учун узр сўрамоқ

Кимда маъно гавҳари бўлса, ўша одам сўз дарёсининг гаввосидир. Маъно машъали кимнинг юзини ёритган бўлса, файз ҳарамиди жилва этиш ўшанга насиб бўлади. Ким маъно дурининг садафидан ўзига жом қилган бўлса, сўз майини ўша одам тўла симиради.

Бу шу қадар ажойиб ва мазали шаробки, кўнгулнинг энг қоронги жойларини чироқ бўлиб ёритади. Осмон хуми ҳам шу шароб билан лабигача тўлатилган; у хумнинг оғзи эса қуёш ғишти билан беркирилган. Дунёдаги барча одамлар унга ғарқ бўлган; сўз латофати уларни кўздан яширган. Кимки ундан бир қатра ичган бўлса, кайфидан хум сингари қайнаган. Унинг файзи билан олам қанча тўлмасин, унинг денгизидан камайган бўлса бир қатра камайган, холос.

Мен шу майнинг кайфидан маст бўлсам ҳам, лекин ўткинчи дунёнинг одамларига йўлдошман. Менинг димоғим ниҳоятда қизиб, чироғим ҳам ўша (сўз) шуъласидан ёнган. Ҳақиқат жоми қўлимга теккан бўлса-да, кўп вақт сукут сақлашни афзал кўрдим.

Аммо бир вақт қўлимдан ихтиёр кетиб, май илигимдан ихтиёри олиб, олам саҳнасига сабодек борсам, обод ва бузуқ ерларни қуёшдек ахтарсам; ер юзидаги ҳамма нарсани қўлга киритишнинг ҳисобини — фақат бу дунёда эмас, эски тоққа эга бўлган тўққиз қават осмонда ҳам қилолмай, улфат сифатида бир базм қуриб, бу майни ичишга азм қилсам; шеъриятнинг буюк тахтига чиқиб ўтирсам, минг-минглаб назм аҳллари олдимда туришса; базмда мусиқий асбобларни шоҳона қилиб тайёрласам, нимтаркни¹ чаккамга қўйсам; сўз майидан олдимда чуқур дарё пайдо бўлса-ю, қўлимда қайиқсимон ажойиб жом билан ҳар лаҳзада шу жомни тўлдириб олиб, гулранг бодадан сипқариб турсам, туркий оҳангга қўлимни ўйнатиб, «ҳай тулугум, ҳай тулум!» деб куйласам; биров менга ҳамовозлик қилолмас экан, лоақал қўшиқ айтиб қувватлаб турса; мен ичганча ичишга журъат қила олмаса, лоақал бир-икки қултум ичиб турса...

Лекин юксак осмон мақсадим базмига бундай туҳфаларни муносиб кўрмади. Бу хил майни ичишни ўзига касб қилган киши бурун бўлмаган шекилли. Ёки бўлган бўлса ҳам, ҳаммаси (ҳаётдан) кетган, мен келишим билан базмни тарк қилган кўринади.

Бу кимсасизлик менга етмагандай, энди ҳар томондан одам номига иснод келтирадиганлар пайдо бўляпти. Уларда сўз айтиш қобилияти бўлмаса ҳам, улар сўз айтиш пайида; нағмалари созланма-

¹ Нимтарк — бош кийимининг номи.

ган бўлса ҳам, куй чалиш иштиёқида. Улар шеърда туюқ нималигини тушунмасалар ҳам, туюқ у ёқда турсин, оддий қўшиқ нималигини билмасалар ҳам, ёзганларининг сўзлари бемаза, таркиби суст, мазмуни ҳам оддий, саёз, ёзилиш услуби нотўғри бўлса-да, уларнинг ҳаммасида бамаънилик даъвоси. Дуруст одамлар улардан қутулолмай гаранг.

Менга назм боғининг ранг-баранг эшиклари очилгач, Чин санами менга қанча дуч келмасин табъим пардозчисининг доимий иши улар (шеърларим)нинг ҳуснига оро бериш бўлди. Сунбул сочларига тароқ урардим, наргис кўзларига сурма тортардим. Кўзларимнинг қонли ёшлари билан юзини қизил қилардим, кўзим қорачигидан бетига хол қўярдим. У шўх санам кийсин деб сўздан хилма-хил либослар тикардим. Келишган ипак кўйлак кийдириб, унга юзлаб қимматбаҳо дурлар қадардим. Жонимни бошдан-оёқ унга бағишлаб, ноз пардасида хиромон юришини истардим.

Лекин бир тўда жафогарлар келиб, унинг¹ ипак кийимларини талон-торож этишди, зўравонлик қилиб, қийнаб, йиғлагудек аҳволга солиб, устига эски қора шол ёпишди. Қизиғи шуки, тагин буни шеър деб атаб, таърифини кўклардан оширишди. Ундан ҳам қизиғи шуки, таниб қолишимни билиб туриб, худсдан уялмай, ёзганларини менинг ўзимга кўрсатишди. У (шеър)лар менга сал-пал ёқаётганини кўргач, мендан эҳсонлар, таҳсинлар ишташди.

Шундай қилиб, улар кўнглимга кўп жафо тигини урдилар, фақат кўнгилгагина эмас, ҳатто жонимга ҳам тегдилар. Энди менда харсанг тошлар топиб, қалъа яратишдан бошқа бир чора қолмади; мен топган тоғ жуда баланд, тепаси кенг, шу тоғнинг устига шундай бир юксак бино² қурсам; унинг сувгача бўлган қисми тошдан, кўккача кўтарилган қисми пўлат бўлақларидан бўлса³, деворларининг тагига шундай чуқур хандақлар қазисамки, унинг қаърига қарайман деган киши қўрқиб, ақлдан озса! Унинг остидан лаҳм ковлаш имкони бўлмасин; унинг деворидаги кунгураларга ҳам ҳеч қандай арқон етмасин. Унда фақат паризодлар яшасин, улар ҳар қандай хавфдан холи бўлишсин. Ёвнинг баданини тешиш, бошини уриб учирини учун мен у ерга кўп ўқ ва тош тўплаб қўяман. Бу тошлар жонни қийновчи тақводорликдан, ўқлар эса (шоирнинг) саҳардаги оҳидандир. Ногоҳ бу бинога бирор беадаб яқинлашса, тош ва ўқдан ўз жазосини топади.

Эй оллоҳ, оллоҳ, бу деганларим қанақа афсона? Бу хил афсона деганнинг ўзи девонадир! Мен кўп шовқин солдим, мастга ўхшайман ёки жинниман, оёғимга кишан солинг. Маст бўлмасам, бунчалик лоф уришимнинг сабаби нимада? Бу жиннилик бўлмаса, ёлғончилик! Мен баъзи одамлардан шикоят қилган бўлсам, буни мен ўзим тушунмасдан гапирдим. Ҳаммасининг гаплари ранг-баранг, назмлари ҳам дил-

¹ «Менинг шеърларимнинг», демоқчи шоир.

² «Майда шеърларни қўйиб, энди катта асар ёзсам», демоқчи шоир.

³ Шоир ўз «Хаммасининг кўзиде тутайди».

каш ва ширин. Ҳалиги гапларни айтган вақтимда мен ўзимда йўқ эдим; йўқ, йўқ, улар ҳаммаси яхши, менинг ўзим ёмон.

Навоий, тебран, навони бас қил, гапириш керак бўлмаган гапни гапирма. Куйлаган куйнинг бошдан-оёқ ёлғон; тур, уларнинг бошларидан ўргил, оёқларини ўп. Ҳамма гадоларнинг олдида гадо бўл, шундагина худо сенга шоҳ қудратини ато қилади.

XVII

Кўнгул таърифидаким, кўнгулдагидек таъриф қилиш қийин ва унинг сифатларини соф кўнгулли кишидан бошқа одам билмайди; ғамгин қаламкаш қаламини ишга солмоқ ва шу қаламнинг қора ёзувлари билан кўнгулни хушламоқ

Яратган деҳқон (худо) биринчи тонгни яратганда, лойдан бино бўлган одамни ўз яратганларининг гулистони қилиб яратди. Бу гулистон томон майин бир шабада эсиб, сунбул, сарв, гул ва райҳонларни елпий бошлади. Бу райҳонлар у шабаданинг ҳукмига кирганда, тан гулшанига худди руҳ кирганидай бўлди. У шабаданинг мақсади гул эмас, фақат кўнгулни қўлга киритиш эди, холос.

Кўнгулнинг мақтовини баён қилаётган, эй сен (шоир), кўнгулни нима деб ўйлайсан? Агар вужудинг гулшанида гул ғунчаси очилса, сен кўнгул ғунчаси шу, деб ўйлама. Бу ғунча эмас, бу қонли кўнгулдир ёки қонга бўялган ёй ўқидир. Бу ранг ва ҳиддан иборат бир шакл ҳам эмас, бу ўзи бор бўлса, бошқа ҳаммаси топилади. Бу нарса кимнинг, ниманинг жони бўлса, танида ғунчага ўхшаш қони бўлса, ўшанда бўлавермайди. Бу дажжолда ҳам бор, пайғамбарда ҳам бор, десак, унда Исони унинг эшшаги билан тенглаштириб қўйган бўламиз. Агар бир одам катта савдогар бўлса (ақлу ҳуши доим савдода бўлса), у қайси кўнгли билан ўзини аҳли дил¹ деб ҳисоблай олади? Сен жазм қилган кўнгул бу эмас. Агар кўнгул шундай бўладиган бўлса, сен ундан воз кеч.

Бу «кўнгул» деб атаётган нарсанг аслида юракдир; юракни «кўнгул» деб ҳам атаганлари учун бу икки сўз номдагина ўхшаш, холос. Аслида кўнгул сирлар бўстониининг булбули бўлиб, поклик ҳарамиди жилва қилади. Аъло даражадаги жаннатнинг иси ҳам шу кўнгул; илоҳий жилва чироғининг нури ҳам шу кўнгул!

Бошқаларни (илоҳий) йўлга бошловчилар уни «энг баланд осмон» деб аташди; сўфийлар эса «энг катта олам» («олами кубро») деб. Лекин тиниқ оинада бу катта жаҳон (кўнгул) дунёдаги барча одамлар кўзидан яшириндир.

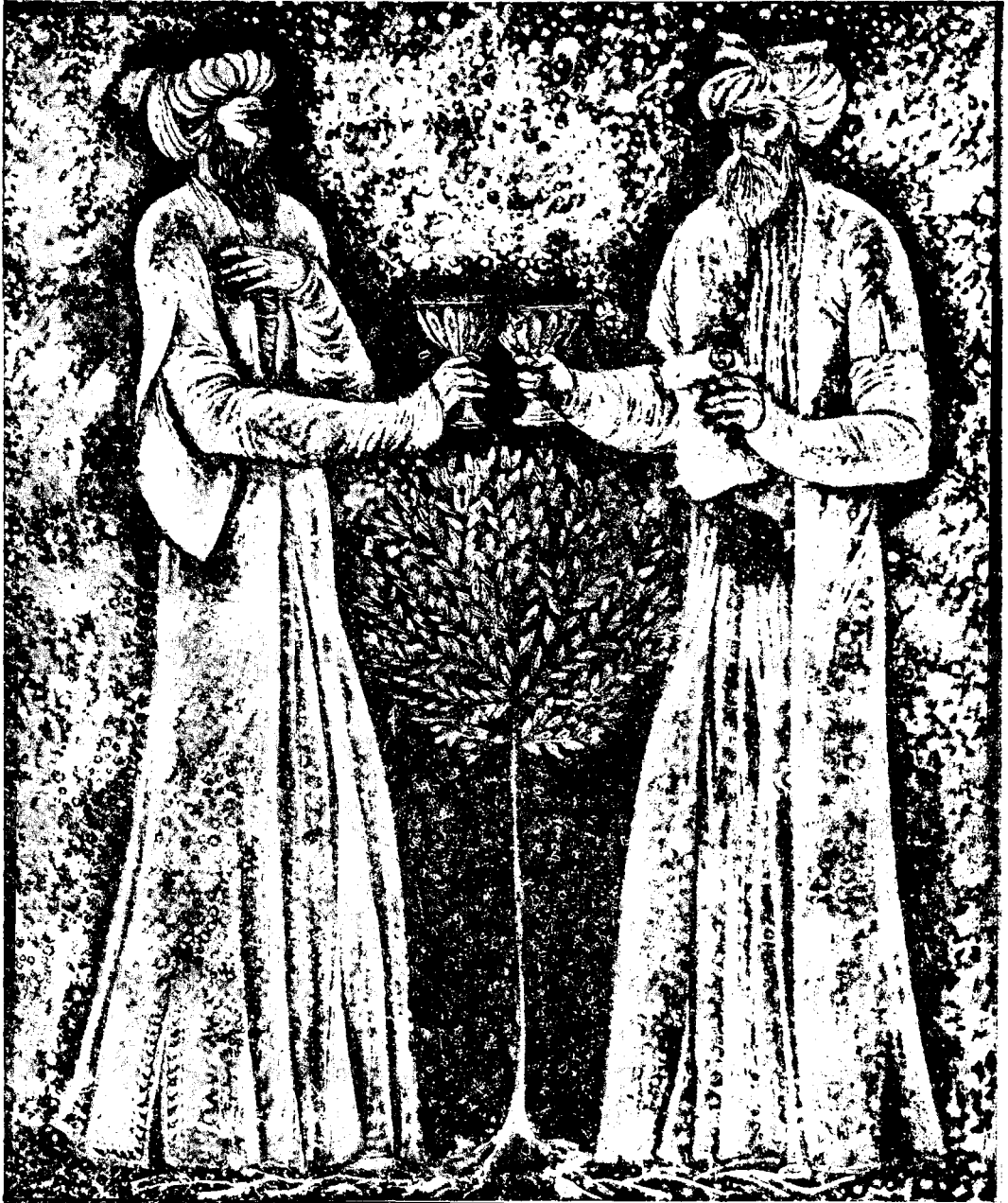
Каъба бутун дунёнинг қибласидир; кўнгул каъбаси олдида эса

¹ Кўнглида доим худони сақлаган художўй, мугасаввиф.

унинг ҳеч қандай қиммати йўқ. Чунки у Каъба одамларнинг оддий сажда қиладиган жойи; бунда эса яратганнинг жилваси зоҳир бўлиб туради.

Бу сирлар тўла хазина — кўнгулни қўлга киритгунга қадар йўл бошловчи қилган кўп ишларни қилмоқ керак бўлади; бунинг учун Каъба йўлларини ҳам босиб ўтиш керак; (Риндларнинг) майхонасига олиб борадиган манзилларни ҳам. Худога муножот қилиш билан яшайдиган одамлар орасида ҳам бўлиш зарур; харобот кўчаларида ҳам юриб кўриш керак. Гоҳ хонақоҳда шайхнинг гапи билан тоатибодатга юз тутганлар ёнига чекиниш керак, гоҳ йўқлик майхонасига маст бўлиб кириб, муғбача олдида бутпарастлик қилиш зарур, гоҳ шамъ атрофида парвонадек айланиш, гоҳ бирон пари ишқида девона бўлиш, гоҳ висолга эришиб, айш қилиш, гоҳ фироқ ўтида куйиш керак. Агар кумуш бадан, инжиқ бир маъшуқага учрасанг, у гоҳ ширин ханда қилса, гоҳ шўрингни қуритадиган қилиқлар қилса, дарду оло тоғида Фарҳод бўлиш керак, тирноғларни пўлат тешага айлантириш зарур. Ёки ой юзли шундай бир дилдор учрасаки, у малоҳат даштидаги Лайлига ўхшаса, унинг ишқида фалакдай сарсон-саргардон бўлиб, дард биёбонида Мажнун бўлиш ҳам керак. Утда самандар каби чидаб туриш, сувга эса гавҳар каби шўнгиш ҳам керак. Гавҳар сочадиган булут ҳавосига ғарқ бўлиб, хазинадек тупроқ ичида кўмилиб ётиш лозим. Шундай қилиш керакки, бундай одам бормаган, тариқат йўлини ривожлантирмаган водий қолмасин.

Камолот касб этмагунга қадар бундай одам ҳамма ҳолатларни бошидан кечиради. Дунёда ҳамма нарсани кўриб, уни эгаллайди, шундан сўнггина у «олами кубро» лақабига сазовор бўлади. Шу олам («олами кубро»лик) сари кимга йўл очилган бўлса, ўша одам дунёда ҳақиқий «аҳли дил» саналиши керак. Меҳрибонлик хазинаси кимгаки насиб бўлган бўлса, халифалик ҳам ўша одамга тегишлидир. Сафо тахти унинг ўлтирадиган жойи бўлиб, уни соҳибдил сўфий деб аташ лозим. Унинг йўлида жону кўнгулни фидо этиш, жону кўнгулдан унга иқтидо қилиш зарур. Агар унинг этагини ушлаш имкони бўлмаса, у вақтда унинг этагидан биттагина ип Навоий томон тushса ҳам етарлидир.

XVIII

БИРИНЧИ ҲАЙРАТ

Кўнгулнинг номавжудлик тунидан қутулиб, мавжудлик тонгига ҳамнафас бўлиб, нарсалар олами баҳористонининг ранг-баранг кўри-ниши юз берганда, хилма-хил дарахтларини томоша қилиши ва... димоғи боғида ҳайрат гуллари очилгани ва гулларнинг муаттар ҳиди димоғига урилиб, беҳуш йиқилгани

Тонг отди-ку, эй соқий, қуёш чиқди, бир меҳрибонлик кўрсатиб, менга қуёшдек келадиган қадаҳ тут. Тонг қуши тонг отганини хабар қилди, бош оғриғини тарқатиш учун бир-икки қадаҳ ичай. Тонгда сафолик майидан маст бўлиб, нола қилаётган тонг қушига жўр бўлай.

Саҳарнинг ипак пардасидан олтин иплар тарала бошлаши биланоқ тун пардасининг иплари чидаш бера олмай (кўздан ғойиб бўлди). Фаллакнинг тоқига тақдир ўз қалами билан «Ваш-шамс» ва «Ваз-зуҳо» оятларини¹ ёзди. Шу пайт тонг сўфиси ҳам пайдо бўлиб, осмон бўйлаб ўз нури жойнамозини ёйди. Қора тупроқ тун қоралиги қолдиқларини тонг супургиси билан супуриб тозалади. Осмон шу лаҳзага қадар ер юзига қора мушк зарраларини сепиб келган бўлса, энди ўша мушк устига ҳидли оқ зарраларни сепиб бошлади. Нилуфарий осмон тепадан шабнамлар ёғдира бошлаганда, саҳар боғида сариғ лола очила бошлади (яъни қуёш чиқа бошлади). Обнусдан² ясалган панжара оқ сўн-гакка айланиб, сариғ манқалдан ўт сочила бошлади (яъни тонг ёриб, қуёш нури тарала бошлади). Қуёш ўтида зулмат туни куйиб, юлдузлар учқуни ҳаво бўйлаб учиб кетди. Тун товусидан жилва йўқолиб, унинг гуллари оинаси ҳам йилтирашдан тўхтади.

Шу пайт йўқлик шомидан Инсон қўз очиб³, тонг ели етказган хабардан жон топди. Мавжудлик шабадаси димоғига урилиб, йўқлик шомини тутундек ҳайдаб юборди. У, янги пайдо бўлганда ўзига ҳам бегонадек эди, девоналарча юзини ҳар томонга урарди. У ҳар нафас тонгдек сарғайиб, тонг елидек ўзидан кетиб турарди. Дунёдаги юз минг хил ажойиб нарсаларни томоша қилар, уларнинг сиррини биллишни орзу этарди. Фикр қилиб, қанча кўп ўйласа, бу орзуга етиш

¹ Ш а м с — қуёш; з у ҳ о — чошгоҳ вақти. «Қуръон»да шу сўзлар билан бошланган оятларга ишора қилинмоқда.

² О б н у с — қора ранг қаттиқ дарахт.

³ «Инсон» сўзи ўрнида шоир «хожа» сўзини ишлатган; «х о ж а» — «ага», «хўжайин» деган маъноларни билдириб, шоир бунда кўнгул эгаси — инсонни тушунади. — А. Ҳ.

шунча қийинлашар эди. Қанча кўп тоат-ибодат қилса ҳам, бу пардадаги сирлар очилмади.

Шундан кейин Инсон поклик ҳарамининг қасрига кириб, жойлашиб олди-да, ўзининг ожизлигини ва ҳайратини намоён қилишга турди. У маъюслик билан ўз ожизлигига тан бергандан кейин ғойибдан овоз берувчи унга шундай нидо қилди:

— «Урнингдан тур, бу гулшан бўйлаб сайр эт, равшан сабзаларга бир назар сол!»

Шундан сўнг у даст ўрнидан туриб, бир-икки қадам юрган эди ҳамки, олдида Эрам боғи¹ пайдо бўлди. Бу қанақа Эрам? Ҳаво ранг гулшаннинг ўзи-ку! Ҳаво ранг гулшан ҳам дема, жаннат боғининг ўзи. Ҳар бир дарахти сидрага² бошини қўйган, шохлари эса шохларига чирмашиб кетган. Баргларининг ранги мовийликда осмонни уялтирарди. Унинг соясида эса ҳатто қуёш салқинласа бўлади. Ундаги сарвлар бўйдор ва зангор ранг, ҳар бири бамисоли осмон саройининг битта устунни. Чинорларининг зулмидан қуёш азобда, панжалари қуёш панжасидан зўр. Шунинг учун бу қийинчиликдан унинг ранги сариқ, иссиқ оқлари билан уни куйдиргани куйдирган. Сандалининг³ муаттар ҳиди Исо нафасини эслатади. Ундан ўлик ҳам Исо тирилтирган одамдай тирилиб кетади. Унинг исидан сув гулобга айланади, сояси эса тупроқни тоза мушкка айлантиради. Теракларнинг оппоқ танаси кумушга ўхшайди; гир-гир эсиб турган шабада унга гард ҳам қўндирмайди. Оқтерақ танасининг кумушсимонлиги ёсмин танасининг оқлигидай, яфроқлари эса ҳаво ранг тангаларга ўхшайди. Санубарларнинг шохи осмонга етган, тугмалари билан юлдузларни қалпоқчалардек беркитган, сарв ва оқтерақларнинг сафи узилмай, чўзилиб кетаберади. Оқтерақлар сарвларнинг қомагини кўриб (ўз қомагининг норасолигидан) хижолатда.

Қизиги шуки, сарвнинг бошида гуллар очилиб, ҳатто тўкилиб, тагларига сочилиб ётибди. Бунда ўсган кўкатлар ранги зумрадга, тук билан қопланган тугмалари эса забаржадга ўхшайди. Ҳар томонда битта шиша ранг ҳовуз, лекин бу ҳовузларнинг оинасини намликдан занг босмаган, тиниқ. Уларнинг оинасида жон сурати жимир-жимир этиб жилва қилади; унга оқиб келиб қўйиладиган ариқни эса шу оинанинг дастаси деса бўлади. Бу ариқ сувидан инсон руҳи озиқ олади; остидаги майда тошлари худди лаъл ва ёқутга ўхшайди. Сув гўё гулнинг оёғига бош қўйгандай, бошини эмас, кичик тошларни унинг оёғига ҳалқа қилиб тақиб, буларнинг ҳаммасини унинг учун худди безак сифатида қадаб қўйгандай.

Гул ғунчалари парда орқасида қизлардай; уларнинг бахт ипи тугунлари ҳали ечилмагандай. Гулларнинг энг гўзали ҳамма кўриши

¹ Афсона бўйича, ҳудулик даъво қилган Шаддод исмли бир подшо томонидан ер юзида бино этилган ажойиб-ғарсийиб боғнинг номи.

² С и д р а — еттинчи осмондаги бир дарахт.

³ С а н д а л — қора-сариқ рангдаги хушбўй дарахт.

учундир. Бундай гулни хон ҳам шодликка эришиш нияти билан узади. Шабнамдан дурлар пайдо бўлиб, шабада эсиши билан гул баргларида кумуш тангалар тўкилади. Гўё кўзгуда маъшуқанинг юзи ва сабза туклари кўрингандай, сув юзида кўкатлар ва гуллар акси кўрилади.

Гулга шабнам қўнғач, ҳар гул япроғи маҳбубанинг терлаган нурли юзига ўхшайди. Ундаги сунбуллар заҳарли илондай чирмашган; ғунчалар эса унинг ниш уришидан озор чекади. Ўша заҳардан булбулнинг ранги яшилга айланиб, ўша ғунча тепасида афсунгарлик қилгани қилган. Одамлар тугма деб гумон қилган нарса оёқни заҳарловчи заҳар бўлиб чиқди. Тиконнинг нишига чидолмаган булбул тумшуғи билан истагини изҳор қилади. Сарв тагида товус хиромон; бу ҳолда товус шуъла бўлса, сарв ундан кўтарилган тутунни эслатади.

Товус маст ҳолда ҳар томонга жилва қилади; шу равишда гул ва гул тупларини синдиради. Янги новда ва янги барглари толни сочлари ўсиб, пахмоқ бўлиб кетган девонага ўхшатиб қўйибди. Бу боғ ҳокими ҳийла ва мақр билан сувдан тол оёғига занжир ясаган. Наргис касалдан тузалмаган, ҳамон ориқ, кўзлари сариқ касалига учраган одам кўзидай сап-сариқ. Ранги синиқиб, кўзини доим сувга тикиб, ундаги кўкатларни балиқ деб ўйлайди¹. Ўзидан атрофга олтин рангини сочиб, ўсиш-униш хабарчисига ҳамиша баҳорни билдиради.

Лола майхўр қиморбоздек ҳаяжонда, тосидаги икки дона шудринг унинг ошиғи. Гул ҳам унинг ўйинига ҳаваси келиб, чўнтагидаги ҳамма пулларини ютқазиб қўйди. Шудринг тош билан бинафшанинг бошига уриб, унинг бошини кўк рўмол билан боғлаган.

Момақалди роқ булутлар орасида чақмоқ чақади; у ердан тушган бир қатра ёмғир эса Хизр чашмасидек руҳбахш. Шабада ўлганларни тирилтириш учун ҳаммага Инсонинг нафасини етказмоқда. Бу ернинг бир қатра суви кавсар сувидан ҳам зиёда, тупроғи эса жаннат гулидан ҳам тоза.

Инсон буларнинг ҳаммасини айланиб кўриб, беҳол бўлиб, ҳушидан ажраб, тили лол бўлиб қолди. У боғнинг қайси томонига қарама-син, кўзга ташланган ғаройиботлар бирга минг бўлиб кўринарди. Унинг кўзи қанчалик қизиқ томоша кўришни истамасин, ажойиблари устига бундан ҳам ажойиблари намоён бўларди. Фикри у ердаги (кўрганларининг) ипининг учини топишга қийналарди. Ҳайратига эса янгидан ҳайрат қўшила борарди.

Маъюслик, умидсизлик унинг ақл ишларини жинниликка олиб борди; васвасалар ҳушини олди. Ахир шу гулистоннинг ўзи бир жаҳон-ку! Балки ундаги ҳар бир гул ичида ҳам бир дунё яширинган. Лекин бир деҳқон² бўлмаса, унинг ўз-ўзидан кўкариб туриши мумкин эмас.

¹ Бунда Навоий сариқ касалини сувдаги балиққа тикилиш билан тузатиш ҳодисасига ишора қилмоқда.

² Бир деҳқон — худо кўзда тутилади.

Бу ҳайрат унинг аъзойи баданига ҳайқириқ солди ва шу ҳайрат ичида турганда хушхабар етказувчи фаришта: «Бундай фойдаси йўқ ҳайратнинг кимга кераги бор? Узингга ҳам бу ҳайратдан фойда йўқ. Ҳақиқат сирридан баҳраманд бўлиб, сен, яхшиси, ҳаммасига кўнгул кўзи билан боқ!» — деди.

Бу сўзлар унинг қулоғига дур бўлиб етгач, ҳақиқат нуридан кўзини очди. Тоғ қаптаридан, қумридан тортиб булбулгача, дарахтларнинг япроғидан тортиб ҳар бир гулгача — ҳаммаси ўз яратганини эслар ва ҳар бири унга шукр айтар, ундан миннатдор бўлар эди. Шамол ҳам, сув ҳам ўзича куй куйларкан, яратган уларнинг ҳар бирига ўзига мос бир сирни хос этган.

Шу ҳайрат ичида у шундай ўтли бир ҳайқириқ солдики, шундан кейин бор нарсаларнинг бари бийрон-бийрон гапирса ҳам, у хомуш бўлиб қолди. Бу хомушлик унинг димоғига — оҳ-воҳ булутлари билан таъсир этиб, уни беҳуш этиб қўйди.

Эй соқий, яна баданимда иссиқ бор, бода сувидан юзумга гулоб сеп. Токи мен яна ҳушимга келиб, гапимни ўнглаб олай; сўнг сўз чаманида бир куй куйлай.

XIX

ИККИНЧИ ҲАЙРАТ

Ҳумоюн қанотиға эга бўлган ул қуш (кўнгул)нинг нарсалар олами гулистонидан фаришталар олами шабистониға учиб, у кенг манзилнинг шам ва машғалларининг сўзловчи тили билан асл яратувчи ёдига машғул эканини билиб, ҳайратдан бу оламдан бошқа бир оламга боргани ва бу ҳайрат яна уни беҳуш қилгани

Хўтан гўзали ўз зебо жамолини ёпгач, шамол шабадаси ер юзига қора мушк сепишга киришди¹. Анбар ҳидли нафасни шабада (димоққа) олиб кела бошлади. Наргис ҳидини берувчи варақларни шамол ёпди. Жаҳон гулларининг шохларидан сариқ барглар тўкилиши билан фалак боғчасидаги оқ гуллар² очила бошлади.

Ҳа, қуёш Чин қўғирчоғидай юзини ўгириб олиб, энди сочини ёйиб, қора мушк соча бошлади. Унинг ёқимли ҳидидан сувлар ҳам мушкланди; бундан тун юлдузларининг эса томоғи қақради. Бу қақраш унга шундай таъсир этдики, кўзларини юмиб, уйқуга кетди. Карак³ эгнини қисиб, парда ёпингандай ўлтириб олди; парда қанотларини очиб, кўршапалаклар уча бошладилар. Осмонга қараб йўл олган бойқуш доира шаклидаги ойни ўзига чилдирма қилиб олди. Кўк ўланлар атрофида ранг-баранг атиргуллар юлдузлардан ташкил топган ложувард доирага ўхшарди.

Бу кеча ҳам Инсонга⁴ юз хил қийинчиликлар юз берди; бу қийинчиликларнинг бири иккинчисидан қизиқ эди. Масхарабозликни ўзига шиор қилиб олган тақдир ҳар нафасда бир янги тилсимларни очарди. Осмон гўё бу масхарабоз учун бир қодир эди. Юлдузлар эса унинг қумуш тан қўғирчоқлари эди. Сомон йўли ўзининг чўзиқ кўриниши билан осмонга чиқиш учун унга гўё бир йўл белгиси эди. Фалак айвонида кўзга ташланган чизиқлар хат эмас, осмон қоронғилигининг йўл кўрсатувчисидир. Осмон боғига шу қадар зийнат берилганки, ҳар бир юлдуз бир гул бўлиб, қуёш ҳам рашк этарди.

У азиз пок қуш (кўнгул) яна ўйнагиси келиб, яна ҳам баландга

¹ Бу байтда кечқурун қуёш ботиб, қоронғи туша бошлаши ҳақида гап бормоқда. «Хўтан гўзали» — Қуёш. Хўтан Шарқий Туркистондаги бир шаҳар номи. Бу ўринда ушбу сўз қуёш чиқадиган шарқ рамзи бўлиб келмоқда.

² «Оқ гуллар» — юлдузлар кўзда тутилади.

³ Карак — булдуруқ қуш.

⁴ Кўнгилга, демоқчи шоир.

ҳаволаб учди. Унинг тупроқдан иборат вужуди ерда қолган эди. Ҳзи фалак юлдузи бўлиб, осмонга кўтарилди. Руҳ қанотли қушга айланиб, тун қоронғилигида сайр қиларди. Ушбу жаннат боғининг қуши биринчи чаман (осмон)ни айлана бошлади. Бу чамандаги ой яхлит бир жавҳардан иборат бўлиб, олам унинг маркази, Ҳзи эса уни ўраб турган денгиздай эди. Бу олий жавҳар ҳалқа бўлиб айланар, унинг (узук кўзига ўхшаш) кўзи энг қуйи бир нуқтага жойлашган эди. Йўқ, у ҳалқа ҳам эмас, балки айлана лаган эди; унинг шамъи эса мажлисларнинг машъали эди. Бу ҳажр шабистонининг машъали, гадоларнинг бузуқ кулбасида шамъ вазифасини ўтар эди¹. Унинг нури бузуқ кулбага фароғат шамъидек, шамъ ҳам эмас, тунни ёритадиган қимматбаҳо гавҳар ўрнида эди. Унинг ҳаракатдаги кўриниши доира монанд бўлиб, худонинг номини куйлаб, тасбеҳ ўгираётганга ўхшайди. Гоҳ мутгасил худони мадҳ этиш учун унинг бутун вужуди тил кўринишига кирарди.

У (кўнгул) яна бир (осмон) боғига кириб, жой олди. Унда кумуш баданли бир маҳбуба турарди². Унинг қошлари фусунгар, кўзлари танноз бўлиб, бири ишва кўрсатса, иккинчиси ноз қиларди. Сочларининг жингалакларида юзлаб тугунлар бор эди. Юзига эса мушкдан қалқон ясатиб олган эди. Ҳзи ҳам маҳбуба, ҳам мусиқачи, ҳам соқий, ҳам ашула тўқувчи эди³. Унинг юзи йигитлик майидан қип-қизил, шериги эса бир қари чол⁴. Касаллик унинг суякларини чиқариб қўйган, ҳатто баданидаги томирлар кўриниб турарди. Бу мутриб-табиб унинг томирларини чертиб кўрар, томирлар эса қон йўғидан нола чекар эди. Ҳзи ҳам у томирларга жўр бўлар, бу куйдан томирлар ҳам, томир кўрадиган ҳам хурсанд бўларди.

У (кўнгул) яна бир ҳужра (осмон)га қадам қўйди. Унда энг нодир донишманд бир хаттот ўлтирар эди⁵. Бу ҳужрада уни мунший (хаттоғ) деб аташарди. У хат ёзишга киришганда дурни ипга тизгандай қиларди. Унинг табъи мумдай юмшоқ ва ёқимли, нақшни эса энг чиройли узуклардан оларди. Сув олмоқчидай олдидаги ҳар идиш (сиёҳдон)га мурожаат этар, Ҳзини ҳам ўша идишга ҳамранг қилган эди. Унинг қаламидан қоғоз қораймасди. Чунки у худонинг мадҳидан бошқа нарсани ёзмасди.

У яна бир бошқа гулшан (осмон)га кўчди, ундаги ҳар бир чаманни кезди. У ерда шундай бир пари пайкар ўлтирардики, у — осмон қутисининг энг қимматбаҳо гавҳари эди⁶. Унинг жавҳари жон булоғидан

¹ Бу мисраларда ой, тундаги ой доираси ҳақида гап бормоқда. Қадим Шарқ астрономияси фикрича, ой биринчи осмонга жойлашган.

² Бунда иккинчи осмон ва унда жойлашган Аторуд (Меркурий) сайёраси ҳақида гап боради.

³ Аторуд шарқда шоир ва санъаткорларнинг ҳомийси ҳисобланади. Бу байтда шунга ишора бор.

⁴ Аторуд қўлидаги ардага ўхшаш хаёлий музика асбоби ҳақида гап бормоқда.

⁵ Бунда Зухра (Венера) планетаси (Чўлпон юлдузи) кўзда тутилади. Бу планета Шарқда котибларнинг ҳомийси ҳисобланади.

⁶ Бунда қуёш кўзда тутилади.

ҳам ёруғ, тиниқ, дунёдаги ҳеч бир нарса ундан ёруғ эмас эди. Унинг вужуди дунёни ўзида акс эттирувчи онага ўхшарди; ой кўзгуси ундан нур оларди. У осмон бўйлаб маликасифат парвоз этарди; порлоқ нурлар унга ҳар томондан қанот эди. Унинг чашмасини Исонинг ўзи топган бўлиб, тоза нафасидан ўлук тирилди. Чашмадан у оби ҳаёт сувини ичар эди. Кеча қоронғилиги эса унинг учун оби ҳаёт яширилган зулумот эди. Унинг вужудидан чашма суви оқиб чиқиб, атрофга ариқлар порлоқ нурдек таралар эди. Йўқ, бу чизиқларни бошидан-охиригача тилларга ўхшатса ҳам бўлади; унинг ҳар бир тили худонинг ёдидан сўзларди.

У (кўнгул) яна ўрнидан туриб бошқа майдон (осмон)га чиқди; унда қўлига найза ушлаган бир паҳлавон жангчи турарди¹. Унинг қаҳри келиб, ғазаб тутуни кўтарилса, ҳар бир учқуни юз йилгача думли юлдуздек осмонда учиб юради. Унинг иши ҳамма оламларга қаҳр сочиш бўлиб, аччиғланганидан бутун вужуди заҳарга айланиб кетган. Аччиғидан ҳар томонга тиғ солади, тиғидан эса қон эмас, заҳар томади. Унинг май ичадиган косаси одамларнинг бошидан; ичадигани эса май ўрнига қон. Қоронғи кечада у отган ўқлар юлдуздай учади; қиличи кесган ер янги ойга ўхшайди. Найза ва ўқлари, ҳатто тиғи ҳам худога шукр айтишга келганда тилга айланадилар.

У (кўнгул) яна бир манзил (осмон)га ўтди, унинг саҳнида бир хушбахш нарса жойлашган эди². Ўзи фариштасифат, кийими ипакдан, бу кийимни дарвешларнинг ридоси деса ҳам бўлади, оддий ёпқич деса ҳам. Ўзи олти зинали минбарда ўлтирибди, юзидан унинг зуҳд-гоатда улурғилиги билиниб турарди. Кечалари юзини очиб кўрсатиш унинг одати, саодат нурлари унга машғал эди. Унинг зебо жамоли доимий бахтга, бахт, омад билан тўла тақдири етук ақлга ўхшарди. Нур ва сафо чегараларигача унинг мамлакатидир. Ёзган ёзувлари эса худога ҳамду санодан иборат.

У (кўнгул) яна бир майхона (осмон)га кириб, сайр қилди. Майхона пири бир ҳинди эканини кўрди³. Ҳар ишда унинг истаги сабр эди; сабр қилиб, бирон ишни бажаришга ҳеч шошмасди. Унинг пешонаси меҳнат-машаққат кунидай қора, оёғи эса айрилиқ кечасидай чўлоқ, жуда секин юради. У майхона дастёрининг янги ишлашини кузатиб турар, ўзи эса ўрдакдан баттар суст ҳаракат қиларди. Уттиз йилда Маккани бир зиёрат қилгандай, майхона атрофини зўрға бир айланиб чиқади. Қўлига тасбеҳ тутиб, уни ўгириб, тилида доим тирик қодир худони зикр этади.

У (кўнгул) осмоннинг яна бир баланд тепа қисмига кўтарилганда,

---

¹ Бунда Миррих (Марс) планетаси кўзда тutilади. Одатда Миррих қўлига найза ушлаган жангчи сифатида тасаввур этилган ва жангчилар ҳомийси ҳисобланган.

² Бу ўринда гап Муштарий (Юпитер) планетаси ҳақида.

³ Бунда Зуҳал (Сатурн) планетаси тасвирланмоқда.

унинг атрофи мустаҳкам девор билан қўрғон шаклида ўралганини кўрди¹. Етти осмон унга бориб туташган. («Қуръон»даги) «Кўп буржлар» ҳақидаги гап ҳам шу осмонга тегишли. Ундаги хандақнинг теги шундай чуқурки, ўлчаш қийин. Атрофи ўн икки бурж бўлиб, бирон-тасининг дарвозаси йўқ. Ҳар буржнинг орасида тепалик бўлиб, бу тепаликнинг устида бир ажойиб гўзал (юлдуз) жилва қилиб туради. Қизиғи шуки, бу гўзаллар доим сайрда, лекин уларнинг сайри шу ўн икки жойдан четга чиқмайди. Улар художў одамлар тили билан сўзлайди, меҳрибон худо мадҳини кўкларга кўтаради.

Шундан кейин у (кўнгул) энг юқори осмонга байроқ тикди, энг юқори (осмон) зинасига қадам қўйди². Бу ерда нақ бир бутхонага кўзи тушди. Ундаги ҳар бутнинг³ кўриниши дурдонага ўхшарди. Унда бошлиқ ҳам йўқ эди, бирон бараҳман ҳам, лекин ундаги бутлар барчаси кумуш танли эди. Ҳар бир бут шу бутни йўнганга берилиб равиш қилар, бутга сажда қила бериб, бутпараст бўлиб қолган одамга ўхшарди.

У (кўнгул) шунча қизиқ нарсаларни айланиб чиқар экан, уларнинг ҳаммасига ибрат кўзи билан қарар эди. Уларнинг ҳаммасининг зикр ва саждада эканини, илоҳий маърифатни эгаллаганини ўз кўзи билан кўрди.

Шу пайт унга яна ғайрат кириб, унинг ҳайрати бирга минг бўлди. Улар ҳаммаси зикр қиларди, фақат у ўзи гунг ва лол эди; улар ҳаммаси ўзаро жипсу бу ўзи ёлғиз паришон аҳволда. Уни яна сонсиз-са-ноқсиз ҳайратлар ақлини олиб, беҳуд қилди.

Эй соқий, менинг вужудим ҳам ўша (кўнгул) сингари бўшашган, ҳатто нафас олиш ҳам менга қийин. Оғзимни қадаҳга олиб боришга ҳам мадорим йўқ, яхшиси, у майни пахта билан оғзимга томиза қол.

---

¹ Саккизинчи осмон тасвирланмоқда.

² Сўнгги тўққизинчи осмон ҳақида гап бормоқда.

³ «Б у т» — «будда» сўзидан. Бунда будда ҳайкаллари кўзда тутилмоқда.

XX

УЧИНЧИ ҲАЙРАТ

У паришон ҳол сайёҳ (кўнгул)нинг фаришталар олами шабистонидан (инсон) бадани мамлакатининг қўрғонига киргани ва у мамлакат одамлари (аъзолари)нинг ҳам... қодири мутлақ (худо) ёди билан эканини билиб, ҳайрат ўтининг аланга олгани, вужуди у ўтдан кул бўлиб, йўқлик елига тамомила совурилиш билан иккинчи йўқлик ўрнига эришиб, шундан сўнг худодан унга тўқис-туғал боқийлик етиб, кўнгул эгасининг¹ ўша мамлакатда халифалик тахтига ўтиргани

Қуёш Шарққа ўз байроғини тикиб, жаҳон мамлакатларини бирлаштирди. Осмон отига минишни ихтиёр этиб, уфқ томонидан у отни сакратиб чиқди. То юқорига кўтарилгунга қадар уни тезлатди, ўзидан чиққан ҳарорат билан оламни иситиб юборди.

Инсон ҳамон ҳайрат майидан маст эди. Мастлик уйқусига берилиб кетганди. Қуёш иссиғи миясини қиздириши билан сесканиб кетиб, ўз ҳушига келди. Шундай аччиқ май билан маст бўлиб, ҳатто унинг қизиқ ўтидан иссиғи чиқди. Ҳар лаҳза яна саёҳат этиш ҳавасининг ўти кўнгулга шуъла сочиб, ўзига бир (доимий) ватан топиш хаёли эсига тушди. Кўнгул яна сафар қийинчиликларини бўйнига олиб, мақсад манзили томон йўлга тушди.

Кўнгул бу дунё саҳнидан завқланиб турганда, унинг олдида ажойиб бир шаҳар² пайдо бўлди. У шаҳарнинг ҳар томонида мавжуд ажойиботларнинг ҳам ҳисоби йўқ эди. Яратувчи (худо)нинг қўли унинг лойини ясаганда, унинг шаклини алоҳида бир лутф билан яратган эди. Унинг вужудини икки стуннинг устига ўрнатди, унинг ичига жуда кўп қизиқ нарсаларни беркитди. Унинг гавда тузилишига тартиб бераётганда, уни тўрт жавҳарни³ бир-бирига қўшиб яратди. Бундаги икки жавҳар энг юқори сифатлиси⁴, қолган икки жавҳар эса қуйи сифатлиси эди⁵. Бу тўрт бир-бирига зид нарсалар ўзаро шундай тенглашдиларки, буларнинг ҳаммасининг қўшилганидан бир бутунлик юзага келди.

Унинг ичида масжид, бозор, маҳаллалар бор, кўчалар, боғлар, майхоналар бор. Унда ёнган ўтнинг Мусо ёққан ўт ёруғича ёруғи бор;

¹ «Кўнгул эгаси» — автор текстида «хожа», яъни инсон.

² «Ажойиб бир шаҳар» — бу ўринда инсон ва унинг гавда тузилиши кўзда тутилади. Шу сатрлардан бошлаб инсон организмнинг тузилиши, унга хос хусусиятлар, организмдаги аъзолар ҳақида гап боради.

³ Ўт, сув, ҳаво, ер кўзда тутилади.

⁴ Ўт, ҳаво кўзда тутилади.

⁵ Сув, ер кўзда тутилади.

ели Исо нафасидек жонбахш. Сувлари жаннат сувидек мулойим, туфроғи гул бўлиб, анбар исини беради.

Мамлакатнинг ўртасида бир тахт ҳам бор. Шу ердан подшоҳ мамлакатни бошқаради. Тахтда бир ҳол юз берса, бу ҳамма иқлимига таъсир кўрсатади. Тахтда тинчлик бўлса, бошқа ҳамма жойда ҳам тинчлик; тинчлик бўлмаса, ҳамма нотинч.

Унинг энг тепасида бир қаср бўлиб, уни қурган меъмор ўзининг яратувчилик паргори билан уни алоҳида ажратган. Бу қасрнинг тузилиши ҳар қандай нозик ақлни ҳайрон қолдиради; унинг лойиҳаси Чин наққошларини ҳам дол этади¹. Бу қасрнинг усти олий бир гумбаз билан ёпилган; бу гумбаз осмон гумбази билан тенг². Осмон гумбазида нима ёзилган бўлса, уларнинг барчаси бу хушбичим гумбазда ҳам ёзиғлиқ.

Бу қасрга ажойиб бир эшик очиб қўйилган; овозидан (ҳар очилиб ёпилганда) дурру гавҳар сочилади³. Бу эшикнинг икки табақаси ҳам лаълдан, унинг ҳар бир тиши тоза дурдан⁴. Палоси ёқут билан тўқилган, дурлар ёқутнинг орасида қолиб кетган.

Нимаики ейиш ва ичишга тегишли бўлса, нимаики ейиш ва ичиш учун ёқимли бўлса, ҳаммаси бир йўл билан боради; кечаю кундуз шаҳар аҳолиси шундан озиқланади⁵.

Ортиқча, керак эмасларини дафъ этиш учун ҳам бунда икки йўл бор. Бу йўллар паст томондан ўтади⁶.

Лаъл эшикнинг тепасида икки туйнук⁷ бўлиб, бундай туйнукларнинг бўлиши ҳам яхши ва ёқимли. Улар орқали нафас олиб, чиқариб турилади. Бу туйнукларнинг устидан кумуш суви юритиб қўйилгандай.

Устунлар устидаги гумбазга чиқиш йўли ҳам бўлиб, бу йўл шаҳарнинг умумий йўлидан ажратилган. Шамол шабадаси ушбу йўл орқали эсиб, шаҳар аҳолисига тинчлик, ором бағишлайди. Бу шабада шоҳ⁸ саройигача ўтиб боради, унинг базмига юз минг шодлик етказди.

Шоҳнинг ақлли бир ёрдамчиси бор. Унинг иши мамлакат атрофини айланиб юришдир. Атрофга диққат қилиб, нимани фикр этмасин, мавҳум бир нуқтани юз бўлакка бўлиб текширади. Шоҳ учун унинг фикри қўлланмадир. Мамлакатини шундай адолатли йўл тутиш билан обод этади.

Юқоридаги қасрда бахтли вазир ўлтириб, халқ иши юзасидан фармонлар беради. Қасрда бешта саҳн тайёрланган бўлиб, у ердан ҳамма ёқни томоша қилиш мумкин. Лекин бу беш саҳнда бешта ишбилармон

¹ Бу сатрларда гап инсоннинг боши устида бормоқда.

² Гап инсон бошининг қопқоғи устида.

³ Бу байтда оғиз ва ундан чиқадиган товуш (сўз) кўзда тутилади.

⁴ Бу байтда икки лаб ва тишлар кўзда тутилади.

⁵ Бу икки байтда қизил ўнғач кўзда тутилади.

⁶ Бунда эса сийдик ва ахлат йўллари кўзда тутилади.

⁷ Буруннинг икки тешиги.

⁸ Ақл, онг кўзда тутилади.

бор. Уларнинг бири иккинчисидан тажрибали'. Уларнинг ҳар бири бир саҳнда жойлашган: ҳар қайсиниси ўз соҳасининг тенги йўғи. Бири кўриш илмини эгаллаган, сафо кўзидан ўз назарини пок қилади. Бошқа бири бирон товуш келса, уни диққат билан эшитади. Яна бирининг иши таъм билиш—хоҳ у ҳаёт майи бўлсин, хоҳ ўлим заҳари. Тағин биттасининг иши ҳид бўйича гулни тикандан ажратиш, совуқни, иссиқни сезиш. Кўриш, эшитиш, сезиш, таъм билиш, ҳид билиш — ҳаммаси бешта. Дунёдаги ҳамма нарсаларни шулар орқали билиш мумкин. Тушунган одам бунга шубҳа билдирмайди.

Даҳлизи Чин нақшлари билан безатилган қасрнинг майдонида бешта ишончли одам ўлтиради. Беш ҳис бўйича нимаики юз берса, улар ҳар қайсиси ўз соҳаси бўйича унинг тағига етишга ҳаракат қиладилар. Барча ийғилган жавҳар (маълумот)ларни улар ҳалиги ҳазинадор қўлига топширадилар. Ундан иккинчисининг олдига ўтадилар. Унинг ҳазинадори эса хаёлдир. Сўнг учинчи ҳазиначи ҳам бор. Унинг иши бойлик қўлга кирса, сақлашдир. Яна бировининг олдига киришса, унинг иши доим бойликларни эгаллашдир. Унинг қўли нимагаки етса, ҳаммасини қонунга бўйсундиради.

Равшан ақлли нойиб буларнинг барини вазир мамлакат бойлигини қўлга олгандай оларкан, у бахт саройига йўл олиб, юзини мақсад остонасига қўяди. Ҳамма нарсани у мамлакатга адолат бағишловчи — подшоҳга арз қилади. Шоҳ бу ҳазиналарнинг устида ҳозир бўлиб, диққат билан барчасини кўздан кечиради¹. Рад этадиган нарсани у рад этади. Мақсадга мос туҳфаларни алоҳида ажратади. Қабул қилингани ҳақида овоз келгандан кейин, у туҳфалар ўз ўрнини топади. Бу билан у шоҳ нажот йўлининг раҳбари, катталик талашишни йўқотувчи бўлади.

Кўнгул эгаси Инсон бундай жаҳонни, заррада бутун борлиқ, қатрада эса дарё яширинганини кўргандан кейин, фикр наҳангига яна ем бўлди, ҳайрат денгизида йўқолди. Фикр ўтининг тутунлари кўкка чиқди. Бутун вужуди ҳайратидан тугади. Чунки бу ҳайратда ранж ва уқубатлар бор эди. Йўқлик инсонни фонийликка олиб кетди. Худо унга янги вужуд ато қилди. Бу тоза вужудда мушоҳада этиш қобилияти бор эди. Боқийлик шамъи унинг кўзини ёритиб, ўзини ўша подшоҳлик ичиде эканини англади. Уша мамлакат, ўша юрт унга бўйсунди, фақат у юрт эмас, бутун жаҳон бўйсунди. Ўзи ҳам мамлакат, ҳам тахт, ҳам шоҳ эди, ҳаммаси ўзи ва ўзи ҳамма нарсадан огоҳ эди. У ўзлигидан ҳар бир мўйигача хабардор бўлиб, «Ўзини билган худони ҳам билади» деган гап фойда берди.

Соқий, ёқимли май тўлдирилган қадаҳни келтир, мен уни ҳалиги инсондай бирдан кўтарай. У қизил рангли майдан бир-икки қадаҳ ичиб, инсон мадҳида бир неча сўз айтмай.

¹ Бу ерда б.ш сезги органлари ҳақида гап боради.

² Бу байтларда инсоннинг таъсирланиш, хаёл қилиш, бир нарсани хотирда сақлаш, фикрлаш ва фикрлашдан хулоса ясаш қобилиятлари ҳақида гап боради. Шоир фикрча, шу йўсинда инсонда ҳаёт ва борлиқ ҳақида билим, тушунча пайдо бўлади.—(А. Ҳ.)

XXVI

УЧИНЧИ МАҚОЛАТ¹

Султонлар ҳақида; энг юксак ва мақтовларга сазовор тангри уларнинг ҳукмдорлик бошига подшоҳлик дубулғасини шунинг учун кийдирдики, уларнинг адолатлари кўзининг чашмасидаги зилол сув мамлакат боғини қондирсин, токи бу боғда тинчлик ва фароғат гуллари очилсин, чунки улар зулм боғида май ичиб, гул сочганларида эса у майдан ҳар лаҳза ўзгача гулларни гуллатадилар

Эй, улуғворлиги фалакнинг авжидан ҳам юқори кўтарилган одам, ой ва қуёш сенга ногора бўлиб чалинади. Сенинг тахтинг мамлакат учун абадий бахт белгиси. Чодиринг соясида мамлакат қуёши порлайди. Бошинг туфайли тожнинг мартабаси юқорилашди; тахт эса сенинг оёгингдан азизу мукаррам бўлди. Пулга лақаб (ном)инг чекилгани учун у ҳурмат топди. Сенинг обрўйингни билдирувчи тангалар осмон юлдузларича кўпдир. Сенинг амалдорлик хутбангни Муштарий (Юпитер) сайёраси ўзи ўқигани учун тўққиз зиналик осмон курсиси унга минбар бўлди.

Қуёш ўзи сенга соябон бўлишга интилади. Ой юзидаги муҳр сенинг узугинг ўрни. Сулаймон давлатида сен ишрат қиласан; ҳумо қушидан бошқа нарса сенга соя солмайди. Сен подшоҳ Жамшид ўлтирган жойда ўлтирибсан, қўлингни қадаҳдан бошқа нарса ўпа олмаяпти. Адолат узугингга баланд осмон «Ростлик — халослик» деган сўзларни нақшлаган. Баланд мартабанг хутбасини эса у «Адолат билан амрингни юргиз!» — деб ёзган.

Худо сенга улуғлик соясини солиб, ҳукмронлик тахтини раво кўрди. Не-не буюк одамларни олдингда паст қилиб, дунёдаги қанча забардастларни сенга бўйсундирди. Сенинг олдингда халқни ҳам нотавон қилиб, ҳаммасига ҳукмингни ўтказди. Хизматингга элни мажбур этиб, олдингда қоматларини эгди.

Лекин сен шуни билки, сен ҳам бир бандасан, аслида уларнинг кўпларидан ожиксан, қуйисан. Улар туфроғу, сен тоза нурдан эмасан; аслида сарпо уларга бўлиб, сенга қора туфроқ ҳам бўла берарди. Ҳамма аъзо ва тан бўлакларида, ташқи кўринишда ҳам, тузилиш моддаси эътибори билан ҳам тенгсан. Лекин ҳунар бобида,

¹ Биринчи, иккинчи мақолат ва бошқа баъзи боблар диний мазмунда бўлиб, ижтимоий аҳамияти кам бўлгани учун ушбу нашрдан тушириб қолдирилди.— (А. Ҳ.)

ақлий етукликда, яхши хулқда, чиройли сўз сўзлашда, адолат билан иш тутишда, инсофда, юмшоқликда, ҳаёда, бошқа сифатларда — шариат йўлида, ибодатда, худо йўлида қаттиқ туришда — тўғри йўлдан сен анча четдасан. Бу соҳада уларнинг кўпи сендан яхши юради.

Сенга тангри шундай имтиёз бериб, салтанат осмонида баланд қилиб қўйган экан, тахтни сенинг шахсингга жой қилиб, ҳукмингни мамлакат бўйлаб ўтказиб қўйган экан, мунда ҳам у ўз қудратини, ўз ҳикмати билан қатрани дарёга айлантира олишини намойиш этмоқда. Узининг ҳақлигини ва яна ҳақлигини одамларга билдириб, ўзининг қудрати мутлақ эканини тушунтириб қўймоқда.

Лекин бундай бахтнинг рўпарасида, бундай буюк мартабанинг қаршисида у сенга бир неча вазифани топширган, бир неча санъатларни ҳам сенга насиб этган.

Биринчи вазифа унинг берган неъматига шукр қилишдир; кимки шукр қилса, худо унга бундан ҳам кўпини беради. Агар сен шукр қилиб, зулм қилмасанг, ўзи («Қуръон»да): «Албатта, неъматингизни орттираман!» — деган.

Сўнгра у сенга халқни омонат сифатида топширган; шунинг учун уларни хуррам тут, чунки бу ҳақда ўзи ҳам ғам ейди. Гарчи унинг буйруқлари кўп бўлса ҳам, аммо уларнинг ҳаммаси ҳам биру, буниси ҳам бир.

Халқ пода бўлса, сен чўпон; у мевали боғ бўлса, сен боғбон. Қўйни агар ой-йиллар давомида чўпон асрамаса, уларнинг ҳаммаси оч бўриларга ем бўлади. Деҳқон ўз гулзорига туну кун қарамаса, ҳўл кўчатлари, ахир, ўтинга айланади. Бўрини мумкин қадар подадан узоқлаштир; боғни ҳам сув бериб, обод қил. Пода тўғрисида қайғурсанг, у сенга кўп фойда келтиради. Боғ ҳам гул ва нафъи бор мевалар беради. Пода қирилиб, дарахтлар қуриса-чи, сенинг ўзинга ҳам ҳеч қандай нафъ ва фойда бўлмайди.

Худо топширган топшириқларини сўраб қолса, ўйлаб кўр, сен у вақтда қандай жавоб берасан? Агар сен ўзинг йўл таниган одам бўлсанг, кўзингни оч, иш тутишингни унинг айтганларига қиёс қил. Сенинг қарамоғингдаги бир одам зулмингдан бечора ҳолга келиб, эзилиб, обрўси, мол-дунёси бўлмаса ҳам, лекин (инсоний) қадр-қиммати сеникидан ортиқ. Нимага десанг, қиёмат куни энг юқори турган худо золимларни ҳам, мазлумларни ҳам саволга тутади. Шунда унга (бу дунёда чеккан зулми учун) мукофот, сенга эса шармандалик бўлади. У буюкликка, сен тубанликка сазовор бўласан. Унинг тили пўлат ханжардек узун бўлади, савсандек тик очилади. Сен эса гунафшадек қаддингни букиб турасан, уятдан бош кўтара олмай, мағлуб ҳолда қоласан. У хурсандчиликда, сен эса ғам-андуҳда; сен ҳозир қандай бўлсанг, у ўша вақт сендай бўлади. Қилган хатоларинг ҳисоблаб чиқилгандан кейин, ҳар биттасига юз азоб тортасан. У вақт тангри бу дардингга даво қилмайди; чунки у худо номидан иш кўрувчи эмас, ўзи. Агар бировдан тортиб олганинг синиқ игна бўлса ҳам у ерда олмос ханжар бўлиб бағрингга қадалади. Агар маз-

лумнинг ўзи гуноҳингдан ўтмаса, сенинг жойинг доим дўзахнинг ичи бўлиб қолади. Агар сен унинг кечирришига умид тутмасанг, билки, абадий дўзах ўтидасан. Кимгаки бу дунёда бир тикан киргизибсан, у сенинг кўксингга юзта ўткир тиг уради. Кимгаки бир учқунни текизган бўлсанг, бунинг бадалига бутун бир дўзах ўтини оласан. Кимга бир қилча зиён етказган бўлсанг, у ипни ўз ўлиминг учун илон деб бил.

Эй воҳки, бахт сенинг қўлингни қувватли қилган эди, лекин сен эса ундан зулм йўлида фойдаландинг. Сенинг халойиққа қилган зулминг камаймас экан, бу билан сен ўзингга ҳам зулм қилган бўласан. Зулм қилиш ўзинг учун ҳам бузуқлик-ку, эй ҳушёр одам, агар ҳушинг жойида бўлса, уни йўқ қил.

Сен хурсандчилик базмига йўл олар экансан, айшу фароғат йўлида базм қиларкансан, базминг учун тайёрланган қаср жаннат монанд қилиб жиҳозланган. Лекин унинг пардаларининг иплари халқнинг жонидан, қизил тошлари ва қизил бўёқлари одамларнинг қонидан, шипи халқ молини талаш ҳисобига олтинланган, халқнинг дур ва лаъллари билан нақшланган. Ғиштлари масжидларни бузиб келтирилган, тошлари одамларнинг қабрларидан ташилган.

Сен шундай жойда тахтда ўлтириб, шаҳаншоҳлик қиласан, хурсандчилик қадаҳи учун иштаҳанг жойида. Базмда соқийлар кулиб, жилвада; бойлар ҳар томонда ҳийлакорликни ишга солган. Унда кўнгул нимани хоҳласа, бир эмас, минглаб топилади. Оғизларидан чиққан гаплар гапирадиган гаплар эмас; шундай ишларга кўз тушадики, қараш мумкин эмас. Қулоқ шовқин-сурондан бошқа нарсани эшитмайди. Мақсадлари қўлга қадаҳдан бошқа нарсани олмаслик.

Бундай хурсандчилик кунинг, ҳай-ҳунинг кўплигидан ҳеч ким сўфининг азонини эшита олмай қолади. Ғазалхонлик, гап-сўз, куй билан бўлиб, ҳамма ўша кунги намоздан қолади. Уша ўлтиришда тақводорлар ҳам бўлиб, чангнинг¹ бели букилган, май идиши ҳам саждага бош қўйган. Улар ҳам бу хил «тоат-ибодат»лари билан расво бўлиб, тасбеҳ доналарини мева ўрнида газак қилишди. Қуёш гардишидан нурлар сочила бошлагунга қадар айшинг хилватида шу хил тирикчилик.

Жаҳон саҳифасини шом қора қилганда ҳам зулмат пардасини халқ устига ёпиб, нақ ярим кечагача шу аҳволда бўласан. Сенинг ҳам, одамларингнинг ҳам аҳволи шу. Бундай аҳволингга май қадаҳи қон йиғлайди, шамъ куюб, кўзидан ёшлар тўкади. Чапаклар чаласан, наъралар тортасан, хўроз бўлиб, осмонга қараб нола ва афғон чекасан. Кайфинг ошиб, хилватга ўзингни олганингда эса кўнглингга келган ишларни қиласан.

Базмда қолганлар, хоҳ қари бўлсин, хоҳ йигит, ичкиликдан ҳар биттаси бир телба итга айланади. Жаҳлда улар қоплондан ортиқ

бўлсалар ҳам, лекин нафс итининг қўлидан мағлуб бўлганлар. Уларнинг ҳар бирида юзлаб хомтамаъ бўлиб, бутун ислом мамлакатига ёйилишган. Ҳар томонда улар маст аҳволда ором излашади, бир гулруҳ гўзалдан мақсадларини ҳосил қилмоққа интиладилар. Мастлик уйқуси ҳужум қилганда эса бу шум тўдадагиларнинг барчаси ўлукдек ётади.

Тонг ўз нурларини зоҳир қилиб, ҳар томонга ўз порлоқ юзини очганда, кун ёйилиб, чошгоҳ бўлганда эса султон ва унинг одамлари, аскарлари ҳамон уйқуда. Кўзларидан уйқу кетгандан сўнг уларнинг ҳар бири бир зулм билан машғул бўла бошлайди. Улар халққа зулм қилиш эшигини очиб, хурсандчилик асбобларини тайёрлай бошлашади. Асбоблар тайёрлангандан кейин шодлик базмида яна гавго, шовқин бошланади.

Бу фақат шу замон подшосининг одати бўлмай, каттадан-кичик — ҳамма ўз ҳолича шу хилда иш тутади. Ҳар куни кечгача уларнинг иши шу, ҳар кечани шундай ғафлат билан кунга улашади.

Эй ҳукмдорлик тахтида ўлтирган (подшоҳ), ўз ишингга, уларнинг ишига бир қара, ахир. Қоида деган шунақа бўладими, биродар, гапир! Ўз ишинг нима бўлиши мумкинлигининг ғамини ҳам е, биродар! Худо сени адолат қил, деб султон тайинлаган эди, сен бўлсанг зулм этиб, халқни хонавайрон қиляпсан. У сени тоат-ибодат ишларига буюрган эди, сен бўлсанг нуқул ўйин-кулгини одат қилдинг. Бу ўзини билмаслик неча ой, неча йил давом этиши мумкин? Агар сен ўзингга келмасанг, охир ўзингнинг аҳволингга вой! Умр шундай ишлар билан ўтиб кетади, ўлим қичқирғи бошингга етиб келади, эсда тут! Бу ҳашамағ, бу одамлардан ҳам айриласан, сўнг бу қилганларинг билан нима қила оласан? Қўлингдан тутадиган бирон яхши ишинг бўлмаса, азоб чекаётганингни кўриб туриб, ҳеч ким ёрдам қилолмайди. Сен зулмни тарк айла, адолат қил, ўлим кунингни ҳам эслаб қўй. Кундузи бутун зулм билан шуғулланиб, кечаси билан бузуқчилик қиласан: ахир бу зулм, бу бузуқчилик қачонгача давом этади? Гоҳ-гоҳ пушаймон кунини ҳам ўйлаб қўй, пушаймон кунинигина эмас, қиёмат кунини ҳам! Инсон айб ва гуноҳдан холи эмас; ундан бутунлай қутулиш қийин. Хатосиз иш тутиш худога хос, холос. Хато қилиш инсон табиатида бор нарса. Лекин хатонг учун қўрқув билан узр сўрашинг керак; афсус қилиб, зулмдан тавба этишинг зарур. Кимга адолатсизлик кўрсатган бўлсанг, унга адолат қилиб, қўлидан тут. Фикринг билан зулматни ёритишинг, лутфинг билан оламни ўзингга қаратишинг керак. Бировга қуёшдек тиг солсанг ҳам, орқасидан меҳр-муҳаббат изҳор эт.

Шоҳларда бундай сифатлар кам бўлади. Шоҳ Ғозийгина¹ уларни тўла эгаллаган.

¹ Султон Ҳусайн Бойқаро.

Шоҳ Ғозий қаҳрининг иссиқ шамоли бир қайсар бошоқни бирбод этгани, адолатининг суви эса ўша бошоқ битган бузуқ экинзорни обод қилгани

Саодатли Шоҳ Ғозий подшоҳлик тожи учун курашиб, тахт талашиб юрган вақтда — ёнида юз, икки юзча одам билан кўчиб юрар, гоҳ Хоразм ерида бўларди, гоҳ Адоқда. Отган ўқлари душман юрагини қон қилиб, тиғи ёв бошини учирар эди. Ўзи асли зотида лойиқ бўлгани учун худо унга охири ҳукмдорликни берди. Халққа у адолат эшигини очиб қўйди. Тахтга чиқиб ўлтирди-ю, адолат кўрсатта бошлади. Иморатлар қуриб, вайроналарни тuzатди, зулмни адолат йўли билан бартараф этди. Бидъат ва фисқ-фужур аҳллари йўқолиб, шарият адолатининг қўлини кучайтирди.

Бир куни у айланиш учун чиққан эди. Шунда бир девона кампир унинг этагидан маҳкам тутди. Нолаю афғон чекиб, оҳ тортиб, у деди:

— Эй, шариятпаноҳ шоҳ! Агар адолат билан иш кўриладиган бўлса, мен сен билан шарият бўйича даъволашаман. Шарт шуки, жаҳлинг чиқмайди, саволларимга шарият маҳкамаси (қозихона)да жавоб бер.

Шоҳ жавоб берди:

— Агар сен жонимни талаб қилсанг ҳам, агар талабинг шаръий бўлса, айбимга жоним билан иқрорман.

Шу айтилган гап бўйича келишдилар, ислом қозисининг ҳузурига бордилар. Улар бир-бирига ёнма-ён ўлтиришди; атрофдаги одамлар ҳаяжон билан турардилар. Иккиси гўё катта маъракада Зол билан Рустам¹ тургандай эди, уларнинг бошида эса бутун олам тўплангандек. Қария деди:

— Шоҳ қазоқлик қилиб кўчиб юраркан, тиғ солиб, (ҳар ёққа) аскар тортарди. Мен тулнинг биргина жигарим бор эди, у жигарим экинзорнинг ягона бошоғи эди. У боғимда битган қомати расо сарв, яна гўғрироғи, қуриган шохимнинг меваси эди. Шоҳ қиличи билан кўксимни ёриб, жигар-порамни ҳалок этди. У тиғи билан жигарим этини кесиб, жигарим қонини ерга оқизди.

Қози айтди:

— Ҳукимга шубҳа бўлмаслиги учун иккита гувоҳ олиб кел.

У жавоб берди:

— Шу воқеадан хабардор икки одамни чақираман; улар адолат ва инсоф билан гувоҳлик берса бас.

Шундай қилиб, қария икки гувоҳни келтирди. Яхши ниятли

¹ Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» дostonидаги қаҳрамонлар номи. Зол паҳлавон Рустамнинг отаси бўлиб, бу сўзнинг «қария» деган мажозий маъноси ҳам бор.

подшоҳ айбига иқрор бўлди. Адолат даргоҳининг одами бўлган қози хун тўлаш кераклиги ёки қасос олиш ҳақида ҳукм чиқарди. Шоҳ деди:

— Шариат шундай ҳукм қилган экан, пайғамбар шариатининг ҳукмига жонимни фидо қиламан.

У қийиқ билан бўйини маҳкам боғлади; катта ҳамённинг эса оғзини бўшатди. Кампирнинг қўлига қўрқмасдан тиг берди, бир томонга эса олтин, кумушларни тўкиб қўйди. Сўнг у деди:

— Қасос оламан десанг, мана, бошим; мақсаднинг тирикчиликка пул олиш бўлса, мана, пул. Ўғлингни ўлдириш ҳақида буйруқ берганимда, бошқа иложим қолмаган эди. Мана, нима қилсанг қил, ихтиёр сенда!

Шоҳнинг адолат ва зўр инсоф кўрсатиши тигни ғамгин кампирнинг тишларидек ўтмаслаштирди. У узр сўраб шоҳнинг оёғига йиқилди ва деди:

— Эй юлдузларча аскарга эга бўлган подшоҳ! Агар болам сенинг йўлингда қурбон бўлган бўлса, мен қария ҳам сенга жонимни беришга тайёрман. Агар сени изтиробга солган бўлсам, яхшиликча кечир, мен енгилдим.

Ваҳ, бу одамни қандай хижолатга солиш бўлди? Буниси қандай лутфу адолат ўзи?! Кампир ўзининг даъвою дostonидан кечиби, ҳатто ўғлининг қонидан, ўзининг жонидан ҳам ўтди. Қизиги шуки, одил подшоҳ уни ўша вақтда бой ҳам қилди. Юлдузлардек кўплаб олтин-кумушлар уни кўҳна фалакдек яшартириб юборди. Кумушнинг кучидан у кумушдек бўлди. Халқ унга «Тилла кампир» деб лақаб қўйди.

Фалак қариясидан қанча алам кўрсанг ҳам, шоҳ адолат қилса, эй Навоий, нима ғам.

Эй гул юз соқий, адолат жомини келтир, қара, адолатнинг орқасидан қандай гуллар очилиши мумкин. Адолат қадаҳини тутки, шодлик билан ичай, замоннинг одил кишисини ёд тутиб ичай.

ТҮРТИНЧИ МАҚОЛАТ

Хирқа кийган риёкор шайхлар хусусидаким, уларнинг олдида ҳақиқий либос дегани ҳийла-найранг кийимидир, авом халққа ўргатадиган ҳақиқат ва билимлари эса аҳмоқлик; ҳақиқий майхўрлар тўғрисидаким, уларнинг вужуд кийимлари йўқлик қўлининг зарбасидан йиртилган ва Исо нафасидек жонбахш нафаслари эса муқаддас руҳ каби пок ва зиёрат жойлари фалакнинг саҳнидир

Эй, қаллоблик билан хирқа ёпиниб олган шайх, шому сахар зикр айтиб, ғавго қиласан. Хирқангнинг ҳамма томонларига ямоқ қадалган, бу ямоқлар ҳаммаси сохта художўйлик ва риё иплари билан тикилган. Айланма қуроқлар бу кийимингда кўп бўлиб, уларнинг остига пулларни беркитиб қўйиш осон. Унинг тўқималари ҳам ёлғон ипидан тўқилган. Иблиснинг мўйлаби эса игна вазифасли бажарган. Яшил тўн устидаги ямоқлар найрангбоз фалакнинг наҳс юлдузларидир. Ушбу фалак ҳам шунинг учун эрталабда ридо кияди, ёлғон тонг эса унинг байроғидир. Унинг эски салласи чулганган бўлиб, ичида эгриликдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Унинг ҳассасини ҳасса дема, ҳийла уйининг устуну де; қани энди шу устун синиб, бунақа уй ер билан яксон бўлса.

Тасбеҳини тасбеҳ дема, буттарош бут йўнаётганида чиқиндилардан унинг доналарини ясаган. Бу тошларнинг ичидаги сўфиси қофирнинг май идишига ўхшайди, тасбеҳнинг ипи эса зуннорнинг ипини эслатади. Тиш тозалайдиган ёғоч мисвоки сўлаги тегиши билан нопок бўлган. У мисвок ёмон хабар битилган ўроғлиқ мактубга ўхшайди, шундай нарсани у гўё ўпиш учун оғзига олиб бораётгандай. Икки оёғидаги икки кавуши ҳазилкашлар учун ўйинчоқ—эрмак. Осилиб турган ажиб соқоли кишининг кулгисини қистатади; ўлтириши минбарга чиққан эчкининг ўзи.

Лекин тутган ишида эчкининг ишидагича ҳам тўғрилиқ йўқ, чунки у ўғрини тутади, бу эса ўзи ўғрилиқ қилади¹. Эчки ўз тоифасига яхшилик истайди; пода минг қўйдан иборат бўлса ҳам у пешво. Ўзини ҳаммасига меҳрибон тутиб, йўл бошлаб, тўғриликка амал қилади. Туну кун тоғу тошда подани бошқариб юриб, уларни хавфли сўқмоқлардан ўтказади.

¹ Бунда шоир ўғрини эчки воситаси билан аниқлаш одатига ишора қилмоқда. Бу одат бўйича, ўғриликда шубҳа остига олинган одамлар давра бўлиб ўлтирган, ўртада юрган эчки кимни искаса, ўша ўғри ҳисобланган.

Бу (шайх) ҳам ўз одамларига йўл кўрсатади, лекин у кўрсатган йўл тўғри дўзах ўтига олиб боради. Зулмат водийсида бу ажаб тоифа йўлидан адашиб, ўзини тўғри ўтга уради. Улар фиқ-фасод қайнаган жойдан паноҳ топиб, унга гоҳ «ибодатхона», гоҳ «хона-қоҳ» деб от қўяди. Хонақоҳга шайх бўйралар солган; бўйранинг ранги сариқ бўлиб, ундан риёнинг ҳиди келади. Масжидининг устунлари ҳар хил бўлиб, қибла томони қийшайган. Эшиги майхўр оташ-парастининг дарахтидан, меҳроби бузуқ тарсо¹ қизининг қошига ўхшайди. Шайх шу меҳроб орасида тоат қиларкан, шайтон нима деса ўшанинг гапига қиради. Тагин қанча одамлар унга мурид. Лекин улар ҳаммаси унга лойиқ, мос муридлар.

Шайх қаддини «нун» ҳарфи каби эгиб, бир бурчакда Зуннун² сингари ўлтиради. Тўғри йўлни тутмоқчи бўлганларга илмдан сўзлаб, буниси рост, униси билагон, деб гап сотади. Беҳуда гапларни кўпайтириб, художў одамларни мурид қилмоқчи бўлади. Уларнинг бирини хилватнишин бўлишга зўрлайди; бошқа бировини эса куч билан узлатга чекинтиради. Яна бирини нафсини тийган одам деб атайди; бошқа бировига бўлган-бўлмаган воқеаларни гапириб лақиллатади. Биров унга ёлгон бир воқеани сўзлаб берса, бунинг ўзи ҳам унга қанча ёлгонни қўшади. Хилватда у ўзини одамларга энг яқин дўст деб, ўзини Хизрга ҳамдам бўлган деб кўрсатади. Маҳкам қилиб наша тугиб қўйган латта нашанинг ранги уриб, яшил бўлиб кетган. Унинг отини шайх «Хизр паямбар» («Яшил пайгамбар») деб атайди, бемаъни хаёлларини эса, бўлган воқеа қилиб кўрсатади.

Бундай хилват унинг аҳлигагина хос бўлмай, бундай «хизр» (наша) шайхнинг ҳам ажралмас дўсти. Нашани чекиб олиб, у ўзини мартабада энг юқори ўринда деб билади; осмон ҳам, унга қолса, унинг учун энг паст жой. Хаёлида у кўтарилмаган даража қолмайди, унча-мунча каромат кўрсатганни писанд ҳам этмайди. Ногоҳ унинг қулоғига найнинг бир куйи эшитилса, ўзини илоҳий май ичган одамдек маст қилиб кўрсатади. Ташқаридан келган нарма оҳанги жуда ёқимли бўлса, ўрнидан сакраб туриб, ўзи ҳам қўшилиб, ашула айта бошлайди. Оёқлари билан ерни депсиб, филдек бўкириб, нафс чангаги олдида хору зор бўлади. Унга эргашган «художўлар» ҳам шу хилда ҳаракат қилиб, унинг атрофида доира бўлиб айланиб, бемаъни хаёллар билан ўзларини (сўфийлик) кайфиятига соладилар, шайх атрофида фонус атрофида айлангандек айланадилар. Жазаваси тутганда муридларининг ҳар бири пиридан қолишмайди: бемазаликда ҳаммаси бирдек. Беҳуда сўзларни сўзлашда бири чирчиракка³ ўхшаса, кўп айланишда бошқа бириси пир-пиракка ўхшайди. Бири ўзини йўқотиб, тилсиз қолса, бошқа бирови нола қила бериб, ҳолсиз йиқилади. Буниси унисини кўз қири билан

¹ Тарсо — христиан динига мансуб одам.

² Зуннун — тасаввуфнинг катта олимларидан бири. Тўла исми — Зуннун Абулфазл Савбон бинни Иброҳим.

³ Ҳашарот.

кузатиб турса, униси шуни ҳам камоли ўзини йўқотишга қиёс этади. Мунофиқлик ўгидан ҳар бири дўзахга ўхшайди, лекин асл табиатлари совуғлиғидан эса яхга. Ҳар бири ўзини шунча кўп уринтирадики, натижада йиқилса, тура олмайдиган ҳолга келади.

Уларнинг ҳаммасининг мақсади, катта амалдорлар шайхнинг ва хонақоҳнинг бу аҳволини кўрса, шайхнинг пирларга хос намозхонлигини, унинг муридларининг ҳам зикрини, ўз вазифасига амал қилишини билиб, уларнинг фақирлик ва қаноат орқали бу мартабага эришиб, худо ишқи ва мутасаввиқлик ҳолатидан баҳраманд бўлганларини кузатса. Шундан кейин уларнинг ҳаммасини авлиё деб ҳисоблаб, уларнинг сўфийлик ҳолига кириб, ўзидан кетишларини ҳам чин деб ўйлаб, шайх олдида ялиниб-ялбариб, камчиликларининг чорасини кўрсалар. Иш охир шунга борсаки, мамлакат подшоҳи ва лашкарбошиси ҳам хабар топиб, кўп дуолар қилиб, илтимос билан унга мурид бўлса, мартабасини доим кўтариб турса. Унга ҳадялар, туҳфалар тортса, мол ҳам берса, ғаллакор ер, кент¹ ва суюрғол² бағишласа. Шундай нарсалар билан баҳраманд бўлса, шундагина уларнинг нафси ором, шодлик топади.

Ё худо, бу қандай пасткаш нафс ўзи?! Бу нафс эмас, ўзи учун ҳам катта азоб-ку! Кун ўтказиш учун шунча найранг! Мансаб учун шунча ёлғонбозлик!

Шундай экан, бу тоифа одамлари ёмонларнинг ёмонидир; дунёда улардан ўтадиган ёмонни топиш қийин. Уларнинг ташқариси яхши, лекин ичлари фасод билан тўла; уларнинг таши жойнамозу ичи одам ёзиладиган жой. Улар нафс олдида руҳни қулга айлантирганлар, тоза ипакни эса дажжолнинг устига ёпганлар. Уларнинг ичида дев билан шайтон қайнайди, тани эса малойиклардан тўкилган пат билан пардаланган. Кўйлагидан мушку анбар ҳиди келади, ичида эса юзта иг ҳуриб, гандираклаб юради. Усти олтинланган сохта пуллар бўлса ҳам, ўтга солиб, булғончдан олтинни айириб олиш мумкин. Лекин бу булғончларга дўзах ҳам ҳайф, чунки бу ярамас тўда одамларига ўтти ҳам раво кўриб бўлмайди. Ҳамма одам одатда ўтдан азоб кўрган бўлса, булардан ўт азоб тортади.

Мана, қара, одам билан одам орасида қанча тафовут бор: буни-си тангри деб бутни танлаган, униси қиблани. Биронтаси «жаннат» сўзини оғзига ҳам олмайди, шунинг учун уларнинг биронтаси куйишга ҳам нолайиқ.

Эй кўнгул, шундай одамларга жаҳонлар фидо бўлсинки, уларга жаҳонлар эмас, жонлар ҳам фидо бўлсинки, бундай одамлар икки дунёни ҳам тарк қилиб, икки жаҳоннигина эмас, жонини ҳам тарк этиб, фириб дафтарини елга учириб, номус хирқасини ўтга ёқиб, масжиду майхонани ҳам ёқтирмай, майхонага ҳам, Каъбага ҳам боқмасдан, элнинг яхши-ёмонига енг силкиб, одамларнинг бору

¹ Катта қишлоқ.

² Подшоҳ томонидан бир умрга бериладиган ер-сув.

йўғини бирдек кўриб, жонни ҳам, жаҳонни ҳам туфроқча кўриб, бутун борлиқ ва у жойлашган маконни хашакча билиб, дунёдаги ҳам-ма нарсаларни ўткинчи ҳисоблаб, ўзини эса шу йўқлик ўти нчида-ги кул деб, бу хаёллар билан ўзини тамом куйдириб, шу кул билан тозаланган оина унинг юзини ёритади. Бундай кўзгуда бегона ҳеч нарса йўқ, унда мақсад юзигина жилва қилади. Янада тўғрироғи, бу юксак хаёллар, хаёллар эмас, зарралар унга ҳар биттаси бошидан-оёқ бир кўзгу бўлиб, уни мақсад маъшуқаси (худо)га рўпара қилади. Ҳар тарафда кўзгу ва жононлар кўринади; кўз ёмон деган нарсага тушмайди. У қаёққа боқмасин, худони кўради; буларни яратганни эса мутлақ яратувчи деб танийди. Тўғри йўл билан улар водийларни кесиб ўтадилар. Йўлдан тойганларга улар ҳақиқий йўлбошчидир. Кимки ҳижрон зулматида қолган бўлса ёки умидсизлик водийсида адашиб юрган бўлса, ундай одамларга у Хизрдек қўлини узатади, мақсад манзилига етиш учун унга йўл кўрсатади. Огоҳлик рашки монёлик қилмаса, улар Хизрга ҳам ҳамроҳлик қилишлари мумкин. Зулмат улар ёққан ўтнинг бир оқ дегандаги тутуни, хизр эса уларнинг ҳар қадамида учрайдиган яшил гиёҳ¹. Уларнинг кўзидан томган бир қатра ёш Хизрга юзта ҳаёт суви чашмаси бўлади. (Қадамларидан кўтарилган) чанглари кўзга тўтиё, уларнинг амри билан оддий мис кимиёга айланади. Адолатсиз осмон билан унинг юлдузлари уларнинг қаҳрлари ўтидан чиққан тутун ва учқунлардир. Бир кунда қанчадан-қанча манзилларни босиб ўтувчи қуёш билан ой уларнинг марҳамат гулшанидаги икки яфроқдир.

Улар қаёққа улуг сафарга чиқмасин, юзларидаги ҳар қатра тер чуқур бир денгиздир. Улар қаерники мақтаб тўхтар эканлар, уларнинг мақтовидаги ҳар бир ҳарф тоғча маънога эга. Шахсан уларнинг ўзлари бир парча ер устида яшаб турган ҳолда, фалак гулшанида сайр қиладилар. Шариат иқлимида йўллари ёруғ бўлиб, унинг чизиги ҳар қандай мавҳумликдан тоза. Сайрда улар шундай майдонда юрадилар, шундай майдонда жавлон қиладилар. Уларнинг ҳар бири жони борича тоат қилади, имкони борича жонларини қийнайдилар. Ҳар ишда пайғамбар (Муҳаммад) одатига амал қиладилар. Унга жон-дилларидан миннатдорлик изроҳ этадилар. Кетма-кет қанча ишларни бажаришмасин, ҳеч нарса кўрмагандай, ҳеч иш қилмагандайлар. Бир томондан олдинга келиши мумкин қаттиқчиликларни жиддий тушунишга ҳаракат қилсалар, иккинчи томондан доим ўз ожизликларини тан олиб, тавба қилиб (худодан) узр сўрайдилар. Негаки, нима юз берса бу унинг амридир, шунда жаннат умиди қолиб, дўзах хавфи кетади. (Қийин вақтда) ким бошқа ерни эсласа, демак, бундай одамга севги ҳақида сўзлаш нораводир.

Э, бу (севги) гавҳарига жой қидирган одам, билки, бунинг асл жойи кондир.

¹ «Хизр» билан «ахзар» арабча бир илдиздан олинган бўлиб, «яшил», «кўк» маъноларини билдиради. Шоир бу ерда сўз ўйинига йўл қўйган.

БЕШИНЧИ МАҚОЛАТ

Хайру эҳсон васфидаким, сохта давлатнинг заволи раҳмат дарахтининг баргидир; бахиллик сахийлик юрагидан узоқ бир нарса бўлиб, (инсон учун) чексиз балодир; сахийлик кўрсатмаслик муруватдан беҳад холи бўлишликдир, ҳар томондан қараганда чексиз офат бўлган исрофни рад этиш ва кўп ҳарфли «лоф»ни билдирувчи итлофни¹ ҳажв қилиш

Эй эгнига хайру карам кийимини ёпинган киши, сенинг қўлинг да пулнинг қиймати йўқ. Олтин-кумуш сочиш учун очилган панжанг Шарқдан қараганда ҳам, Ғарбдан қараганда ҳам худди қуёшга ўхшайди. Пул билан қўлинг ўртасида адоват бўлиб, пулнинг умри қисқа, қўлинг эса саховат орқасида барҳаёт. Кафинг олтинларни чақмоқдек сочганда, чақмоқ ҳам ҳаёдан терга ғарқ бўлади (ёмғирлар ёғиб кетади).

Бошингга кийганинг эҳсон ва саховат тожидир, тожнинг устидаги гавҳари эса хайру карам гавҳаридир. (Сахийликдан) зотинг гавҳари шунча шараф топдики, етти осмондаги энг қимматбаҳо тошлар унга садаф бўлди. Натижада сенинг (жамиятдаги) қадринг осмон кўкининг қадридай юксаклашди, сочган дурру гавҳарларинг юлдузларга тенглашди. Бошингга бахт юлдузи порлаб, «фарқ» сўзи² бошида ёзилган «ф» ҳарфи устидаги нуқтадек жилва қилиб турибди. Шарофатли бошинг устида карам байроғи «бош» сўзидаги³ алиф ҳарфидек байроқдир. Икки қўлинг сахий Қулзум ва сахий Уммон⁴нинг ўзи; иккиси ҳам имкони борича сахийлик қилади. Кафларингнинг одати бировга бир нарса бериш бўлиб, Ҳотам ҳам, Бармак⁵ ҳам унга қулдир.

Бу — сенга тангри ато қилган нарса икки қисм — карам ва сахийликка бўлинади. Танангнинг ҳар томонидаги барча туклар тилга айланиб, худога шукр ва миннатдорчилик билдирганда ҳам

¹ И т л о ф — бойликни барбод этиш, исроф қилиш.

² «Фарқ» сўзи арабча шаклда ёзилган. Ф а р қ — «бош», «калла» деган маънони ҳам билдиради.

³ «Бош» сўзи арабча шаклда ёзилганки, ўртасида «алиф» ҳарфи бор.

⁴ Қ у л з у м ва У м м о н — дарё ва денгиз исми.

⁵ Ҳ о т а м Т о й и ва Б а р м а к — сахийлик билан ном қозонган кишилар номи.

ҳаммасини айта олмайди. Эҳсон ва саховат кўрсатиш вақтида бахиллик қилма, худога шукр билдириш чоғида ҳам танги бўл. Бахиллик инсонда бор сифатларнинг энг пасти, лекин саховат жавҳари эса энг нафиси. Сахийлик сенга одат бўлиб, бошинг шу сахийлик дури билан порлаб туради. Шунинг учун бу сувли тоза дурни хор қилма, уни бахиллик билан алмаштирма.

Лекин сахийлик қандай мақтовга лойиқ шарафли хусусият бўлмасин, уни орттириб юборсанг, бу — исрофга айланади. Ақл (инсонга хос) сифатларни таърифлаб келиб, исрофгарчиликни бахиллик билан тенг деб қарайди. Кўнгулни жуда ҳам кенг тутиб, нега энди дурни эшакмунчоқ билан баробар қилиб юбориш керак? Эҳсон ва карамнинг ўз қоидалари бор; ҳар хил (шароитга мос) шакллари ҳам бор.

Эй тангри, сенга юксак амал насиб этиб, карам қилишинг учун керакли бойликка эга қилган, одам! Шунинг билки, ким сахийлик қилишга ҳақли экан, ким пул улашишга муносиб экан, ном чиқариш учун гавҳарни ҳовучлаб сочиш, мақтаниш учун этаклаб пул бериш ақлли иш, деб ҳисобланишдан жуда узоқ. Бундай саховатдан бахиллик яхшироқдир. Бундай ишни ё маст одам қилади, ёки жинни. Маст ва жинни эса қандай қилиб одам дейиш мумкин?

Кимки кетма-кет қадаҳ кўтарса, у маст бўлади, май ҳам тугайди. Агар дев ёқимли майдан ичиб олса, Сулаймон давлатини сочқи қилиб юборишни истайди. Агар жинниларга олтиндан банд қилиб, уни лаъл ва асл дурлар билан безалса ҳам, ҳаракат қилиб у бандни оёғидан ечади-да, уни Қорун¹ чақирса ҳам, ташлаб қочади. Кумуш товушидан ваҳший ва йиртқич ҳайвонлар ҳам ҳурқар экан, шунга ҳам сахийлик ёки карам деб от қўямизми? Кучли шамол лола ва гулларни соваркан, унга ҳам сахий деб от қўя оламизми? Худо («Қуръон»да) деди: «Енглар, ичинглар!» Ёнида яна деди: «Лекин исроф қилманглар!» Демак, маълум бўлдики, бу — саховат эмас, сахийлар ҳам буни саховат деб атамайди.

Шундай кишилар ҳам борки, ҳеч исрофга йўл қўймасалар ҳам, бундай одамларни сахий деб бўлмайди,— бировга эҳсон беришда улар меъёрга эътибор қиладилару лекин эҳсон берилаётган одамнинг эҳсонга қанчалик муҳтож эканлигига қарамайдилар. Тўқ одамнинг олдига дастурхон ёзадилар, эгни бут одамга эса тўн кийгизадилар. Юзта йилқиси бор одамга от тортиқ қиладилар, юз йиллик бойлиги бор одамга кумуш берадилар. Лаъл чиқадиган Бадахшонга лаъл юборадилар, (зиранинг кони бўлган) Қирмонга зира келтирадилар. Хизрни² учратиб қолсалар, оби ҳаёт тутадилар, Миср шакарчиларига новвот бўлақларини юборадилар. Шамни куни билан ёқиб қўядилар; бу билан қуёш ёруғига қўшимча ёруғ бермоқчи бўлади-

¹ Қадимда бойлиги билан танилган, бани исроил қабиласига мансуб кишининг номи.

² Х и з р — диний афсонага кўра, оби ҳаёт сувини топган пайғамбар номи.

лар. Ҳар кун кечаси ўринсиз мушк сепадилар; бу билан тун сочини яна ҳам қорайтирмоқчи ва хушбўй қилмоқчи бўладилар. Оч, муҳтож юзларча одамлар нон сўраб туради, лекин уларга бир бурда ҳам бермайди, тўқни қидиради. Улар қақраб ётган боғнинг устидан ёғмай ўтиб, ёмғирни тоққа тўккан булутга ўхшайдилар. Майнинг тагидаги лойқасини ичадиган одам унинг бир қултумига жонини бермоқчи, май сотувчи эса идишнинг тагини яна купга¹ ағдаради. Улар ўшанга ўхшаб кетадилар. Вабога учраганлар ажал қадаҳини ичиб, қирилиб кетмоқда, улар эса ёқут, жавҳарнинг конига ёқут, жавҳар бекитиш билан овора. Бу иккаласи ҳам саховатнинг бир туридир; уларнинг ўртасида кичкинагина тафовут бор.

Ҳоят тамаъгир кишиларни ҳам саҳийликка муҳтож деб ҳисоблама. Улар халқнинг нарса ва ашёларига кўз олайтириб, нимани кўрса, ўшани тамаъ қила беради. Улар хоҳ зулм, хоҳ зўрлик, хоҳ бир баҳона йўли билан, хоҳ ваъда, хоҳ тилхат, хоҳ ёлғон далил билан, нима қилиб бўлса ҳам, асосий мақсади одамлардан нарса олиш, шу олган нарсалари ҳисобига нарса улашиб, ўзини саҳий кўрсатиш. Уларнинг сочгани ҳам ташландиқ нарсалар, олгани ҳам; олиши ҳам ёлғондаки, бериши ҳам. У йиллар давомида қийналиб чуқур қазийди; шу туфроғни солиш учун яна бир чуқур қазийди. Бировга бир нарса бериш учун бошқадан бир нарсани тортиб олади. Бу ҳам олдинги айтиб ўтилган икки нарсага ўхшаш бир касаллик. Чунки тортиб олиши зиёндан бошқа нарса эмас; қизиғи шуки, бериши ҳам фойдасиздир.

Биров ўзи сўрамагунча унга ҳеч нарса бермайдиган одамлар ҳам бор. Бундай одамларни ҳам саҳий деб бўлмайди. У одам ўша нарсага қанча муҳтож бўлмасин, ўзи сўрамагунча унга бир чақа ҳам бермайди.

Эй биродар, кимни саҳий деб чақиринг, билки, бундай одам саҳий бўлиб ахий² қаторига қўшилиб қолмайди. Қара, кўзбўямачи авраш билан илоннинг кучини кетказиб, оғздан заҳарини ола биледи. Кимки тилини метин қилиб чўзиб, ўт ёқса, харсанг тошдан олмос ва ёқут олиши мумкин. Шам тилини чиқариб, яна бошлаши билан тун мамлақати устига ўз байроғини тиккан бўлади. Утнинг тили нималиги ҳаммага маълум; темир, тош ҳам унинг нафасидан мумдек эрийди. Тонг ўзини мақтаб қанча гапирмасин, барибир, у қуёшнинг олтин нуруларидан кўзини ёритади.

Эй ҳушёр одам, сен шундай одамни саҳий деб билки, бахт-давлат унинг бошини юқори кўтариб, аҳволи яхши бўлса ҳам, ёмон бўлса ҳам бировдан молу амал тамаъ қилмаса. Бундай одам худо нима берса қаноат этади, нимани буюрса, бўйсунеди. У қандай мулоҳаза юритмасин, қўлида бор нарса билан қўли қисқа одамни хур-

¹ Куп — куб, май сақланадиган катта сопол идиш, хум.

² Ахий — саҳий, яхши одам, биродар. Текстдан англашилишича, ўрта асрларда ахий жамиятлари ҳам бўлган.

санд қилади. Денгизнинг олдида турса ҳам, ундан бир томчи сув сўрамайди; бировнинг ярасини кўрса, марҳамни аямайди. Муҳтож одам бир нарса сўраса, қўлидан келганича унга хайр беради. У сўрамаса ҳам, унинг аҳволини тушуниб, эҳтиёжини ва камбағаллигини эътиборга олади. Ҳожатмандлар унинг бошига тиг урган бўлсалар ҳам, у қўлида бор нарсасини улардан аямайди. Чунки у ўз тигини конга урган, кон унга ўз гавҳарини бағишлаган метинга ўхшайди. Бош яланг бўладими, бошида тож бўладими, барибир, эҳтиёжи бор одамга хайр қилаверади. Карам аҳллари юз мингни ҳам, бир сўмни ҳам хайр-эҳсон йўлида ўз жойига сарфлаган бўлса, бир хил баҳолайдилар. Худо йўлида қўлида қанча мол тўпланган бўлса, бировнинг ёмон аҳволига тушганини билса, унга ҳамма фойда ва сармоясини сарф қилади, шундай қилиб, унинг муродини ҳосил этади. У ўзининг хайр-эҳсонигагина эмас, яхшилиги юзидан билдирилган миннатдорчиликка ҳам жонини беради. Хайр-эҳсон элхалққа аввало бош сабабчи — худодан келишидек бир нозик ҳикматни у хагосиз тушунади. Бу карам, хайр-эҳсон унга одат эмас экан, ўша оралик ерда демак, бунга ортиқча сабаб бўлмаган.

Эй саховат кўчасида тентираётган одам, сен олтинни телба ва маст одамдек сочмоқдасан. Олтин-кумушни энди гулдек совурма, гунчадек уни ўраб, тугиб ҳам қўйма. Бу саҳифаларда қандай одатлар ҳақида гапирилган бўлса, барчаси саховат аҳлларига тушунарлидир. Пул солинган халтачани гунча каби тугиб қўйма; нимани бугун туккан бўлсанг, эртага эрталаб барибир сочасан-ку! Бахиллик қилиб садаф соф дурни ютган бўлгани учун, дурни олишда унинг кўксини тешишади. Қуёш олтинини осмон беркитгани учун жаҳон унинг юзини (кечаси) қора қилди. Қуёш гўзали юлдуз кумушларини яширгани учун осмон уни, қара, боши билан ерга кўмди. Куз келиб, қўли билан олтин варақларини сочгани учун, қара, ҳар бир яфроғ қуёш рангида.

Эй яширин хазина устида аждаҳо бўлиб ётган одам, тушунгинки, бу бойлигинг қонинг баҳосидадир. Сени ўлдириш учун фалак Баҳроми ноғиҳон тиг тортиб, бу махфий бойликни олади. У сени қийнаб, зулм билан қонингни оқизиб, у бойликнинг ичига ҳаракат қилувчи лаъл — қонингни қуяди. Сенинг қонли душманинг қотил фалакнинг ўзи бўлади; шу бойлик устида вайрон бўласан.

Демак, ўз қонинг билан кўлингни ювмоқчимсан? Нима, ўз жонингга ўзинг қасд қилмоқчимсан? Бошқа конлардаги бойликларни орзу қилиб, нақд жонинг гавҳаридан ажрамоқчисан. Шу жонинг йўлида хазина эшигини оч, бор бойликни олиб, жой-жойига соч. Анборга тўкилган ҳар бир дон чириб кетишдан юз хавфда. Эҳсон экинзорида сочишни одат қил; шунда биттасининг ўрнига тангри етти юзтасини беради. Бу (одамларга) улашиб бераётганинг экин бўлмаса ҳам, арпа, буғдой сочдингми, (албатта, ҳосил) ўрасан. Бугун нима эксанг ҳам яхши, маъқул. Эртага у, албатта, ҳосил беради. Бу ерда экилган экинлар ўртасида фарқ бор. Уларнинг ичи-

да энг яхшиси хайру саховатдур. Тамаъни тарк қилсанг — сахийлик шудир. Хайру эҳсон йўлида сарф-харажат қилки, (ҳақиқий) ҳады шудир. Бериш учун олиш ишидан йироқ бўл, бераман деб олмай қўя қолганинг яхшироқдир.

XXXI

Ҳотами Тойи ҳикоясиким, у ҳиммат ва саховат кишиларига пешво эди; уларнинг меҳмондорчилигига таъзим билан бош урмаган бир гадонинг ҳимматини кўриб, Ҳотами Тойининг у гадога тан бергани

Ҳотами Тойига бир кўнгли очиқ одам деди:

— Эй, ҳимматда эркин табиат киши, сахийлик кафингга одат бўлганидан буён ўзингга ўхшаган кишини ҳеч кўрдингми?

У деди:

— Бир кун мен ҳамма учун йиғин қилдим. Унга ўша чўлдаги одамларнинг ҳаммасини чақирдим. Пишириш учун юзта туя қурбон қилинди; сўйилган қўй-қўзиларнинг ҳам сон-саноғи йўқ эди. Базм бўлиб турган вақтда бирпас ҳаво олгим келиб, дашт томонга чиқдим. Айланиб юриб, меҳнатда эзилган бир қари чолни кўрдим. У орқасига бир қучоқ тикон-ўтун ортган эди. Гавдасини у юк эгиб, ҳасса билан вужуд уйига устун тиркаган эди. Ҳар қадам ташлаганда, бирпас тўхтаб, ҳар дам олганда маълум бир фурсат ўтарди. У чекаётган азоб ўти кўнглимни ёндириб, раҳм-шафқат билан унга шундай хитоб қилдим:

— Эй қаддини машаққат юки буккан, танасида ғам тиканлари ўрнашган одам! Даштда юриб хабаринг бўлмадими? Нега Ҳотамнинг уйига бормадинг? У ҳаммани ўзининг уйига чақириб, яхши-ю ёмонни бугун меҳмон қилмоқда-ку. Ўтинни ташла, иззат гулшанига бор, машаққат чекиб ўлтирмай, тур, чақирӣққа бор!

У менинг (унинг аҳволидан) изтироб чекканимни тушуниб, бош кўтариб кулди-ю, шундай жавоб берди:

— Э, оёгини очкўзлик банд этган, бўйнига ғараз ва қизғончиқлик сиртмоқ бойлаган, эй ғайрат водисида қадам босмаган, ҳиммат қалъасига байроқ тикмаган одам, сен ҳам бу тикан ташиш азобини тортиб кўр. Ҳотами Тойи миннатини эса торта берма. Қийналиб, машаққат билан бир дирам топиш биров берган хазинадан яхшироқдир.

Унинг сўзлари шундай ўринли эдики, шунинг учун ҳам унинг ҳиммати меникидан ортиқ эди.

Эй Навоий, агар сенда ҳиммат бўлса, Ҳотами Тойи ҳам сенга қулдир.

Эй соқий, карам изҳор қилиб, бир қадаҳ тут, хайру-эҳсон нималигини Ҳотамга кўрсатиб қўй. Бизда май сотиб олиш учун пул кам; бизда етишмовчилик экан, сендан карам бўлсин.

ОЛТИНЧИ МАҚОЛАТ

Адаблилик одати тўғрисидаким, кичикларга бахтиёрлик сабаби, улугларга эса юксак мартабалилик боисидур; тавозуъ васфидаким, «дол»дек қаддини ҳам қилган қадамини бахтнинг бошига қўяди ва ҳаё нури ҳақидаким, бирон киши бунинг ичига кирса раҳмат ёмғирлари билан сероб бўлади

Эй талаб уйдан жой олган, қаддини хизмат юки паст қилган одам! Эл йўлида дард чекиб, гардга айландинг, ўша гард билан кибр кўзини кўр қилдинг. Сен қийинчилик тортиб, кўз ёшларингни ҳар томонга сочиб, у билан нафсу ҳаво ўтларини ўчирдинг. Садоқат йўлида оҳу надомат чекиб, ёлғон юзини оҳинг ўтидан чиққан тутунлар билан қора қилдинг. Садоқатда ҳар иссиқ нафас олишинг билан айёрлик ва риёкорлик хирмонини куйдирдинг. Сен ўзинг учун бирон фойдани кўзламайсан; доим сафар камарини боғлаб, хизматдасан. Ўзингда кучли ғайрат шамолини бунёд этиб, ҳирсу тамаъ асбоб-анжомларини барбод қилганинг қилган. Сен шундай йўлни танлаб, (энг асосий) тилагинг кўчасига кирдинг.

Лекин бу йўлни босиб ўтишнинг талаб этадиган бир шарти, билки, тавозуъ билан адабга эга бўлишдир. Қачонки янги чиққан ой тавозуъ сақлаб, қаддини ҳам қилди, у кун сайин камол топа бошлади. Ёй тавозуъ сифатига эга бўлгани учун қадри ошиб, Қуръон устидан жой олди. Осмон ҳам тавозуъга рия қилиб эгилгани учун бутун олам унинг амрига бўйсунди. Ёйга ўхшаш қошларга ҳам шарафлар бўлсинки, одамлар унинг учун жонларини қурбон қилдилар. Амалдан, ўз насабидан кишилар шараф топмаган. Лекин ҳақиқий шараф ҳаё ва адабдан келди. Ёмғирнинг ҳам манбаи ҳаёдир; унинг бир қатраси туфроғни кимиё қилади. Адабсиз кишилар ҳеч қачон эътибор қозонмайдилар. Доим баланд осмон (тақдир) бундай одамларни пастлатиб юради.

Адабсизликнинг бири кулгидир. Кулги адабсизликнинг белгисидир. Каклик қаҳқаҳа солиб кулгани учун бу кулги туфайли унинг бошига бало келади (яъни овчилар овозидан билиб, овлаб олади). Ғунча кулиб, очилиб кетгандан кейин ўз-ўзидан сочилиб ҳам кетади. Чақмоқни ўз кулгуси тоғнинг ичига қулатади, ҳатто ерга пастлатиб, тупроққа киритиб юборади. Тонг ҳам шунақа одатни яхши кўради. Шунинг учун қуёш ўти унинг дурларини исриққа айлантиради.

Кулги ўз меъеридан ошиб кетдими, бундан йиғлаган анча яхшироқдир. Шам ҳар кеча йиғлагани учун тобора равшан ёнади; ғунчани эса кулгани учун шамол учуриб кетади. Булут йиғлаб, кўз ёши тўкиши билан дур сочувчи бўлди; чақмоқ эса кула-кула пастлашди, ерга кирди. Маст ҳам йиғлаб-йиғлаб, ўзини билмай қолди, лекин кечирим сўраб йиғлагани гуноҳдан пок этди. Адабли одам кулиш учун оғиз очмайди, лекин ҳаё булутни томчисиз эмас. Қаҳқаҳа билан ҳазил бир-бирига дўст; иккиси ҳам қурбақанинг товуши ва юришига ўхшаш кулгили нарсалардир. Кимки ҳинду (масхарабози) бўлиб, (кулдириш учун) ҳазил қилса, аввало ўшанинг юзига қора суртиш керак. Кўзбўямачининг сўзлаган сўзлари ёлғон бўлгани учун, қара, ўз тилини ўзи кесмоқда¹. Энгагига ёлғондаки соқол боғлаб, биров одамларни кулдирад экан, бунда соқол туфайли одамлар унинг ўзининг устидан кулади. Ўзининг кўркини орттириб кўрсатиш учун маймун бошига бўрк қўйиб олар экан, одамлар унинг тепасига кулиш учун келаркан, улар фақат унинг бошигагина кулмайдилар (унинг ўзидан ҳам куладилар). Одамларни кулдириб тирикчилик ўтказишга ўрганган масхарабоз улардан бир пул олгунча икки шапалоқ ейди. Бойқушнинг қиёфаси масхарабозниқига ўхшайди, шунинг учун барча қушлар уни талагани талаган. Лўли ҳазил қилиб қўлини ерга тираб, оёғини осмонга қилиб турганда, у бошини ерга қилиб, ўзини ўзи шарманда қилган бўлади.

Бу хил пастликлар бири биридан қизиқ бўлиб, ҳаё ва адаб йўли билан дафъ бўлади. Қуёш байроғи жилва сочиб, кеча қоронғилиги ер остига киргач, масхарабоз маст ҳолда бақирган, чақирган; ақлли одамлар эса гапни шошмасдан гапирди. Тулки ва ит (ҳар хил қилиқлари билан одамларга) кулги эшигини очади; у одамлар шерни кўрса, уйдан қочади.

Бу айтганларимизнинг оти тавозуъдир, тавозуънинг сифати эса адабдир. Ақл унинг ҳақида мақтовдан бошқа сўз айтмайди, лекин у ҳаммада бир хил мавжуд эмас. Тавозуъни ҳар кишининг аҳволига лойиқ кўрсатиш керак; кўрсатган тавозуънинг унинг аҳволининг кўринишига мувофиқ бўлсин. Қулга бек ортиқча тавозуъ кўрсатса, ўзига азоб-уқубат ипларини орттирган бўлади. Гадонинг олдида сажда қилиш марҳамат эмас; унга бир дирам берсанг, бу унга исбатан марҳамат кўрсатишдир. Ўриндан туриб, болага жой бериш ҳам адабдан эмас; кексалар бу ишни адаб ҳисоблашмайди. Бундай аҳволда у мутакаббир ҳисобланиб, сен енгилтаклик қилган бўласан. Айт, бу икки ишни одамлар нега қилиши керак?

Гарчи адаблилик шартларини сақлаш жуда зарур бўлса ҳам, ammo бунинг ҳар бир одамнинг даражасига қараб бажариш керак. Бир киши сендан мартабада паст бўлса, уни сен ўзингга тобеъ ҳолда кўрсанг, гарчи у ўзи сенга тобеъ, боғлиқ бўлса ҳам, кўнглунг унинг.

¹ Бунда халқ қизиқчиларининг кўзбўямачиликдаги номерларидан бирига ишора.— А. Ҳ.

қайгуларига шерик бўлсин. Фарз ва суннат қоидалари шундай маъқулки, уларни ҳаммага ўргатиш мажбурийдир. Сенга тобеъ кишилардан бири бунга хилоф иш қилса, уларни текшириб туриш сен учун фарздир. Қиёмат кунни сени чақирганларида, нима савол бўлса, сен жавоб берасан. Уларга гамхўрлик қилиш сенинг бўйнингдандир; тирикчилик ёзуқлари ҳам сенинг қўйнингда. Барчасига дўстлик қилиш сенга вожибдир. Яхши-ёмон ишидан хабардор бўлиб туриш ҳам.

Тавозуъ сифатига эга бўлиш умиди билан у дунё хавфидан қўрқиб, шу қўл остингдаги жамоатга шунча таъзим қилдинг. Агар болаларинг ва хотиннинг бўлса, уларга ҳам шу ишни қилишинг керак. Ёш болага нисбатан энг зарур иш, билки, уни кичкиналигидан парвариш қилишдир. Қатрани садаф тарбия қилгани учун одамларнинг бошига чиқиб шараф топди.

Тарбиянинг бири болага яхши от қўйиш бўлиб, уни оти билан чақирганларида у уяладиган бўлмаслиги керак. Исмда тафовутлар кўп пайдо бўлади; бирининг исми Хусайн бўлса, бошқа бириники Язид¹.

Тарбиянинг яна бири унга илму адаб ўргатиш учун муаллим чақиришдир. Ит етук таълим олгани сабабли у тишлаб келган ов ҳалол ҳисобланади. Ювган билан тоза бўлмайдиган ит олим бўлган экан, ўғлинг билимсизлигича қолиб кетса, ажаб камчилик бўлади. Унга сенинг шафқат қилишинг фойдалидир, лекин бунинг ортиқчаси зарар. Воқеъ бўладиган балолардан уни ўз меҳринг билан асрашинг боланг олдида сендаги тавозуъни билдиради...

Тарбиянинг яна бири ота-онани ҳурмат қилиш; буни бажариш унинг учун мажбуриятдир. Бу иккисига хизматни бирдек қил, хизматинг қанча ортиқ бўлса ҳам, кам деб бил. Отанг олдида бошингни фидо қилиб, онанг боши учун бутун жисмингни садақа қилсанг арзийди! Икки дунёнг обод бўлишини истасанг, шу икки одамнинг розилигини ол! Туну кунунга нур бериб турган — бирисини ой деб бил, иккинчисини қуёш. Уларнинг сўзларидан ташқари бир нарса ёзма, улар чизган чизиқдан ташқарига бир қадам ҳам босма. Ҳамма хизматни сен адаб билан бажар, «адаб» сўзидаги «дол» каби қоматингни ҳам қил.

Бундан сўнг раҳм инъомини ўзингга қарз деб бил; ўша тоифадаги одамларга раҳм қилишни фарз ҳисобла. Юрган одамлар ичидаги каттадан-кичигигача, ёки ораликдаги ўрта мартабаликка ҳам, кимки катта бўлса, унинг хизматини қилиш керак, кимки кичик бўлса, унга шафқат кўрсатиш керак.

Кимни ўрта ёш деб хаёл қилган бўлсанг, унинг ҳурматини ҳам меъёрида асра. Хизматини қилиб, уни ортиқча улуғлаб ҳам юбор-

¹ Хусайн — яхши от тимсоли; Язид — ёмон от тимсоли. Бунда Алининг ўғли Хусайн ва шу Хусайнни ўлдирган Язидга ишора бор.

ма, ёмон муносабатда бўлиб, тақдир ҳам қилма. Уни ҳурмат қилиб, «ҳамма ишнинг ўртачаси яхши» деган маъноли қондага амал қилишнинг зарур. Унинг иззати меъёрдан кам бўлса ҳам яхши эмас, ҳаддидан ортиб кетса ҳам.

Ёки сени баланд осмоннинг айланиши (тақдир) шоҳ хизматини бажаришга лойиқ кўриб қолса, гарчи шоҳ томонидан ташкил этилган базмлар ёқимли бўлса ҳам, унга боришдан торгиниш зарур. (Ёқимли бўлиб кўринган бу) марҳамнинг ичида (юқадиган) яралари бор, боли ичида қадаладиган найзалари бор. Гул кўринса, ёнида юз тикани бўлади, бир майшат бўлса, орқасидан минг озори бўлади. Телба одамлар ўтнинг ёниш шаклини кўриб гулистон деб ўйлайди. Лекин унинг ичига тушиб кетса, қачон қутулиш имкони бор? Бола илондаги нақшдор чизиқларни кўриб, унга маҳлиё бўлиб қолади, лекин унинг заҳари одамни ўлдиришини билмайди. Денгизда қуёш рангида катта дур кўринса, бу наҳангнинг оғзи бўлиб, фарқ бўлиш белгисидир. Шоҳга хизмат қилишни шу қонунлардан келиб чиқиб тушун; бунинг маишатидан кўра ғам ва меҳнати ортиқ. Бу хизматдан қанча узоқ турсанг, шунча фойдалидир; бундан ҳам ажойиб ва яхши бўларди, агар бу хизматга умуман кирмасанг.

Йўқлик (фано) хазинасидан ким огоҳ бўлса, унга қаноат мамлакатининг подшоҳлиги насиб бўлади. Агар бундай хизмат сенинг бўйнингга мажбурий тушиб қолса, сенда уни бажармасликка ихтиёр йўқ. Қисқача қилиб айтмай, лўндасини эшит, бунинг қандай бўлишини очиб тушунтирай. Сенга шоҳ хизматини қилиш насиб бўлса, тўртта ишни ўзинга сайлаб ол: олдиндан ниятингни унинг нияти билан ростла, бошқа ниятларни кўнглингдан чиқар. Яна бири, хизмат қилишнинг вақтини бил, хизмат қил, лекин қилмагандек тур. Яна бири, яхши-ёмон сўз оғзингдан чиқмасин: одамларнинг яхши-ёмонига ҳам қарама (гапини эътиборга олма). Яна бири, бу хизматдан қийналсанг ҳам, азоб чексанг ҳам, адаб шартига кўра, ҳамма яхши-ёмонга чида. Бу хизматдан ташқари турсанг, бунинг аҳволи бошқа; подшога яқинлашсанг, бу яқинликнинг ҳам турлари бор. Бу ишларнинг ҳаммаси сенга муяссар бўлса, сенинг юлдузинг бахт билан ёриган бўлади.

Лекин булар ҳаммаси, эй ожиз одам, гапнинг бир қисмидир. Тўласи шуки, агар ноғихон сен бойлик тўплаш одатидан ор қилиб, фақирлик уйига йўл олсанг, айниқса шундай аҳволга тушганда тавозуь кўрсатишинг шарт. Худонинг нақ рўпарасида унга умид боғлаб тура биллиш керак. Агар сенга осмоннинг куч-қудрати насиб бўлса ҳам, ер юзида сен камтарликни танла. Ғам-ғусса юки сени тоғдек эзиб турса ҳам, унинг остида сен тупроқдек тура бер. Бошингга тошлар ёмғирдек ёғилса ҳам, бинафша каби бошингни юқори тутиб тура бер. Тавозуь вақтида вафо қилиш, адаб қондасига кўра ҳаёли бўлиш керак. Ана шу воситалар билан маъқул бўлиб, асл мақсад томон йўлга тушган бўласан.

XXXIII

*Нўширвоннинг ҳаё боғида нарғис кўзидан кўзининг нарғиси уялиб,
нарғис кўзлик гулрух ёрени қучоқлашни истамай, ўзини четга олиш-
ни истагани*

Нўширвон ҳали шоҳ бўлиб кўтарилмаган вақтда бир қизнинг ишқи билан ногавон аҳволга тушиб қолди. Кўнгли гунча сингари тўла қон эди, лекин ғам сирларини пинҳон тутарди. Унга висол муясар бўлгунга қадар чексиз азоб-уқубат ва ташвишларни бошидан кечирди.

Бир кун у чаманзордан хилват жойни танлаб, гулрух ёри билан суҳбат қурди. Бахтиёр шаҳзода ёрени қучмоқчи бўлган эди, гулгўзор ҳам бунга рози бўлди. Дилбар ҳамдами томон у қўлини узатганда, бир туп нарғисга шаҳзоданинг кўзи тушиб қолди. Шунда аҳволи ўзгариб, у қўлини тортиб олди. Суманбар ёри ҳайрон бўлиб, сўради:

— Қўлингизни узатганингиз нимаси-ю, яна тортиб олганингиз нимаси?

Адабли шоҳ бунга шундай жавоб берди:

— Шундай бир висол дамида менга монёлик қилган нарса нарғиснинг шахло кўзи бўлди.

Ҳаё кўзи билан олижаноблик бу ишда унга куч бермади. Унинг нарғисдек кўзлари ёшга тўлиб, ўрнидан турди-да, бу ишдан воз кечди. Охирида унинг бу соф ниятлилиги, шундай ҳаёчанлигининг хосяти уни бутун оламга шоҳ қилди, адолати эса оламни паноҳига олди.

Айш, эй Навоий, қанча дилкаш бўлса ҳам, лекин адаб билан ҳаё ундан яхшироқдур.

Эй соқий, адаб шартларига ҳозир бўл, олдимда тўққиз бор таъзим билан бода туг, токи мен уни «ўзинг ич!» деб, сенга қарай, бир томчи томдирсанг тўққиз марта, тўксанг ўттиз марта қўшимча ичкасай.

ЕТТИНЧИ МАҚОЛАТ

Қаноат ҳақидаким, «жўъ» (очлик) сўзидан (сўнгги ҳарф) «айн»¹ ажратилса, «жў» (ариқ) қолиб, нажот қанотининг майин товушини беради, ҳатто ҳаёт чашмаси сари учин қаноти бўлиб хизмат қилади, «тамаъ» сўзи ҳар қандай шаклда ёзилганда ҳам ундаги хорлик захрининг таъмини тотишга олиб боради; қаноатли одамнинг (очликдан) кўзида қон мавж урса ҳам, иззати бор; тамаъгир одам олтин тахтдан жой олган бўлса-да, хорликка учрайди

Кимки қаноатни ўзига касб қилган бўлса, билки, қаноат уни бой қилади. Олтин, кумуш билан зебу зийнатларни бойлик деб билма, балки ҳақиқий бойлик қаноат олтинларидир. Қаноат олтини ҳеч қачон йўқолмайди. Ана шу олтинни қўлга киритиб, шу орқали бойишга ҳаракат қил. Кулбада қаноат қилиб ўлтирган дарвеш тамаъгир подшоҳдан афзалдир. Чунки тамаъ қилиш гадойларнинг ишидур. Билки, тамаъ этган киши гадодир.

Шоҳ тамаъгирлик қилса, у луқмахўр бўлади; қаноат қилган дарвеш эса подшоҳдир. Бошига тож кийган одам шоҳ бўла бермайди. Ҳеч нарсага эҳтиёж билдирмаган одамни шоҳ деб бил. Қушларнинг ичида анқо шоҳ ҳисобланади. Бунда маълум бир маъно бор. Агар фикр билан воқиф бўлишни истасанг, «қонеъ» ва «анқо» сўзларининг ёзилишида ҳарфлар бир-бирига мувофиқдир². Ҳудҳуд³ овқатга ўч бўлгани учун гарчи бошида тожи бўлса ҳам элчи бўлиб қолди. Бошига тож кийган ҳинд ўйинчисининг ҳолига боқ, тамаъ уни чақа пулга зор қилиб қўйган. Арзимаган бир одамнинг қўлидан озгина пул чиқадиган бўлса, тож деб атаган нарсасини осмонга отади. Шоҳ бошининг шарофати тождан эмас; кимки муҳтож бўлмаса, ўшани шоҳ деб тушун. Муҳтожни ҳам шоҳ деб аташ мумкин бўлса, ҳарф нуқтаи назаридан «муҳтож» сўзида ҳам «тож» бор-ку! Кимнинг тож кийганини кўриб, шоҳ дейдиган бўлсак, у вақтда, шу сабабга кўра, муҳтожни ҳам шоҳ дейишга тўғри келади.

¹ «А й н» — бу ўринда «олтин» маъносида.

² «Қонеъ» ва «анқо» сўзларининг араб ҳарфлари билан ёзилиши кўзда тутилади. «Қоф», «алиф», «нун» ва «айн» ҳарфлари ҳар икки сўзда ҳам бор.

³ Ҳ у д ҳ у д — сассиқпўнишак.

Бошига оддий қалпоқ кийган одамни шоҳ деб билки, у хайр-эҳсон вақтида бутун жаҳонни беришга тайёр. Бир нарсаси бўлмаса ҳам у шукр деб, қаноат қилади; хайр-эҳсон қилиш билан ўз нафсини тияди. Кимнинг қаноатдан ҳужжати бўлса, уни яхши-ёмон деб ўлтиришнинг ҳожати йўқ (у бунга муҳтож эмас). Кимки қаноат сари йўл топган бўлса, худди шу тақдир билан ўша шоҳ бўлади.

Бойлик билан ўзингни катта деб билма; қаноат бойлиги билан бошингни кўтариб юр. Бутун бир осмон битта нон¹ билан кун кечиради; ойнинг гардишини эса кўксига тош қилиб бойлаб олган. Шунинг учун худо унинг тузилишини нодир қилиб яратди, нима қилай деса, шунга қодир қилди. Ўз ёғи билан қовурилган шам атрофида осмон ҳам фонусдек айланади. Кўз доим шунинг учун равшанки, у меҳроб остида туриб, иккита бодом билан² озиқланади. Оғизнинг иши овқат ейиш бўлгани сабабли чайнаш учун (худо) икки қатор тиш ҳам яратди. Зебу зийнат ва тамаъдан йироқ турган кишининг тинчлиги яхшироқ бўлади.

Билки, дурру гавҳар қулоққа озор беради; қулоқ учун энг яхши дур деб сўзни бил. Исирға олтиндан бўлса, қулоқни оғритади; зарҳал этик эса оёқни оғритади. Яхши гапни қулоқнинг безағи бил; этик кенг бўлса, оёқ осойиш топади. Киши чўлда тиниқ булоқни топиб олса, олтин қадаҳ қидириб ўлтирмасдан, сопол идишда ҳам сув ича беради. Сув сопол идишда яхши туради; оина кул билан тоза бўлади. Кўзгунинг дастаси олтиндан бўлмаса ҳам, унинг юзига нафас тегмаса бўлди. Ташна одам сув билангина хурсанд бўлади; бундай вақтда у олтин қадаҳни хаёлига ҳам келтирмайди. Қотган нонни сувга тўғраб, ивитиб еяётган одамга қуёшнинг гардиши, оби ҳайвон суви ҳақида ўйлашнинг нима кераги бор?

Чиroyли бўлсин, деб ким ошига сабзи ва шалғам ўрнига олтин, кумуш, нўхот ўрнига қимматбаҳо дур, майда лавлаги ўрнига тоза лаъл солган?! Овқатнинг юзида заррин нур сочувчи қуёш, товоқ устида эса нон ўрнига ой кулчаси, нон устидаги кўк ўрнига зумуррад, дастурхон устида бодринг ўрнига кўк тош бўлса, худо ҳақи, кел, ўзинг инсоф билан айт, оч одам бу нарсаларни қандай қилиб ейди?!

Булар орасида ажойиб нарсалар бўлса ҳам, лекин дурлари тишларни синдирадиган офат; чайнаганда тишга озор етиб, ютаман деса,н, бўғуз жароҳатланади... Ҳашамат учун қилинган бу ош ейиладиган бўлса, у ош эмас, балки бир неча бўлак тошдир. Бу ош ошқозонга юборилар экан, айт-чи, уни ошқозон қандай ҳазм қилади? Ошқозон ўзига мувофиқ ошни ҳазм қилади, майда тошларни эмас. Уларни сен ейиш мумкин бўлган овқат деб ҳисоблама; улар бошдан-оёқ одамни ўлдирадиган заҳардир. Кимки бу нарсаларнинг баҳосини

¹ Қуёш кўзда тугилади.

² Меҳроб — қош кўзда тугилади; икки бодом — бодомга ўхшаган кўз назарда тугилади.

санайдиган бўлса, ўзини ўлдириб, хунининг баҳосини бериши керак. Улар ҳазм бўлган тақдирда ҳам, инсофинг бўлса, боқ, бу қандай ҳаддан ошиш ва исрофдир?

Кимки Қорун хазинасига эга бўлиб, Жамшид мамлакати, Фаридун¹ тожи уники бўлиб, хайр учун бутун бир хазинасининг эшигини очмаса, фойдасиз дурру гавҳар сочмаса, ўринсиз карам кўрсатмаса, битта хайрга юз минглаб дирам бермаса, очга овқат берса, яланғочга тўн, юз сўм сўраганга минг сўм, бир сўм сўраганга ўн сўм берса, қанча бойлиги бўлса шунга қаноат қилса, тангри олдида ҳам, халқ олдида ҳам унинг айблари доим кечиради.

Шундай одам ҳам борки, ўзининг ҳеч бойлиги йўқ бўла туриб, қилаётган сарфи билан қаноатланмайди. Бундай одам ўринсиз сарфхаражат қилишга ўрганган кишини кўриб, ўшанинг қилганини қилишни орау этади. Унинг хазинасига қўли етмай туриб, ўшанинг эҳсон ва исрофгарчиликларини ҳавас қилади. Узининг оддий хашагини сарв билан ёнма-ён қўяди. Хароб отини Рахш² орқасидан чоптирмоқчи бўлади. Узи кийиш учун устига палос топа олмайди, лекин бировларга нақшли либослар бергиси келади. Кимнинг ўй-фикри шундай бўладиган бўлса, олдинлари унинг (бировдан) қарз кўтаришга зарурати туғилади. Қарз кўтаришдан бошқа ҳунар топа олмагач, олади-ю, лекин қайтариб бергани танини топа олмай қолади. Олинган маблағни у қора ер билан баробар қилиб сарфлайди; ваъдасининг вақти етиб, қарз берган одам қарзини қистай бошлайди. Қарз кўтариб, сарф қилиб созуриб, исроф туфайли ҳамма нарсасидан ажралади.

Шундан кейин у одамлар орасида шарманда бўлиб, терга ботади ёки бошини олиб, бир ёққа қочиб кетади. У шунча, яна юз шунча аламлар тартади, лекин булар ҳаммаси унга яна юз ҳисса кам. Қаноатни тарк этиш уни ватанни тарк этишга олиб келди; бошига эса юз минг балоларни келтиради.

Кимки қаноатни маҳкам ушлаган бўлса, унинг аҳволида бу хил қийинчиликлар юз бермайди. Меҳнат қилиб, икки чақа пул топиш шоҳ инъом қилган хазинадан яхшироқдир. Хотиржамлик билан ичилган қатиқсиз угра ош бировнинг миннат билан берган ширин кулчасидан афзалроқдир. Куни билан қийналиб мардикорлик қилиб, кечаси ўз уйини маъмур-жаъмур қилиш тамаъ тоқини баландга кўтариб, мардикорликни юз бор пастга уришдан яхшидир. Йўқчиликни бўйнига олиб, унга кўниккан одам энг яхши одамдир. Қаноат мулкидаги саройдан жой олишни мўлжаллаган одам яхшиларнинг яхши-сидир.

Бундай одамнинг кўнглига боғни сайр қилиш фикри келса, осмон гулшанини томоша қилиш билан кифояланади. Гўё осмон гум-

¹ Ж а м ш и д, Ф а р и д у н — қадим Эрон мифик подшоҳларининг номлари.

² Р а х ш — афсонавий қаҳрамон Рустамнинг чопқир оти номи.

бази унинг уйининг нилуфар ранг гумбазидир. Боғининг саҳни эса кўк рангдаги осмоннинг ўзидир. Осмон айланаси гўё унинг уйининг тоқидир; нур сочаётган қуёш эса уйининг тоқидаги тўғарак шаклли нақшдир. Кун унинг гулистунидаги гул, ой унинг шабистонидаги шамдир. Кечани қўриқлаётган юлдузларнинг сабру қарори қолмай, шу шамнинг атрофида парвонага ўхшаб айланишади. Осмон ва шафақ унинг базмини қизил фонусдек ёритиб туради; янги чиққан ойнинг ўроғи эса унинг нақш соладиган асбобига ўхшайди.

Ҳа, шундай хаёллар билан у қаноат қилади; нафс истакларини манъ этади. Бундай одам ўз тасаввурларига берилиб хурсанд, яхши нарсаларни эслаб, шундан баҳраманд бўлади.

Агар бундай кишининг ҳиммат оти тезлик қилиб, ҳаётда бундан ҳам каттароқ қадам ташлашни орзу қилиб қолса, кул ичидаги бир қанча чўғни буюк осмон ва унинг юлдузлари деб ҳисоб қилсин! Бутун жаҳонни бир ҳовуч туфроғча, жаннат дарахтлари ва меваларини бир тутам хашакча кўрсин! Осмон қасрига у ўз вайрона уйини алишмасин, фалакнинг тоқига эса қийшайган айвонини бермасин! Унинг бир парча юраги унга овқат, ҳатто, хурсандчилик қилиши учун ёқут бўлсин! Ўзи хор, қамишнинг илдизи билан кун кўрса ҳам, лекин бу илдиз унга гулдан олинган шакарнинг таъмини берсин! Товонларининг ҳамма томони ёрилиб кетса ҳам, у ёриқлар ер юзига ибратомиз кулаётган бўлиб кўринсин! Чакмонининг йиртиқ чокларини мадад гулшанидан эсган шабадага йўл деб билсин! Пастни юқори билан аралаштириб, тенг қилмасин; оддий шолни ипак мато билан баробар кўрмасин! Унинг кулбаси ой шамидан ёрсин; елнинг қўли эшигини доим очиқ тутсин! Эғнидаги кўк чакмони, унинг оқ ямоқлари кўк осмон ва оқ тонгдан ёқимли бўлсин! Вайрона уйининг ҳар томонида тешиклар бўлса, уларни ўргимчаклар ўз пардаси билан беркитсин! Дам олиш учун бошини тошга қўйган экан, бу бошига бошқа ҳеч нарсани, ҳатто ҳумо пагини ҳам истамасин! Қиш куни унга совуқ таъсир қиладиган бўлса, гулханнинг кули пўстин бўлиб, совуқни дафъ этсин! Ёз куни иссиқдан паноҳ излайдиган бўлса, кўпрук соя бериб, унга ётоқ бўлсин! Фақирликдан у ўзига Қорун хазинаси, очликни Фаридун мулки ҳисобласин! Қаноат қилиш одати уни дунёда одамлар орасида бойларнинг бойига айлантирсин!

Шундай қилганда бу дунёда тамаъгирлик эл кўзи олдида уни ҳеч хор қилмайди. Қиёмат куни ҳам азоб ундан кетиб, кўнглида «ҳисоб куни»нинг даҳшати бўлмайди. Фақирлик унинг асосий сармойаси бўлиб, қуёш тик келганда, унинг сояси қуёшга тушади.

Кимки худонинг берган эҳсонидан хурсанд бўлса, бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам бахтли бўлади. Кимки қаноатни тарк этишни шиор қилган бўлса, бу тамаъ уни эл ичида хор қилади. Ўзат тилар экансан, қаноатни тамаъ қил. «Қаноат қилган»нинг жойи izzat тахтидир.

Қаноат қилувчи жувонмард билан тамаъгир жаҳонгаштанинг ҳамроҳ бўлгани, бирининг фароғат бойлигига берилганидан хорлик азобига қолгани, иккинчисининг қаноат азобини чекиш туфайли фароғат бойлигига эришгани

Форс ўлкасидан икки ўртоқ Чин мамлакати томон йўл олдилар. Бир азалдан берилганига қаноат қиларди; иккинчиси эса ундан ортиқни тамаъ этарди. Улар қанчадан-қанча йўлларни босиб борарканлар, йўл бўйида бир оддий тош учраб қолди. Унинг ярми ерга кирган, ярми ташқарида бўлиб, ташқаридаги қисмига ажойиб бир гап ўйиб ёзилган эди. Ёзилган хатни улар ўқишди:

— Кимки қийинчиликка бардош бериб, тошнинг орқа томонини ағдарса, унда бир афсона ёзилган. Уша афсонага кўра, шу атрофда бир вайрона бор. Вайронанинг тагида эса ажойиб бир хазина бор. Машаққатига чидаган ўша хазинага эга бўлади. Кимки бу машаққатга чидаш бера олмаса, ундаги сабр-қаноатнинг боридан йўғи яхши.

Тамаъгир буни ўқигач, бесаранжом бўлиб, тамаъгирлик томирлари қаттиқ ура бошлади. Хазина ҳавасида тишлари ғижирлаб, тошнинг тагини қазिशга тушиб кетди. Қаноат қилувчи унинг бу ишини кўриб, парво қилмасдан ўтиб кетди. У деди:

— Бу нақадар машаққатли меҳнат! Қаноат хазинаси менинг ҳамроҳимдир. Кимга тангри эҳсон бермоқчи бўлса, тош ўз-ўзидан ёрилиб, унинг остидаги эҳсон ўз эгасини топиши мумкин.

У йўлга тушиб, тонг отгунча юрди, эрталаб қараса, бир шаҳарнинг чегига келиб қолибди. Шаҳарга кирадиган йўл кўп экан. Лекин у шу шаҳарга биринчи бўлиб кирди. У дарвозага яқинлашиб борганида, ҳар томондан одамлар чопиб кела бошлади. Бу ер аҳолисининг расми бўйича, подшоҳ мангулик юртига сафар қилган бўлса (ўлса), шаҳар халқидан буни сир тутишар экан. Саҳар вақтида ким шаҳарга олдин кирса, уни тахтга ўтқазиб, бошига тож кийдириб, қўлига узук тақишар экан. Уша расм бўйича, уни ҳам давлат кишилари ва аскарлари мамлакат ва сипоҳ устидан подшоҳ қилиб кўтардилар.

Бошига машаққатни ортиб олган дўсти бўлса, бойлик ҳавасига берилиб, меҳнат билан ўз жонини роса қийнади, тошни бошқа томонига айлантирди. У ерда ёзилган хатга қараб, уни ўқиди:

«Ким хомтамаъ бўлса, у дунёда доим азобда», деб ёзилган экан.

Уни қаноат мамлакатга подшоҳ қилди; буни тамаъгирлик азобни хор-зор этди.

Эй Навоий, бировдан уч пул тамаъ қилма: ўзингда бор бўлса, уни бошқага берсанг, шу — карамдир.

Эй соқий, мен сенинг бодангдан тамаъ қиламан, холос. Бу озод одамдаги очкўзлик ва тамаъни йўқотади. Унинг бир қултуми билан мени йўлга бошла; қаноат мулкига шоҳ қил!

САККИЗИНЧИ МАҚОЛАТ

Вафо ҳақидаким, «вафо» сўзининг «вов» ҳарфи¹ «семурғ» сўзидаги «син» ҳарфининг ўндан бири сон эътибори билан «вов»—6 га тенг бўлгани каби яшириндир; «фо»си Қоф тоғи остидаги «фо»дек аён ва «алиф»и «кимий» сўзининг охиридаги «алиф»нинг ўзидир; нуқта эса дунёдаги энг азиз (номи бору ўзи йўқ) ўсимлик (меҳригиё) чаноғидаги (камёб) уруғдир; ушбу вафога етишишни устаган кишининг иши сув устида югуришдек ва туфроғ устида кема ҳайдашдек бўлмаган ишдир

Осмоннинг тўққиз қутиси бўлиб, ҳаммаси зар билан ишланган; уларнинг ичида юз минглаб қимматбаҳо дурлар бор. Ундаги ҳар бир дурнинг ёруғлиги фароғат шамидир, оддий дур ҳам эмас, шам ҳам эмас, кечани ёритувчи дурдир. Унинг ҳар биттасининг қиймати бутун бир коннинг баҳосидан, коннинггина эмас, бутун борлиқ ва маконнинг баҳосидан ҳам ортиқ. «Осмонлар» деб ном қўйилган бу нарса пок гавҳардек юз минглаб юлдузларга эга. Уларнинг биронтаси бошқасидан пастроқ деб фикрлашга ақл ожизлик қилади.

Бунда хаёл қилиш мумкин бўлган жавҳарларнинг ҳаммаси бор бўлиб, ақл жавҳари шундай савол беради:

— Ҳа, бу қонда битта дур десанг юзтаси топилади; бу уммондан юзта десанг мингтаси топилади. Лекин буларнинг орасида шундай борки, у бутун жаҳонни ёритиб туради. Бу денгиз остидаги энг ноёб дур ўшанисидир. Уша дур агар ўз жамолини кўрсатадиган бўлса, унга яна бир шунақасини қўшиш имконияти йўқ. Софдил одамлар у жавҳарнинг отини сўрасалар, оҳ чекиб, «Вафо гавҳари!» деб жавоб бер.

Ҳа, бу ноёб дур вафомикан? Вафо бўлмаса, меҳригиёмикан? Йўқ, уни меҳригиё ҳам дема, анқо деб ата, жавҳарнинг ёлғизию дурри ягона деб ата. У қуёш юзидаги чиройли хатга, тун сочининг ўримидаги мушки тоторга ҳам ўхшаб кетади. Бировнинг қўлига дурнинг каттаси тушиб қолса, бу унинг жони жавҳарига хавф бўлгани каби, кимда вафо гавҳари бор экан, доим азоб-уқубат унга ёрдир.

Бундай одам кимни кўрса ўзини унга дўст деб билади; унга ўзининг меҳрини, гавҳардан қиммат вафодорлигини изҳор этади. У киши яхши одамми, ёмон одамми, бахти кулганми, йўқми, бундан

¹ Бунда «вафо» сўзининг арабча ҳарфда ёзилиши кўзда тутилади, ҳамда аб-жад ҳисоби бўйича ҳарфларининг сонни билдиришига ишора қилинади.

қатъи назар, унга беихтиёр шафқат кўрсатади. Бундай одам бами-соли кўзларга нур берган қуёшга ўхшайди. У кўзларни ёритади-ю, лекин буни у ўзи англамайди. Бундай одам гўё ўз дур қатраларини йўл-йўлакай сочиб кетаётган булутга ўхшайди. Лекин у бу қилмиши туйфайли гул очилишидан беҳабардир.

Гул ўзининг боғни беаб турганини, иси димоғни муаттар эти-шини қаёқдан билсин. Ут ҳам ўзининг ҳамма нарсани ёндиришидан беҳабар. Ичкиликнинг ҳам одамни маст қилгани билан нима иши бор? Кимда-ким шу гавҳардан бошқа гавҳарга эга бўлмаса, шундай ишларни қила беради-ю, лекин ўзининг хабари бўлмайди.

Бу вафо гавҳари қанча шарофатли бўлмасин, унга бир қанча гализ сифатлар ҳам хос. Қайси бир кишида бу гавҳарнинг борлиги маълум бўлса, унинг бошига гавҳар ўрнига тошлар ёғилади. Киши бировга бирорта яхшилик қилган бўлса, эвазига минг жафо кўрса ҳам, жафодан қутула олмайди. Мевали дарахтнинг шохи қанча мева бермасин, терган киши унга шунча кўп тош отади. Кон қанча кўп пок гавҳар берса, кончи унинг кўксини шунча кўп чок қилади. Шам уйнинг ичу ташини қанча яхши ёритса, уй эгаси унинг боши-ни шунча кўп узади.

Бу давр шундай ўзига хос бир даврки, муҳаббатнинг қўли унинг панжалари орасида бутунлай мажақланди. Қуёш ҳам бошдан-оёқ меҳрдан иборат бўлгани учун ҳар кеча осмон уни ерга киргизиб юборади. Қалам вафодан баҳс олиб боргани учун фалак муфтаси унинг юзини қора қилди. Тезкор осмон чоқ бошида айланади; қу-дуқ эса унга томоғидан бўғиб, душманлик қилади.

Эйвоҳки, осмон енгилтаклик билан айланишни одат қилгандан буён бу дунё унинг олдида чўлоқ бир чолдай туради. Меҳр ақлига жавр қилиш одатми? Қоида ўзи шунақами? Лутфу вафо йўлида ким ўзини гардга айлантирса, бунинг эвазига унга дарддан бошқа нарса йўқми? Кимки вафо йўлида бошини берса, наҳот унга тўлов дашном бўлса! Ёки бу замон одамларига бировнинг асалини олиб, унинг оғзига заҳар қуйиш асосий ўлчов бўлдимми? Бировга биров бутун бир жаннат гулшанининг ранг ва бўйига эга бўлган ҳамда янги очилган гул совға қилса, бунинг эвазига у тикандан бошқа нарса бермаётир. Берганда ҳам бир эмас, юзта тикан бермоқда.

Халқ шу тақлидда иш тутар экан, бир одамни топиш иши жуда қийинлашади. У одам қандай одам десангиз, у одам шундай одам бўлсаки, у билан дўстлик ишини тузиш мумкин бўлса, тақдирдан бир кишига ситам етиб, дард тиканлари қадалса, ҳалиги одамга бу бир нафас ўз дардларини иёҳор қила олса, бир одам замон ханжа-ридан ярадор бўлса, ҳасратлашиб, ҳалиги одамдан бир чора тилай олса; ҳаётдан бир киши бирон малоллик кўрса, ҳалиги одам билан гаплашиб, кўнглини бўшата олса!

Ҳар қандай одамнинг бошига тақдир бир ғам солса-ю, лекин унинг бир ҳамдари дўсти бўлмаса, сирини сақлаш учун тикиб қўй-ган лабларининг ипини сўка олмаса, кўнглида бор гапларини биров-

га тўка олмаса, дард унинг танасидан чиққан шуълани алангала-тиб, тутунини осмоннинг нарёғига ўтказиб юборади. Бало тиғи кўк-сини ёриб, дард уни бир нафасда ҳалок қилади. Осмон ғам шамоли билан жонига уриб, умрининг хирмонини (кўкка) совуради.

Бас, шундай экан, инсонга яхши умр ёр билан; умр дегани ёри вафодор деганидир. Вафо расмини қилмаган ёр зиёси йўқ шамга ўхшаб кетади. Шамда ёниш озиғи бўлмаса, муз сумалаги каби ён-масдан тура беради. Ҳақиқий ёр бўлса, унга вафо ҳам ёр деб бил; умрни ҳам ёри вафодор деб бил. Кимки оламда ёрсиз бўлса, у шундай бир садафки, яхши дури йўқ. Киши ёлғиз ўзи бўлса, унинг ҳунари ҳам йўқ; ёлғиз одам — одам қаторида саналмайди ҳам. Сўққа бош одам орзусига етолмайди; ахир, бир қўлдан овоз чиқ-қанини ким эшитган?!

Ёрсиз кишиларнинг оҳлари ғам билан қопланган. Утун ҳам бир дона бўлса, ёнмай, тутгани тутанган. Тоқ одамнинг маишат уйи ҳам, билки, доим қийшайган; ахир, битта устун бутун уйни қачон кўта-риб тура олган? Бургутнинг эғнидаги бир қаноти синса, қанча тез учса ҳам, бир дам уча олади, холос. Нард тахтасининг тосида тўпиқ-суяк битта бўлса, ўйинчи ўйин бошлай олмайди. Тош билан чақ-моқтош бир-бирига урилмаса, бир-биридан узоқ тутилса, уларнинг орасидаги масофа — фироқ уларнинг иккаласини ҳам қоронғида тутати. Улар бир-бири билан бир лаҳза кўришса ҳам, улардан чиқ-қан ўтдан бутун олам равшан бўлади. Қаламнинг иккига бўлинган учидан бир томони синса ҳам, котиб хат ёза олмай қолади. Ё бўл-маса, жайран бир ўзи тинч бир жойни кўзлаб кетаётган бўлса, камонкаш (овчи), билки, унинг пайига тушади. Дур айбдан қанча узоқ (ягона) бўлса ҳам, лекин ёнида лаъл ҳам бўлса ёмон бўлмайди. Ким-ки гадой бўлса, ёнида битта ёри бўлса, у дунёга шоҳ бўлишдан ор қилади. Лекин шоҳ бўлсаю ёнида ёру ҳамдами бўлмаса, унинг ичи-даги дард юки оғир бўлади. Биров бировга ҳамнафас бўлиб, дўст-лик қилса, киши ҳар қанча ғамни ҳам энгил ўтказади. Ёр шундай бебаҳо бир гавҳарки, унга шоҳ ҳам муҳтож, гадо ҳам.

Лекин бу сифатлари ёзиб ўтилган ёр, афсуски, бу даврда йўқ. Бўлса ҳам, уни топиш осон эмас; хусусан, одамзод орасидан топиш имкони йўқ. Малаклар тўдасида бўлиши мумкин. Лекин (уларни қўлга киритиш учун) осмонга кўтарилиш ҳам қийин-да. Парилар ҳам бу сифатдан халосдурлар; чин инсон бўлишни парилар қаёқдан билсин! Агар сенга бу сўз қоронғи бўлса, айт-чи, қайси бир пари чеҳрада вафо кўрдинг? Уни топиш гарчи қийин бўлса ҳам, одамлар орасида бор бўлиши мумкинми? У ёрнинг васли кимгаки насиб бўл-са, унинг шаънига («Қуръон»да) «ғалаба яқиндир» ояғи ёзилган.

Кимки ўзининг бир ёри билан кўнгли шод экан, малаклар тўдаси унга: «Кўз тегмасин!» — дейди. Ўз ёрининг васлидан кимки баҳраманд экан, (куйган) жоним унинг бошига исириқ бўлсин!

Кимки вафо кўриб, бунга жавобан жафо қилмаган бўлса, унинг олдида вафодан бошқа иш қилмаган бўлса, эй сабо, жонимни мен

сенга топширайин; сен ибо қилмай, унинг олдига олиб бор. Қуюн бўл, бошидан айланиб-ўргил, менинг жоним эса қўйнингда хасдай бўлиб, мендан унга арзи дуо етказгач, жонимни унинг йўлида фидо қил! Унинг чаманидан бир дона барг олиб кел, демайман. Унинг йўлининг чангидан кўзумга олиб келиб сурт. Агар сенда унинг хизматида қолишга куч топилса, менинг аҳволим ҳақида арз қилиб бўлганидан сўнг, аввал оёғига йиқилиб, паст бўл, йўлида туфроғ билан баробар бўл. Тонг насими каби хомуш бўлма; кечки шамол каби қичқариқ солиб, айтким:

«Эй бошдан-оёқ пок руҳ одам, бутун сенинг жисминг ўзи руҳки, «руҳим сенга фидо бўлсин!» Сенинг висолингни қанча орзу қилиб, интизор бўлай? Фироқингга яна қанча гирифтор бўлишим керак? Бағрим бало тоғининг лоласи бўлиб, кўзимдан ҳар томонга лахта-лахта қон оқмоқда. Ҳажринг туфайли жоним дардманд бўлиб қолди; ажал томирлари унга қайишдек чирмашган. Сени истаб шунча кўп қадамлар босдимки, излай-излай оёғимдан ажралдим. Сени тилаб, ҳар қанча азоб бўлса тортдим; висолинг ганжини тилаб, дарду ранждан бошқа нарсага эга бўлмадим. Майсани қидирдим, лекин менга тиконлар санчилди; лаъл дедим, лекин чўғларда куйиб ўртандим. Лола истаб, кўксимда доғлар кўрдим; гул қидириб, кўнглумдан тиконлар топдим. Кимдан мен жонимни аямаган бўлсам, у менга имкони борича жаврини аямади. Кимнинг оёғига бош қўйган бўлсам, бошимга тошни дўлдек ёғдирди. Эйвоҳ, юзта тошнинг орасида қолган ёлғиз бошим! Чарх менинг бошимни юзта деб ўйлабди. Худди шу нафасда раҳм этиб, бошимга этиб келсанг-чи. Мен ўлиб кетгандан сўнг келишингдан нима фойда?!»

Менинг бу истагимни қабул қилиб, у қуёш мендек хароб бир одам томон юра бошласа, жойингда туриб қолмасдан дарҳол олдимга кел, мен учун бу хабарни Хизр ҳаёти ҳақидаги хабар билан тенг деб бил. Уни кутиб олишга чиқиб, юз бор афғон қилай, фиғон эмас, балки жонимни унга фидо этай! У жононага кўзим тушар экан, йиғлай-сиқтай; шукронаси учун унинг олдида жонимни берай! Шундай дармон билан жонимдан дардни олсин. Охирги вақтда мен армон билан (ҳаётдан) кетмай.

Агар менга бу мақсад насиб бўлмаса, унинг дийдорини кўриш бахти муяссар бўлмаса, у вақтда фано дашти томон йўл олганим яхши! Йўқлик мамлакатидан жой эгаллаганим дуруст! Ҳар ким ҳам вафо жомидан ичар экан, муҳаббат майидан кўнгли жўш ураркан, бу ишда менга тақлид қилсин!

Бундан келиб чиқиб мен шундай умид қиламанки, у ёрга ким бутун дунёсини фидо қилса, унинг муҳаббатида ҳатто жонини ҳам аямаса, унинг тўққиз осмон оғирлигидаги юklarини кўтариб турса, бундай вақтда ёр ҳам лоақал бир зарра меҳр билан жавоб бериши керак! Уни вафо конининг гавҳари десин; вафо конигина эмас, вафо жаҳони десин. Унга миннатдорчилигини тилида такрор-такрор айтсин; кўнглини унинг муҳаббатига макон этсин. Бундай бахтли

вақтда умид қиламанки, ундай одамга мендан ҳам садақалар бўлсин! Бундай жононага у жонини фидо қилсин, миннатларини жон деб қабул қилсин. Вафо агар икки томондан бўладиган бўлса, уларнинг ҳаёти шунча шодлик топадики, бунинг таърифи варақларга, варақларга эмас, уфқларга ҳам сиғмайди.

XXXVII

Икки вафодор ёр бир-бирига вафо қилиб, бошларидан кечгани, уларнинг шарофати билан юз минг бош қиличдан ва қилич қиндан қутулгани, ҳатто қайта қинга киргани

Эшиттимким, бахтли подшоҳ, тўрт улуснинг хони Темур Кўрагон барча иқлимларни фатҳ этишга киришганда, Ҳиндистонда қаттиқ жанг бўлди. Унга ғалаба юз кўрсатиб, тақдир душман кўнглига шикаст солди. Душманларнинг ҳаммаси динсиз бўлгани учун (Темир)бек: «Ҳаммасини қиличдан ўтказинглар!» — деди. Уликларнинг кўплигидан даштлар тўлиб кетди. Қизил қон Нил бўлиб оқди. Уша сой бўйида сой тошича каллалар учди; ҳар киши ўзбошимчалик билан бош олди. Уткир тиглар ҳар томонда қон тўкиб, бутун оламга ғавғо солди. Шу пайт иккита бечора севишган ногоҳ ушбу қотилларга дуч келди. Шоҳнинг буйруғига амал қилиб, аскарлардан бири уларнинг бирини чопмоқчи бўлди. Уни ўлдириш учун аскар ёнидан тигини чиқарган эди, униси ўз шеригини тиг остида кўриб, уни ҳимоя қилиш учун қотилга ўз бошини тутди.

— Агар сенинг мақсадинг бош олиш бўлса, уни қўй, унинг ўрнига бу бошни ола қол! — деди у.

Аскар унинг бошини олмоқчи бўлган эди, униси ҳам худди шу сўзни айтди. У қайсига ўз зулмини кўрсатмоқчи бўлса, бошқа бири ўша гап билан оёғига йиқилар эди. Қотилнинг жаҳли чиқиб:

— Сўзсиз, иккалангизни ҳам чопаман! — деди.

У қайси бирини ўлдиришга ошиқса, иккинчиси тоқатсизлик билан дер эди:

— Тез бўл, олдин мени ўлдира қол, то мен ўлгунча лоақал у тирик турсин!

Улар бир-бирларига ўз бошларини инъом қилардилар. Бошларини кесдириш учун тигни талашар эдилар. Шу муносабат билан орада бирпас қутиш юз берган эди, бирдан халқ орасида омон-омон бўлгани ҳақида нидо кўтарилди. Чунки бу икки ёр бир-бири учун жонидан кечган эди, шоҳ ҳам халқнинг гуноҳидан ўтди. Бу икки ёр дўстлик, садоқат туйғуларини намойиш қилиб, элни ҳам, ўзларини ҳам халос қилдилар. Эй Навоий, худо сенга ҳам ёр берса, сен ҳам унга бошингни ва жонингни фидо эт. Эй соқий, меҳру вафо шартларига содиқ бўлсанг, чин дўст бўлсанг, бир қадаҳ келтир. Жоним ҳалқумимга келди, менга даво қил, қандай ваъда берган бўлсанг, энди ваъданга вафо қил!

XXXVIII

ТУҒҚИЗИНЧИ МАҚОЛАТ

Ишқ ўти таърифидаким, унинг шуғласи бало саҳросининг лолаларидир, чўғи балога дучор бўлган кўнгулнинг қон бўлакларидир; меҳнат-машаққатнинг қаро шони унинг тутуни, бу шомнинг куйик юлдузлари унинг учқунларидир; ёр ҳуснининг нурлари ҳақидаким, унинг алангасидан кўтарилган бир ёлқин бундай ўтнинг чиқишига сабабчи, унинг қуёшдек юзидан тарқалган битта нур бундай ҳароратга асосдир

Ёр юзида энди ҳаёт бошланиб, инсон вужудини руҳ майи билан маст қилганларида, унинг туфроғдан иборат жисмини ҳикмат қўли билан худди Эрам боғига ўхшатиб туздилар. Йўқ, уни Эрам боғи ҳам эмас, жаннат боғига, боғ ҳам эмас, ҳурлар жилва қилган жойга ўхшатиб туздилар. Ҳар лаҳзада қушлари юз афсона куйлашади, ҳар ким илтимос қилса, яна куйлашади. Унинг саҳни осмон боғидек безатилган; ҳар бир гули худди тўлин ойнинг ўзи. Унинг гулгун юзи янги очилган гуллардир; унинг упаси гулга гулгунлик бағишлайди. Тик савсан, балки тўғри сарв ва шамшод унга қомат бўлган. Мушк ҳидли сунбул унга зулф; лола ва оқ гул унга юз ва энгақдир. Юзидаги терлари қуёш чашмасига ўхшайди; ғабғаби ўша сувнинг устидаги кўпикдир. Кўзидан фитнагар наргислар пайдо бўлган; лаби худди кулиб турган гунчанинг ўзи. Мўйлабидаги туклар хуррам сабзозу, сабзадаги шабнам унинг терларидир. Ҳусну жамол унда ўйлаганингдан ҳам кўп, қанча кўп ўйласанг, ўша ўйлаганингдан ҳам ортиқ.

Лекин дилни тортадиган нарса унинг ҳусни эмас, элнинг сабртоқатини олган ҳам бу жамол эмас. Ишқ булбули ўз достонини куйлай бошлаганда томоша қилиш учун бу боққа кирди. Унинг назари гулга тушиши билан зор бўлиб, шавқ ўтидан жонига хабар етди. Гул шохига ўлтириб, жой танлади; ундаги оташин (қизил) гуллар унинг жонига ўт ёқа бошлашди. Жонининг ичи ишқ ўтидан ўртаниб, ғам шуғласидан кўнглига изтироб тушди. Ишқ унинг сабру қарорини талон-торож этди, гул эса унга фиреб бера бошлади. Гул унга жилва қила бошлагач, энди унда сабр қилиш имкони қолмади. Куйиб-ёниб, у шундай қичқирай қолдики, бунинг ўтидан чаманинги ичи қизиб кетди.

Шундай куйиш ва куйдириш юз бергач, шунда ошиқлик ва маъшуқлик намоён бўлди. Ишқ туғён солиб, ривожланиши билан ошиқ

паришон аҳволга тушиб қолди. Ҳусн яна ёқимли жилвалар қилиб, зулфнинг қўлига балодан тузоқ топширди. Жаҳон мамлакатининг бошига ишқ ғавғоси тушиб, замон аҳли ишқнинг талонига учради.

Ишқ дегани бу қандай ўтки, у ҳужум қилганда унинг тутуни ва учқунларидан осмон ва юлдузлар яралди. У тутундан малаклар пашшадек қочдилар. Фалак осмонда оддий бир фонусдек бўлиб қолди. У туфайли ақл пешонаси қорайди. Руҳ кўзидан ҳам у ёшлар оқизди.

Ишқ шундай нарсаки, майхонада ҳам унинг ҳақида баҳс тўхтамайди: каъбанинг либоси ҳам шу туфайли қорадан. Май ўти бутнинг¹ юзини қизартириб, байроққа айлантиргач, шуъласи Қуръонни ҳам куйдирди. Қуръоннинг варақларини куйдираётган чоғда ўт ёқаман деб раҳлни² ҳам синдирди. Бутхона деб масжидни ҳақорат қилди; имонни куфрга алмаштирди. Тақво либосини итнинг устига ёпқич қилди; ёпқичнинг ҳар ердаги ямоқларини (безак учун солинган) гул деб ҳисоблади. Динсизликни ўрганиш учун китоб очиб, ҳар қандай худога ҳам санам деб хитоб қилди. Масжиднинг ичида исён бодасини сотиб, меҳроб бурчагига (май) купини ўрнади. Гулшаннинг ичида гулдан ўт ёқди, майхона бурчагини шароб билан ёритди. Бу гулнинг қандай гул эканидан боғнинг нима хабари бор? Ичидаги майнинг қанақа май экани билан кўпчиликнинг қанчалик иши бор?

Руҳ бу гулнинг тиканига оёғидан илинган, жон ҳам шу май исидан мастдир. Унинг туфайли саросима ақл иши турли ихтилофлар билан тўла: ихтилофгина эмас, пойма-пой. Пойма-пойгина эмас, уни аблаҳу нодон, деб айт, нодон ҳам эмас, биёбондаги телба деб ҳисобла.

Қайдаки ишқ ўти шуъла сочиб турган бўлса, у ўт устида ақл мисоли бир хашақдир. Куюб, бу ўтга кўра бўлган кўнгулнинг обод ўлкаси бунга кирмайди. (Чунки) қайси кўнгулни ишқ макон қилган бўлса, уни ишқ ўз ўти билан лаъл конига айлантирди. Ишқ бўлмаса, икки жаҳон ҳам бўлмасин; икки жаҳонгина эмас, жон ҳам бўлмасин!

Тан ишқсиз бўлса, унинг жони ҳам бўлмайди; киши ҳуснни нима қилади — у оний бир нарсадир. Ишқ ўти мамлакат подшоҳига унча назарга илинмас ошиқни боридан орттириб, мазали қилиб кўрсатади. Ишқ дур бўлиб, кўнгул унга қутичадир; ҳатто ишқ қуёш бўлиб, кўнгул унга бурждир. Қуёш ҳам эмас, у базмдаги ёнаётган ўтдир; шунчаки ёнаётган ўт эмас, куйдираётган ўт. Инсон танаси сўнтакларнинг тузилишидан ташкил топган уй бўлиб, ишқ агар ўт бўлмаса, уни куйдирмас эди. Ёр ҳуснининг иши ошиқдаги ишқни юзага чиқариш бўлиб, бу ҳол одамнинг шамъ билан ўтинни ўт олдириганига ўхшайди. Ҳусн қанча дилни ўзига қаттиқ боғласа, ишқ

¹ Бут — будданинг ҳайкали кўзда тугилади.

² Раҳл — курсича. Китобни унга қўйиб ўқилади.

ўти ҳам одамларнинг кўнглида шунча тез ёнади. Гулда лутфу тароват қанча кўп бўлса, булбулнинг ҳасратида ҳам ғулгула шунча кўп бўлади. Кўнгул ярадор бўлса, у оҳ чекади; ўтни ковласанг, аланга ҳам шунча баландга уради. Ишқ учун жонни ўрташ мушкул эмас; ўтга ҳам бутун жаҳонни ёндириш қийин эмас. Аланга ҳар қандай тошни сув қилиб юборгандай, ишқ ҳам золим ақлни эритиб юбора олади. Зоҳидлик дунёсини ёндириб юбориш учун битта учқун етарлидир! Тикон ва хашак қанча кўп бўлмасин, яшинга бас кела олмайди-ку! Ишқ агар филга ўз кучини кўрсатадиган бўлса, фил филнинг оёғи остида қолган чумолидек бўлиб қолади.

Лекин ошиқ ўзини ошиқ деб атаса, у ошиқ эмас; ҳар ким ҳам ишқда содиқ бўла бермайди. Кимки кезиб юриб ҳусн танласа, сўнг кўнглини бу ҳусн эгасига боғласа, ундай кўнгулни кўнгул дема, у бир пора тошдир. Шам ҳам ўз ўти билан харсанг тошни қиздира олмайди-ку! Ўзини киши кўзига ғамгин кўрсатиб, мотами бўлмаса ҳам ёқасини йиртар экан, бундай одамнинг таши ҳийлакорлиги орқасида малакка ўхшайди; ичи эса иблис билан бирлашган, зоҳири садоқат билан безанган, ичи эса фисқ-фасод билан булганган!

Ундай одам ёридан ўз хоҳишининг ушалишини талаб қилади; гап-сўзидан эса адабсизлиги билиниб туради. Гоҳ ёрининг лаъл лабидан жон тамаъ этади, битта жон эмас, имкони бор ҳамма нарсани сўрайди. Гоҳ у ёрнинг гул ҳидли баданини, танинигина эмас, танасининг ҳар бир аъзосини васф қилади. Жимжимадор хатлари ҳазил китобига ўхшайди: унинг мазмуни фаҳш, ёлғон ва фиребдан иборат. Кўзбўямачининг шишасидек усти софу лекин зимнига юз хил макру ҳийла, ёлғон жойлашган. Шу ҳам ошиқ ҳисобланадиган бўлса, уни ўлдириш, бошдан-оёқ вужудини куйдириш керак.

Ҳақиқий ошиқ деб сен шуни билки, у дард билан яшайди; унинг тили ҳам, дили ҳам, кўзи ҳам пок бўлади. Ишқ уни ўз «мен»идан пок қилиб, ҳатто фано ўтига хашак қилган бўлади. Юзини сариқ қилиб, дардини яширади; кўзини ариқ қилиб ёш оқизади.

Унинг касалманд, озгин тани қилга ўхшайди; бу қилдаги ҳар тугуни унинг бўғинларидир. У орқасида ишқнинг юз ғамдан тўпланган юкини орқалаган; ҳар бир тугунда битта ғамнинг оёғи бойланган. Дард юкидан унинг қадди ҳам бўлган, «дард» сўзидаги «дол» ҳарфи қаддининг худди ўзи. Бадани осмоннинг баданига ўхшаш бутун доғ; ҳар доғ унинг қора тундаги азобидан нишондир. Кўксининг ёриғидан чиқиб турган ўт шом балосига сахар бўлишидан нишон беради. Кўйлагида парча-парча доғларнинг ўрни; бебахт чакмонининг теварак-атрофи ямоқ. Кўнглидан бошқа одамнинг хаёлини бутунлай чиқариб юборган; кўнглини севгилисининг хаёллари билангина тўлдирган. Маъноли гапларга ўрганган тили ҳар қандай сўзни айта бермайди; унинг кўнглида жононининг ғамидан бошқа ғам йўқ. Ёр юзини кўриб, кўзида ҳайрат; ёр қараши унинг кўнглини ўртантирган. Кўнглида ёр ғамини чекиб, унинг рашки туфайли ҳар томонга кўз ёшлари қон бўлиб сочилади. У қайси томонга назар солмасин,

унга ёрининг (гўзал) жамоли жилва қилади. Ҳатто ўзини ҳам бутунлай унутади; қаёққа кўз ташламасин, кўзига фақат ёри кўринади.

Кимки шундай ишқнинг қўлида мағлуб бўлса, бундан бошига нима туғса ҳам уни яхши дейди. Ишқ кимнинг кўнглидан шундай ўрин олган бўлса, уни ўзлигидан ҳам фориг этиб, маст қилади. Бундай кишига хос ер зоҳидлар уйи эмас; унинг кўнгли ишқ ўтидан халос бўлмагани маъқул. Соғлом фикрли кишилар уникига йиғилиб, уни қийнаб, маломат қилишса, жаннатни ваъда қилиб овутишса, кўнглини эса ишқ ўтидан совутишса, (ишқ йўлидан) айниб, яна у тоат-ибодатга берилса, шу тоат билан қаноат қилса; ишқ балосидан орттирган яраларини тузатса, машаққат ўқларидан пайдо бўлган яраларни битирса; танасининг қушига сўфийлик хирқасини тузоқ қилиб, тасбеҳининг доналари билан у қушни ўзига ром этса! Хилватда ўтириб-ўтириб, томоғи қуриб, бир оз ҳаво олиш учун у дам олгани чиқса. Кўчалар, хиёбонлар томон бориб, у намозгоҳ билан майдон томонга ҳам ўтса. Дашт томонидан тўп-тўп отлиғлар кўришиб, улар ҳаммаси майдонда жавлон қилишга отланган бўлади. Ўшаларнинг орасида ногоҳ ҳусну малоҳат майидан кайф қилган бир гўзал кўриниб қолади. Май ўтидан юзида юз гул очилган, бу гулларнинг биттаси дасторига қистириб қўйилган. Ҳусни ўтининг алангаси гулзор бўлиб, бу гулзорнинг ҳар томонида гулдор очилиб ётибди. Холи ҳар қандай балони дафъ этувчи; унинг ўтида кўз қорачуғи ёниб, ҳамма ёққа исириқ бўйини тарқатади. Қошлари ой юзининг устидаги хушбўй янги ой; унинг иккаласи ҳам ақлни девона қилдиган даражада чиройли!

Янада тўғрироғи, бу қошлар ошиқларни ўлдириш учун ўзаро маслаҳатга ўлтириб, бошини бошига қўшган. Ҳуснини намойиш қилиш учун у қошида (жингалак) тугунлар ясаган. Ўзига зеб бериш учун «нун» ҳарфига ўхшатиб ясалган бу тугуннинг устидаги нуқта шамранинг¹ уруғига ўхшайди. Сунбул сочларида тугун устига тугун, бу тугунлар тугун эмас, ҳалқа устига ҳалқалардир. Унинг зирак таққан қулоқлари сафни ёриб ўтувчи турк аскарларига ўхшайди; гўё у ўлимни ўйлаб, устидан темир совут кийиб олган. Чақнаган кўзи ноз билан ҳар томонга боқайди; бу билан зоҳидлар ва тақводорлар хирмонига ўт ёқайди.

Бу ўтнинг тутуни киприклар сафининг орасидан ўтганда, уларнинг ҳаммасини қорайтириб қўяди. Унинг кўзлари сурма қўймаса ҳам қоп-қора, фусункор; жаҳон бу кўзлар туфайли сурма рангига кирган. Лаъли лабидан бир қатра тер думалоқ бўлиб турибди; у мангулик чашмасидан томган битта жонга ўхшайди. Мўйлаб тукларининг ҳар биттасини ҳаёт майсаси дейиш мумкин: улар хизрлар турган қоронғи зулматдан ўсиб чиққан. Кишиларга орзу бўлган ғабғабида қатра-қатра сувлар кўринади; бу ғаб-ғаб чуқурчасига сув ўша чашмадан сизиб тушган. Ҳар мўйи жон томиридан тортиб,

¹ Ш а м р а — укроп, укроп уруғи.

кофир зулфи эса имон томирларини ҳам юлиб оладиган. Унинг гул ранг ипак либосдаги қомати гулдор кийимга ўралган сарвга ўхшайди. Унинг чопқир оти яшиндай тез қадам босади; сайр қилиб юриб, яшиндай чақнайди. Унинг оти яшин бўлиб, устига минган ўзи қуёш бўлгандан кейин уни кўриб эл-халқ куйса, йиғласа, ажабланмаса ҳам бўлади. Гул сингари этагини (белига) қайиргандан кейин, тўнининг этагидан унинг савсан рангидаги кўйлаги кўзга ташланади. Рўмолининг расмлари гул кўринишида бўлиб, савсан ва гуллар устидан гул сочаётганга ўхшайди. Дасторига битта гулни қистириб қўйгани сарв ва теракка гулни пайванд қилганларини эслатади. Бу қандай гўзал манзара ўзи, эй кўнгул! Бу Халил ўзини урган гулистонмикан,¹ эй кўнгул?!

Чаққонлиги ақлни куйдиради; нозиклиги руҳни титратади. Майдонда турган кишининг бошига у тўполонда шунча балолар етса, туфроғ бўлиб кетишдан ўзини сақлай олмайди. Ахир, бутун замину замон ҳам у гўзалнинг отининг оёғи остида-ку!

Унинг девсифат оти қаёққа қадам қўймасин, одамларгина эмас, малаклар ҳам безовта. Унинг устидаги чаққон қотил маҳбуби эса одамларни девонавор ўлдиришдан тинмайди. Бу ерда агар Шиблей бўлса ҳам, Зуннун бўлса ҳам,² улар ҳам паришон ҳол бир телбага ўхшаб қолардилар. Дин уларнинг мотамида оҳ-воҳ чеккан бўларди; ақл пири ёш боладек оғзини очиб қоларди. Ҳар қандай иродали руҳ унга боққанда, оғзидан сўлакайи оқиб туриб қоларди.

Бу вақтда ақл кетиб, халқ ҳам ибодатни унутади. «Тақво ва ақл дегани ўзи нима?» — дейди ҳамма. У гўзални кўрмаган одамларгина бу ўтдан омон қолади, лекин уни кўриб, кул бўлиш ҳам ёмон эмас. Нимаики ифлос бўлса, ўтга тушиб тоза бўлади, поклар эса бу ўтда яна ҳам покроқ бўладилар. Бундай куйишни ким одат қилган бўлса, у дунё, бу дунё саодат унга ёрдир.

---

¹ Х а л и л г у л и с т о н и — бунда пайғамбар Иброҳим Халилулло тўғрисидаги афсона кўзда тугилади.

² Ш и б л и й, З у н н у н — машҳур тасаввуф шайхлари ва олимларининг номлари. Шиблейнинг тўла номи — Абубакр Жаъфар бинни Юнусдир (862—947).

УНИНЧИ МАҚОЛАТ

Ростлик таърифидаким, борлиқ уйи шу тўғри устун билан тик, ул уйнинг шабистони бурчагида бу нур (ростлик) шами мажлисни бозатади; эгриликни эса рад этиш ҳақидаким, агар эгри одам кумуш бадан ғўзаллар юзидан зулфдек жой олса ҳам (барибир охирида) боши кесилади; эгри одам агар хазина устида аждаҳодек ҳалқа бўлиб ётган бўлса ҳам уни ўлдириш зарур

*

✓ Ҳар ким ўзига тўғриликни одат қилгандан кейин чархнинг тескари айлангани билан унинг нима иши бор?! Уқнинг¹ учиси тўғри бўлгандан сўнг ернинг эгрилигининг унга нима зиёни бор?! ✓

Йўл қанча тўғри бўлса, мақсад шунча яқин, йўл эгри бўлса, мақсад узоқлашганига ажабланиш ўринсиз. Най тўғри бўлгани учун сўфийлар уни яхши кўришади; тўғри бўлмасдан эгри бўлса, танбеҳ учун қулоғи буралади. Найза тўғри бўлганидан доим боши юқори; арқон эса чирмаш бўлгани учун боғлашга ишлатилади.

Айвонда ёнаётган шамнинг бўйи тўғри бўлгани сабабли у кечаси қоронғида базмнинг маҳубасига айланди. Эгри учис қилиб парвона кўп айлангани учун охири шам ўтига урилиб ёниб кетди. Сарвнинг қомати тўғри бўлгани учун хазон кулфатидан офат кўрмай, доим кўм-кўк. Боғдаги тоза сунбул ҳар нарсага чирмашиб ўсгани учун эгрилик унинг юзини қора қилди. Созланган торнинг қили тўғри бўлади; эгри бўлдими, созланмагани.

Мистарнинг² чизигига ёзув тўғри кела бергач, қалам бошини кўтармасдан ёзгани ёзган. Унда битта чизиг эгри бўлса, хатга битта доғ тушади; кўчирилаётган нусхада эса ҳар саҳифада қийшиқ хат бўлади. Ҳуру парилар хизматида бўлган бирон ҳур насли пари пайкарнинг гул ранг юзи ўт бўлиб, бу билан дунёга ўт қўйишни ўзига мақсад қилиб, гул юзидаги ҳар бир тер тоза гавҳар бўлиб, бу тердан кўп-кўп гуллар очилиб, сочларининг ҳар томонидан мушк исини берувчи чизиқлар бўлиб, тер намидан ўтдан тутун кўтарилиб турса, унинг мижозининг латифлиги эл кўнглини олиш учун (бир-бирига зид бўлган) ўт билан сувни парвариш қилса, унинг латофати қанча деса шунча бўлса, ҳусну жамол ҳам имкони борича мавжуд бўлса-ю, лекин унинг қадди-қомати сарфароз бўлмаса, гулзорида

¹ Ёйнинг ўқи кўзда тугилади.

² Мистар — чизгич, линейка.

у сарв каби ноз қилиб юрмаса, сарви хиромон бўлиб, тўғри қадам боса олмаса, мижгон ўқларини ҳам тўғри мўлжаллаб ота олмаса, зор ошиқлар унга жонини бермайди; одамларнинг биронтасининг кўнгли ҳам унга гирифторм бўлмайди. Намозхонлар меҳробни тўғри қурмаса, кўз қийшиқ боқиб, намоз ҳам тўғри ўқилмайди.

✧ Хатни тўғри ёзадиган кишилар ҳақиқий соғлом кишилардир; хат агар эгри ёзилган бўлса, демак, ёзган одам ҳам тўғри эмас. Кимнинг қараши тўғри бўлса, ўша ҳақ. Кимнинг қўли эгри бўлса, ўзи ҳам ўғри бўлади. Кимки қўли эгрилик билан шуҳрат топган бўлса, халқ унинг қўлини кесиб тўғри қилади. ✓ |

Кўз туғилишдан эгри бўлса, унинг одати биттани иккита қилиб кўрсатишдир. Ўзи битта бўлса-ю, бошқаси тагида бўлмаса, биттани иккита қилиб кўриш — кўп худоликни тан олиш билан баробардир.

Сулаймон деб ном чиқарган одамнинг дурри зоти аслида пайғамбарлик денгизидан эди. У жаҳон подшоҳлиги тахтини эгаллаган, ҳам подшоҳ эди, ҳам пайғамбар. Бутун дунё мамлакатлари унинг қўл остида эди; одамлар каби деуу парилар ҳам унинг буйруғига бўйсунарди. Агар у подшоҳлик чодирини чўлга тикса, қушлар учиб келиб, пати билан дарҳол соябон бўлардилар. У очик, ҳаволи ерларга гилам тўшаб ўлтирарди; сафарга чиқса, еллар унга қўшимча от вазифасини бажарарди. Деуу парилар ҳам одамлар тўдаси билан бирга унинг (сирли) узуги туфайли¹ унинг буйруқларига тобеълик кўрсатарди.

Ушбу замон хоқони ва подшоси² оддий подшо ва хоқон эмас, замон Сулаймонидир³. Унинг тахтининг пояси осмон авжигача кўтарилган; тожи эса энг тик турган қуёшга ўз соясини солган. Саройининг гумбази осмон гумбазига ўхшаш бўлиб, бу саройдаги унга қарашли одамлар юлдузларчадир. Мартабасининг юксаклиги Жамшид ва Заҳҳокникича бор; сипоҳи ҳам икки Искандарникича. Халқи ва унга бўйсунганлар Ҳурмузу Хусравгача⁴ ёйилган; мамлакатининг кенглиги Сулаймонникича бор.

Лекин ўз замони Сулаймонга ҳукмдорлигини юргизиш учун (сеҳрли) узук бергани каби, бунга ҳам, ҳукмронлик қилиб тураркан, айланиб турувчи чарх бир узук насиб этган эди. Кимгаки хонлик қилиш муяссар бўлган экан, бу узук билан ҳукмронлигини юргизиши мумкин эди. Узук ўзи садафдан, лекин хати гавҳардан эди.

¹ Диний афсоналарга кўра, бу узук «Сулаймон узуги» номи билан машҳур бўлган; унга дуо ёзилган бўлиб, бу узук ёрдами билан Сулаймон пайғамбар дунёдаги ҳамма одамларни, ҳайвонот оламини, сирли мавжудотларни бошқарган эмиш.

² Текстда «қайсар». «Қайсар» — Цезар сўзидан олинган бўлиб, турдош от сифатида «п о д ш о ҳ» демакдир. Русча «царь» сўзи ҳам шу «Цезар» сўзидан олинган.

³ За м о н Су л а й м о н и — текстда «Сулаймон аҳд»; бунда Султон Ҳу-сайн Бойқаро кўзда тутилади.

⁴ Ҳ у р м у з, Х у с р а в — бу ўринда жой номлари бўлиб келаётган бўлса ҳам, аслда мажозий «кун чиқидан кун ботишгача» деган маънони билдиради.

Қандай ажойибки, давр, замон унинг хатини «Ростликдан халослик»¹ деб битган эди. Шоҳга агар шу муҳрнинг хати ёрдам бермаса, у ҳар нарсага гирифтор бўлиши мумкин эди. Охиригача тўғрилиқ унинг қўлидан тутгани учун, тўғрилиқ билан халқ ҳам унинг фармониға бўйсунга бошлади.

Кимки тўғрилиқ йўлини билмоқчи бўлса, билсинки, бу икки хил бўлади. Бири шуки, кишининг сўзи тўғри бўлса, унинг сўзи билан бирга ўзи ҳам тўғри бўлиши керак. Яна бири шуки, ёлгон гапни баъзилар таассуф билан, уялганидан «тўғри!» дейди. Олдингиси, ҳеч шубҳасиз, яхши, лекин иккинчиси ҳам ёмон эмас. Киши ёлгонни гапирса ҳам кам гапирса! Қани энди шундай одам бизнинг замонда ҳам топилса.

Биз шундай қизиқ замон одамларига мубтало бўлганмизки, уларнинг олдида ростгўйликдан ёмон нарса йўқ. Улардан тўғрилиқни қидирган киши қошларидаги номи «Чин», ўзи ночин жингалак мўйни топади, холос. «Чин» кофирлар мамлақати бўлса ҳам, номи «Чин», яъни «тўғри» бўлгани учун, қара, ҳатто жаннатнинг ўзи ҳам унга рашк қилади.

Лекин одамларга худонинг ўзи ато қилган бу тўғрилиқ, қара, уларнинг олдида хато бўлиб кўринади. Сўзлашда хато гапиришга ўрганган одам нотўғри фикрни тўғри деб гумон қилади. Кимки бу даврда тўғри гапиришга одатланган бўлса, у камбағаллик, етишмовчиликдан бошқа нарсани билмайди. Бу давр истаги эгрилик бўлгани учун, сен ҳақиқатни талаб қилсанг, унга ёқмайсан.

Бу айланувчи осмоннинг ҳеч тўғри иши йўқ; унинг паргори чизган чизиқнинг ҳам биронта тўғриси йўқ. Кимки тўғрилиқни ўзига касб қилиб олган бўлса, даврнинг айланиши унга доим душманлик қилади. Қалам тўғрилиқка йўл кўрсатгани учун доим унинг боши кесилиб, пастга бўлиб туради. «Алиф» ҳам тўғрилиқ аломати бўлгани учун, «бало» (сўзи) уни, қара, ўзининг орқасига олибди². Шоҳ чайласининг арқони ҳам тўғри тортилгани учун, қара, бошдан-оёғигача эшилган: чирмаш. Учар юлдуз тўғри учгани учун бошдан-оёғи тамом ўт бўлиб ёнди. Илоннинг тана тузилиши эгри-бугри бўлгани сабабли хазина устида ётса ҳам оғзида захар. Янги ой эгрилигидан чарх қадами турган жойдан кўринади. Салла ҳам чирмаш ўралгани учун бошнинг устига чиқиши лойиқ топилди.

Йўқ-йўқ, бу ёзганларимча эмас, балки бу гапларимнинг ҳаммаси қаламнинг хатоси. Эгриликнинг ҳам, тўғрилиқнинг ҳам ўз ҳақиқий таърифи бор: ёлгон эгриликдан, тўғрилиқ ҳақиқатдан иборатдир. Шам ўз тўғрилиғи билан курсанд; бошдан-оёқ куйса ҳам, у нурга айланади. Яшин эгриликни одат қилган бўлиб, ҳамма ёқни

¹ Текстда форсча: «Рости-ю расти».

² «Бало» сўзининг арабча ёзилиши кўзда тутилади. Унда алиф сўз охирида келади. Алиф эса ўз шаклиға кўра ўтмиш адабиётда доим тўғрилиқ рамзи бўлиб келган.

ёритса-да, ернинг остига киради. Боғбон ўз ерига режа тортмас экан, боғнинг кўриниши чангалзорнинг кўринишига ўхшаб қолади. Деҳқон агар мола босмасдан уруғ сочса, қанча бир хил сочмасин, экини, бари бир, сувни текис ичмайди. Ойнанинг юзи қанча текис бўлса, ой юзлининг юзи ҳам шунча тўғри кўринади. Темир қалпоқнинг юзи қанча сайқалланган бўлмасин, юзнинг айланаси унда чўзилган ҳолда акс этади. Жим турган сувда қуёш тўғри акс этади: чайқалган сувда эса эгри кўринади. Хато билан ёлғон гапириш ҳисобга кирмайди; чунки унинг ёлғонлиги билинганча, ундан қочилади.

Кимки ёлғон гапиришни одат қилган бўлса, уни эру мусулмон деб бўлмайди. Ёлғончи ўз гапини ўтказиш учун қанча уринмасин, у ўз гапини бир-икки марта ўтказа олади, холос. Унинг бу ишидан халқ ғофил бўлса ҳам, лекин тангри ўзи бу ҳолдан воқиф. Бу хусусият элга қанча махфий бўлмасин, ёлғон барибир ўзини охирида маълум қилади. Ёлғон тонг ўзини қанча ошкор қилса ҳам, унинг нурлари, кузат, барибир узоқ турмайди... Кимки қизишиб туриб онт ичган бўлса, онти ёлғон бўлса, айби ювилиб кетади. Кимки ўзини ёлғончи сифатида танитган бўлса, рост гапирса ҳам, халқ унинг ҳамма гапини ёлғон ҳисоблайди. Бу хусусият уни доим қийноқда сақлайди. Ҳеч нарса билан у бу қийноқдан қутула олмайди. Кимки ёлғончи деб ном чиқарган бўлса, ўзиникилар ҳам, бегоналар ҳам уни шу от билан чақирар эканлар, — тўғрилиқ номи унга ҳеч қайтиб келмайди. Рост гапирса ҳам, халқ унга инонмайди. Кимнинг чин гапи эл орасида ёлғон деб топилар экан, ёлғонни чинга айлантириш имкони борми?!

Қандай бир мажбурий шароитда қолганинда ҳам, чинни гапиришнинг иложи бўлмаса, ёлғонни ҳам гапирма.

XLI

Дуррож¹нинг чин гапириш ўрнига ёлғон гапириб, бир англашилмовчилик тузоғига илингани, чин сўзни шер ёлғон деб ўйлаб, овозини эшитиб, етиб келмагани ва уни бало тузоғидан халос этмагани

Тўқайда бир йиртқич шер бор эди. Ваҳшатда осмон шеридек қўрқмас эди. У болалари билан ўйнаб завқ қилар, ўйнашиб, чумоли болаларини ўлдиришарди. У ўзининг ажралмас бу бойлиги — фарзандини оғзига тишлаб асрар эди.

Уша тўқайда бир дуррож ҳам бўлиб, бу йиртқич шернинг ваҳмидан доим қўрқувда эди. Шер бўлса боласини оғзида тишлаб, дам-

¹ Д у р р о ж — каптарнинг бир тури, қирғовул.

бадам тўқайнинг гоҳ у ёғига борарди, гоҳ бу ёғига. Нотавон унинг тепасида ногихон пир этиб учса, шер қўрққанидан сесканиб кетар, боласига ҳам тиши ботиб кетарди. Тиши билан ўз боласини, ўз жигарпорасини ярадор қиларди.

Доим унга шу ғам ичида ғам, ғам ҳам эмас, мотам устига мотам эди. Бу ташвишдан кўнгли озор топиб, у дуррож билан ўртоқ бўла бошлади. У деди:

— Менинг сенга ҳеч қасдим, душманлигим йўқ. Хотиржам бўлиб, мени ўзингга ишончли дўст деб бил. Қўрқини йиғиштир, ҳамдамим, сирдошим бўл; айш ва хурсандлик вақтида бирга куйлашадиганим бўл. Мен ҳам сенинг куйларингни эшитиб, шод бўлай; нағмаларинг билан қайғудан озод бўлай. Шарт шуки, сенга бир зиён етса, фалак сени ҳийла билан бандга солса, марҳамат қўлини сенга ёрдам учун чўзай, битта панжам билан душманни ерга баробар қилай. Садоқат масаласида ўзимни кўрсатиб, сени душман тузоғидан халос айлай.

Шер кўп сеҳр билан (ўз фикрини тушунтиришга) тиришди, ҳам садоқатли бўлишга аҳд қилди. Ораларида бир-бирларига шундай муҳаббат пайдо бўлдики, бунга осмоннинг ўзи ҳам ҳасад қиларди. Қаерда йиртқич шер дам олиб ётса, атрофида дуррож бемалол учиб юрарди. Султоннинг тепасида ҳумо қуши айлангандай, шер бошида дуррож айланиб парвоз қиларди. Шер унинг сайрашини эшитиб, куйида ёлғон борлигини фаҳм қилиб, дер эди:

— Ёлғон гапирма, ёмон бўлади. Тўғри одамлар олдида ёлғон қораланади.

Дуррож пандни эшитмас, ўзи билан ўзи маст, атайлаб фиғонини ҳеч пасайтирмас эди.

Бир кун бир овчи уни тутиш учун ўз тузоғини ёйган эди, у дон билан сувни кўриб, унинг олдига боргач, овчи унинг устига тузоқни тортди. Тузоқда у бахтсиз қичқириб, бир неча бор: «Дод, мени тутдилар!» — деди.

Бу сўз шер қулоғига эшитилди, лекин унинг бу ашуласини ҳар галгидек ёлғон деб ўйлади. Бунақа ёлғонларини кўп эшитгани учун чин қичқирини ҳам ёлғон деб гумон қилди. Қанча у ростакамига қичқирмасин, ростини ҳам ёлғон деб ҳисоблади. Уни қутқариш учун илтифот кўрсатмади; натижада унинг ҳаёти қирқилди. Кимки хоҳламаса ҳам рост гапирса, ёлғон гапирса ҳам халқ уни рост дейди.

Сўзда, Навоий, нима десанг ҳам ростни гапир; ростни куйлаган оҳангларга таҳсин айт.

Эй соқий, ёқимли қадаҳни олиб кел, унинг бир қултуми билан шерни оладиган қил. Базмнинг асбобларига тартиб бер, сих, кабоб, товоқларни ҳам ҳозир эт.

XLIII

ЎН БИРИНЧИ МАҚОЛАТ

Илм осмонининг юлдузлардек баланд мартабалилиги ҳақидаким, билимсизлик тунини ёритиш учун «айн»и қуёш, «лом»и ой, «мим»и кундуз белгиларини кўрсатади; билимсизлик шомининг қоронғи кўриниши ҳақидаким, ғафлат чоҳини пастлик кечасида зоҳир қилиб, бу кечада бахтсизликдан ҳикоя айтади; олимнинг бутун бахтсиз вужудининг қуёшдек юксаклиги, жоҳилнинг эса бутун борлиги бойлик, мол бўлса ҳам тупроқдек хорлиги

Дунёнинг иши яратилгандан буён душманликдан иборат бўлиб, олимлар хор, жоҳиллар азиз. Токи жаҳон зулмни ёқлар экан, мева ерга тушиб, ёғоч баландда туради. Разолат ривожда, билим аҳллари ранж-уқубатда, тош тоғнинг устидаю бойлик ернинг тагида бўлади. Фалак феъли ёмон одамни топса, уни кўтаради, бутун оламни унинг ҳукмига мутеъ қилиб қўяди.

Ёмонлиқни ўзига шиор қилган Зуҳал сайёраси мовий ранг қўрғон гумбазидан жой олган; (Яхшиликни қўлловчи) Муштарий эса ундан қуйида. Бу, дунёнинг яхшини ёмондан паст кўришидан. Бу аҳволдан яхшиларга доим ғаму озор; боғда эса гулларга тиканлар ҳамнафас, ўртоқ. Кимки садафдек пешаналари тиришган бўлса, у қўйинини қимматбаҳо дурлар билан тўлдиради. Кимки дурдек соф ва пок бўлса, олмос билан унинг бағри чок этилади. Тоғ чўққиси қаттиқ бўлишга бел боғлагани сабабли унинг тиғи ойнинг юзини тимдалаган. Кимки лаълдек гавҳари пок бўлса, бало тоғлари остида ғамгин бўлиб ётади. Оташпараст ҳинду кўмирдек қорайиб кетган эса-да, у ёқут тахт устидан жой олган. Гул бўлиб ёнган ўт эса энг паст ер — кулнинг устида.

Кимнинг асли ҳам ёмон, оёғи ҳам хунук бўлса, тож ва товус каби ҳурматда. Кимки ўз (чиройли) сўзлари билан озод одамларни ҳам ўзига қул қилган бўлса, сайроқи тўтидек бўйнида занжир. Бошқаларнинг бағрини ёришни мақсад қилиб олган қушлар подшоҳларнинг қўлида ором олмоқда. Минглаб дилкаш куйлар куйлаган булбул кул ичида куйиб хору зор.

Одамлар замзам сувини қанча қийналиб келтиришади; у эса шиша идишда турган ҳолда сасиб қолган бўлади. Қадаҳга тўлатилган май одамни бузувчи нарсадир, лекин не-не қизил лаблардан у бўса олади. Осмонда қуёш кўзгудек ярқираб, порлаб туради, булут эса кўзгуга пуфланган ҳовурдек уни тўсади. Тун ўз кули билан оинанинг рангини очади, ой юзи эса шабнам тушиши билан занг-

лайди. Капалак енгил табиат хотиндек маъносиз айланиб-ўргилади; танасидаги ранг-баранг нақшлар унинг ипак кийимидир. Парвона эса дард билан тунни қўриқлайди; қалбида ўт, устида эски палос.

Бир камбағал одам илм истаб, ўз шаҳридан чиқиб кетса, бу қандай оғир гап. Аҳволининг бахтсизлигидан оёқ яланг, тўни йўғидан танаси ҳам яланғоч. Оёғини тиканлар тирнаган, ҳатто тикан устига яна тикан кирган. Бу ҳол ўқнинг учида темири бўлганига, «хор» сўзининг¹ ичида эса алиф турганига ўхшайди. Бошидаги эски салласи ҳам кулгулик, тузоққа ўхшаб бошдан-оёғи тилинган, йиртиқ. У мақсаднинг қушини шу тузоққа илинтирмоқчи, кўзидан томган ёш доналарини дон қилмоқчи бўлади. Қўлтиғида варақ-варақ қоғоз ва китоби, таҳсил олиш учун у шошиб боради.

У қушдек, гўё учиб кетмоқда; қўлтиғидаги қоғозлар гўё унинг қанот пати. Муҳтожликдан унинг қорни оч, очлик уни овқатга зор қилиб қўйган. Кучсизликдан гавдаси қамишдай бўлиб қолган; қамиш қаламдек тилини чиқариб, тиланчилик қилади. То ўзининг мақсадига эришгунга қадар йўл юриб, нима учраса еб, қаноат қилади. Мақсади ўзи кўрмаган бир мамлакатга етиш; у мамлакат унинг ҳатто тушига ҳам кирмаган.

У мамлакатда одамлар кўп, лекин унга бирон дўст йўқ. Кўз олдидан ўзининг шаҳру диёри ўта бошлайди. Кўча ҳам кўп, уй ҳам, бозор ҳам. Лекин у қаёққа боришини билмайди. Мусофирлик юрагига таъсир қилади; кўнглини ёлғизлик эсади. Овқатсиз, кеч-қурунғача айланиб юради, оқшом киргач, булбул каби бир бурчакка жойлашади. Заифликдан ҳуши ўзига келмай, тонггача кўзига уйқу ҳам келмайди.

Тонг отгач, мадраса томон боради; мадрасанинг ичидаги йиғинларга киради. Кимга у ўз ҳолини баён қилса, у эшитиб, ҳазилга олиб, ўзини билмаганга солади. Тил қоидасидан бир дарс сабоқ олиш учун умр варагини ҳавога учиргандай сарф қилади. Кундузи унга на бир маскан топилади, на кечасига бир оромгоҳ тайин. Мусофирликда унинг аҳволи ёмондан ҳам ёмон; бундан ортиқ ёмон нарсани топишнинг ўзи қийин. Унинг аҳволини гапиришга тил ожиз, уни ёзишга қалам тили ҳам лол.

Шундай ғам ва замон уқубатларини чекиб, ўн-ўн беш йил елиб-югуриб, жонини қийнаб, мадраса бурчагини ғам билан обод қилиб, тонгдан оқшомгача фарёд этиб, шу хилда минг машаққат чеккан бечоралардан, ўз ватану мулкидан оворалардан баъзи ўлиб, баъзи ҳар томонга кетиб, баъзисигина ўз истагига эришади. Баъзилари озгина нарсага эришиш билан кифояланади; баъзиси эса ўз устига кўп жафоларни олади. Ойу йил доираси айланиб-айланиб, натижада битта-иккитагина камолот эгаси етишади.

Илмда бир одам соҳибқирон бўлгунча ўттиз йилда бир давр

¹ «Хор» сўзининг араб ёзувида ёзилиши кўзда тутилади.

келиши керак. Унинг кўнгли илм маскани, илм даргоҳи, унинг бир қатра вужуди илм дарёсига айланади. Яҳудийча десанг яҳудийчани билади, юний десанг юнийни, сурия тилини десанг сурия тилини; ҳиндча савол берсанг, ҳиндча жавоб беради. Илм унинг кўнглини бир дунёга айлантириб, бир қатрага бутун бир дарёни яширади. Сўзларида тўла маъно; гапни сирли безакларга ўраб гапирди. У қаламининг учидан бир гапни қорғозга тўккач, қора сиёҳ билан битилган у хатда оби ҳаёт кўринади. Ёзувининг қоралиғи оби ҳаёт суви бўладиган зулмат бўлса, унинг маъноси бу зулматдаги оби ҳаётдир. Осмон билан боғлиқ энг қийин масалаларни ҳам осонлик билан ечади. Абу Али ибн Синонинг ҳамма фикрлари унга тушунарли. Қалами хатнинг барча хилларини ёзишга қодир; илмларнинг ҳаммаси унга маълум...

Гарчи у фалакдан шундай камолот топган эса-да, лекин унинг бошидаги фалокатлари ҳам бекаму кўст. Шомдан эртаси тушгача овқатланмайди, тушлик қилса, кечқурунга ҳеч нарса йўқ. Қизиғи шуки, унинг жоҳил хўжайини у билан ёмон кўришади, гапи ҳам ёқимсиз. Унинг дину диёнатидида ҳеч бир қоида йўқ, балки унда диннинг, диёнатнинг ўзи йўқ. Ғазабланиб, иши ҳамма нарсани елдек совуриш; ўжарлик қилиб, ҳамма нарсани ўт каби куйдириш. У кўриш шамини ўчириш керак бўлган даражада хунук, ақлдан ҳаёни кетказадиган даражада тентак. У дунёда худонинг яратган балоси бўлиб, хулқи ва кўринишининг ўзи бунинг икки гувоҳидир. Унинг одати, феъли одам ўлдирш, баданидаги ҳар бир тук ўлим темиридир. Ичида тутундай қоронғилик, ташида алангадай сурбетлик. Пасткашликда ит билан баробар, балки ит унинг олдида одам.

Бундан ҳам ажаброғи шундаки, шунча жаҳолати билан, жаҳолатгина эмас, разолати билан чарх уни энг юксак мансаб эгаси қилиб қўйган; ҳамма одамлар ва сипоҳлар унга тобеъ. Ўт каби ҳадеб ўжарлик қилади; тўни эса заррин матолардан. У гарчи илондек ҳаммага зарар етказса ҳам, ўзи Фаридун хазинасидек хазина устиди ором олади. У ўзи тикондай қанча ўткир бўлса ҳам, тонг еллари унинг бошидан гул сочишади. Одам ўлдирш ишида қиличдек таниқли бўлса ҳам, шоҳ унинг белига қимматбаҳо камар бойлаб қўйган. Унинг дили гўзалларнинг холидек қанча қора бўлса ҳам, лекин гул юзида доимий жилва. Унинг ярамасликлари гапирган билан адо бўлмайди, лекин унинг дабдабаси ундан ҳам ортиқ.

Ул одам ўзининг фазилати ва фасоҳати билан машҳур, буниси эса феъли ва қабоҳати билан. Қизиғи шуки, буниси қанча юз одамни хор-зор қилиб, қанчадан-қанча обрўга эга бўлган. Халқ уни «амир» деб атайди. У шу ном билан одамларни ўз қўл остида тутди. Бунга унинг буюрганини қилиши лозим. Олим ҳам унинг эшигида хизматда. Қара, пасткаш нафс шундай фариштасифат одамни лаънати дев олдида хор ва забун этган.

Бу ўн марта унинг олдида киришга гараддуд қилса, дарвозабон ва қоровул уни қўймайди. Бирон марта агар унинг олдида кириб

қолса, унинг дийдорини кўриш бунга бахт насиб этгандай. Бек агар унинг ҳол-аҳволини сўраб, илтифот кўрсатса, бу уни кетма-кет дуо қилгани қилган. Дуосини тугатиб, ўрнидан туриб, уйига жўнар экан, унинг ерини ҳам ўпади.

Амир шундай беҳуд ҳолда ўзиникилар ва бегоналар билан муносабатда бўлади, одамларни йиғиб, уларга мақтанчоқлик билан гап тушунтиради. Худо ҳақи, қара, бу қандай аҳвол? Буни озгина таърифлаш учун ҳам тил лол. Унинг кибру ҳавосини кўру бунинг қашшоқлигига қара!

Уларнинг ўрталарида нима гап бўлиши мумкин? Униси жоҳил бўлиб, буниси олим бўлса ҳам, бу олим эмас, ўзига золимдир. Илми ким амалга эришиш учун восита қилса, ўзини ҳам, халқини ҳам йўлдан адаштиради. Олим агар амал учун пасткашлик қилса, илми унинг билимсизлигига далилдир. Илми бўлиб туриб, ким мансабга учса, тоза терни денгиз суви билан тенг кўрган бўлади. Итнинг мақсади ўлимтик бўлгандан кейин унга беақдор ёпқичнинг нима кераги бор? Бошлиқ бўлиш учун илм қозонган пасткаш одам нажосатни ипак либос билан ёпган бўлади.

Олим агар ўз йўлига қатъий амал қилса, илмига қараб иш турса, дунёнинг ҳаром молларига кўз олайтирмаса, ўткинчи дунёга тикилиб қарамаса, бундай одамни шараф гавҳарининг кони деб бил, гавҳар десанг ҳам, кон десанг ҳам — нима десанг, ўшанга тегишлидир.

Ҳақиқий олим ўзи кону, юз томони яна гавҳар, ўзи осмону, ҳар тарафи юлдузлар! Конидаги гавҳарларнинг ҳам барчаси пок, осмонидаги юлдузлари ҳам порлоқ. Кимга шундай бахт насиб бўлса, у дунёга кўз олайтирмаса, ажабланадиган жойи йўқ.

Эғнидаги тўнида юзта йиртиқ бўлса ҳам, гулнинг тўни йиртиқ-йиртиқ экани айб эмас-ку! Қуёшнинг яланғочлиги унинг зийнати-ку; булутдан либос кийганда эса, ҳамма ёқни қоронғилик босади. Асал қовоқдан нари турса ширинроқ бўлади. Мушк ҳам кийикнинг киндигидан ажратилса, ҳид беради. Эр кишининг шарафи кийимда эмас: дур садафдан узоқ бўлса, баҳоси камаймайди. Пашшанинг ҳам уст либоси заррин, аммо унинг қўнадиган жойи ўлимтикларнинг устидир.

XLIII

Имом Фахр Розий билан султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ҳаммомда дўстлик шамини ёққанлари ва имомнинг сўзи билан султоннинг тақаббуридан воз кечгани

Сирдонлар даврасининг подшоси, дунёдаги барча диндорларнинг имоми Фахриддин Хоразми ўзига оромгоҳ қилганда, уни

кўришга Хоразмшоҳ келмади. У сўраб, бунинг олдига келмагандан кейин, илмининг қадр-қимматини сақлаб, бу ҳам бормади. Шоҳ ўз қилмишидан уялиб, пушаймон бўлди. Лекин имом бунга парво қилмади. Орада кўп пардали гап-сўзлар ўтди. Уртадаги парда эса кўтарилмагандан сўнг бу гап-сўздан не фойда.

Бир куни имом ҳаммомга тушган эди. Шоҳ ҳам ҳаммомга йўл олди. Улар бир-бирлари билан кўришиб, шоҳ унга очилиб шундай савол берди:

— Эй, ўз илми билан элни баҳраманд этган, қиёмат ишларидан бир хабар бер-чи. У куни қандай машаққатлар юз беради? Ҳар бир кишининг аҳволи нима бўлади?

Шоҳ шундай маъноли саволни берган эди, камолот эгаси бунга шундай жавоб берди:

— Эй қиёмат кунини билишни орзу қилган одам, қиёмат ҳақидаги саволга энг монанд жой шу ҳаммомдир. У ерда ҳам шоҳ билан гадо бир хил аҳволга тушиб, шоҳу гадо барчаси яланғоч юради. Амалдорлар, катталар ҳаммаси сенга ўхшаб, ичкарига киргач, бору йўғи ташқарида қолади. Илму ҳунар эгалари эса менга ўхшаб, нима йиққан бўлса, ўзи билан олиб киради, вассалом. Султонликдан сенга у куни кўп фойда йўқ, лекин менга илмим туфайли яхшилик кўп бўлади.

Эй Навоий, илм, билки, сенинг мақсадингдир. Энди илмни йиққан экансан, унга амал қил.

Эй соқий, доим менга шундай боладан тутки, имом уни кўриб, дарҳол саждага бош қўйсин. Ундан кимки ичса, Хоразмгина эмас, Хоразмшоҳ ҳам унинг оёғи остидаги туфроғ бўлади.

XLIV

УН ИККИНЧИ МАҚОЛАТ

Қалам учидаги тиликнинг ранг-баранг ҳаракатлари¹ ва қалам аҳлларидан иборат тўданинг турланувчанлиги ҳақида; у (қалам) қайси бир хатни кўчиришга бошласа, бу унинг номаи аъмолининг қора бўлишига сабабдир, котибга эса бахтсизлик белгисидир; у қайси бир ҳарфни тузатиб, қайта ёзмоқчи бўлса, бу унинг юз саҳифасининг ҳам, роқим қоғозларининг ҳам оқ бўлишига сабабдир

Бу қандай бичими келишган, ёқимли нарсаки, овози ҳам яхши, диққат билан қулоқ солсанг арзийди. Учи маъноли гапларга нақшу нигор беради, мистарининг қашлоғич иплари унинг тирноқларидир. Унинг тузилиши қушга ўхшаб кўринади; тумшугидан ҳар томонга маъноли сўзларни сочади. У ўзи нур устидан ватан қилган бўлса-да, емиши — қоронғилик²; оқ қоғознинг устига мушк сочади. Унинг ҳаракатлари тез ва бир меъёрда, лекин учиш учун унга қанот етишмайди, холос.

Иўқ, уни қуш дема, у хушбўй бир илон, хушбўй дема, фусунгар илон. Унинг (саҳифадан саҳифага) гўзал учиб ўтишлари, қўл, оёгининг яширинлиги бунга далилдир. У ҳар тилини чиқарганда, битта сеҳр кўрсатади. Бунақа сеҳрни қайси бир илон кўрсатган?!

У илон ҳам эмас, тилла хазина устидаги аждардир. Унинг қорнида юз хил ажойиб бойлик яширинган. Оғзидан тутун чиқаради. Тутуни орасидан чиққан ҳар бир мунчоқ бир гавҳарга ўхшайди.

У аждар ҳам эмас, чунки у эгри; уни яхшиси Мусо (пайғамбар)нинг (сеҳрли) ҳассаси деб атай қол. Бўлмаса, қандай қилиб у бутун жаҳон сеҳрини, ҳатто унинг маъносини ва ифодалаш сеҳрини ичига юта олди? Танасининг оғирлиги ҳам йўқ даражада; у бу заҳматларни чекканда қийналмайди! Уни ҳасса ҳам дема, балки қалам деб атай қол; унинг учини хатга нақш битувчи де.

У дунёда ҳамма нарсдан олдин яратилган. Унинг мақтови «Қуръон»да ҳам кетма-кет учрайди. У аршининг устидаги курсидан жой олган. Курсининг устига хат ёзиш учун тахтача ҳам қўйилган эди. Тахтачада қандай нақшлар бўлса, уни қалам чизган эди. Уни қаламдан бошқа нарса ёзмаган-чизмаган.

¹ Навоий «қ а л а м» деганда қамиш қаламни кўзда тутадик, унинг учи ҳовирги ручкаларники сингари иккига тилинган бўлади.

² Қ о р о н ғ и л и к — автор текстида «зулмат». Бунда қора сиёҳ, тушь кўзда тутилди.

Қалам (ўз иши билан) шунча шарафга сазовор бўлган экан, (у билан иш қилувчи) котиблар икки хил бўлади: мақбул котиблар ва номақбул котиблар. Мақбул ва номақбулининг ўзи ҳам бир неча хил бўлиб, ҳаммаси хат кўчиришга истақ билдиради. Уларнинг бири қозихона котибидир. Унинг иши ғайри қонуний бўлган нарсаларни қўллаб-қувватлашдир. Одил гувоҳни ёлгончи гувоҳ деб ҳисоблаб, унга пора олган деб туҳмат қилади. Унинг мутлақ хоинлиги кўриниб туради; унинг барча ноҳақлиги ҳақиқат каби равшан. У қаламнинг учини ўтқир қилиб чиқаради; тўғрилиқ ва инсоф юзини юмдалайди. Ёлгонни исботлаш учун узундан-узоқ айбномалар ёзади; саҳифани ўз юзидек қора қилади. Барча хиёнатни диёнат деб билади, ҳар қандай диёнатга хиёнат этади. Фисқ-фасод, игво қилиб, сарвдай тўғри, савсандай озод одамларни ҳам ўз йўлига юргизади. Пул бермаса, бўйдоқ ўтган Исо (пайғамбар) устидан ҳам никоҳида тўққизта хотини бор, деб ёзишдан тоймайди. Пора учун биров бир бош узум бераман деса, жаннатга ўхшаган бутун бир боғни куйдириши мумкин. Халифанинг қизини ҳинду билан никоҳлайди, бунинг учун унга ичгани бир коса сув бўлса бўлди. Никоҳ ҳужжатини ёзиш учун пул талаб қилади: таҳсин олиш умидида бу ҳужжат саҳифасини бир қанча қайдлар билан тўлдиради. Кимки ўз қаламини шу хилда ишлатса, билингки, у хатини ҳам ўз юзидек қорайтирган бўлади.

Кейингиси ҳийлагарликни ўзига касб қилиб олган муфтидир; унинг ўй-фикри ҳийла ва макрдир. Кўнглида у қандай эгри ниётларни ўйлаган бўлса, бу унинг ёзган фатволарида ҳам тўғри кўришиб туради. Жаннат ҳурларига у очкўзлик кийимини кийдиради; нимаики «хашан» («хунук») бўлса, уни «ҳасан» («чиройли») деб ёзиб, гўзаллаштиради. Вемаъни ашула айтган бўлиб, заҳар сочади. Қуёшни шамнинг тубига яширишга қодир. Найранг иплари унинг ўзига занжир бўлиши керак, лекин ўртада айбдор ё Амр, ё Зайд бўлиб чиқади¹. «Ҳа»нинг ўрнига «йўқ», хатонинг ўрнига савобни ёзади ва орқасига «бу ёғини худо билади», деб қўшиб қўяди. Ўзининг қилган икки гуноҳи кўзига кўринмай, ўз гуноҳига худони ҳам шерик қилади.

Битилган саҳифа бежалган, муҳрлар ҳам тўлин ойдаи бекаму кўст. Лекин унга эътибор бериб чуқурроқ қаралса, асли маъноси ҳақида ўйлаб кўрсанг, ҳар бир чиройли сўзи юз машаққатни билдиради; ҳар бир гулининг ичидан юзта тикон чиқади. Ундаги ҳар бир сарв ва кўкат ўқ ва ништар, сунбул билан гул тутун ва чўғ бўлиб чиқади. «Шариат»даги «айн» балонинг «ғабн»и бўлиб, тўғри ёзилишига келганда, ундаги ҳар сўз хато. Кимки саҳифани шу хилда безаса, унинг бўйнини қаламнинг бўйнидек узиш керак!

Яна бири девонхона котиби бўлиб, дев ҳам унинг ишларига

¹ Амр ва Зайд — ўзбекча «Эшмат, Тошмат» деган иборага тўғри келади.

хайрон қолади. Тақдир унга «амалдор» деб исм қўйган. Ушбу амал унга дорни насиб эттирган. Шу амали туфайли у қадаҳ-қадаҳ май ичади. Қаламнинг товуши унга найнинг куйлашига ўхшаб туюлади. Ўз амалига мағрур бўлиб, қаламини куйлатар экан, найнинг овози уйни кўтариб юбораётгандай бўлади.

У ўз қаламининг учини сиёҳга ботиради; сиёҳи эса тутунга ўхшаб бутун оламни қорайтиради. Унинг қалами одамларни куйдириш учун ўтин. Бу ўтнинг тутуни эса фалақдан ҳам ўтиб кетади.

Бу ишдан давлатнинг қўриқчиси — шоҳ беҳабар; давлатининг устунлари эса порахўр бўлиб кетган. Талончиларни мамлакатга ҳоким қилиб қўйган. Уларнинг ҳар бири ислом уйини бузувчи динсиздир. Улар косибга ҳам, деҳқонга ҳам баробар зулм қиладилар; косиб, деҳқон у ёқда турсин, султоннинг ўзига ҳам.

Улардан биронтаси қайси бир вилоятга бормасин, одамларнинг уйида, боғида базм қуради. У уйнинг эгаси ичмайдиган мазҳабдан бўлса ҳам, унинг биринчи талаб қиладиган нарсаси яхши майдир. У уйнинг қари эгасини ичириб маст қилиб, унинг хотинини хотин топиб келишга юборади. Урадаги уруғлик арпасини отига егизади. Уйдаги товуқларини одамлари тутиб ейди. Хуллас, ўша уйга бало келади, бало эмас, балки вабо ёғилади. Ҳамма ёқда йиғи, оҳ, афғон. Бу бир ўту, уни ел билан тўфон олиб келгандай.

Кентнинг арбоби билан бу бир-икки зolim бирлашади. Зулмда у хожа бўлса, бу иккиси гўё унинг паҳлавонлари. Бир-бири билан улар шундай дўстки, кўрган киши уларни гўё мағиз билан пўст дейишади. Давлат молини дўстларига яширинча сотишади. Ун олтинлик нарсани бир олтинга ўтказишади. Бу ҳақда тезда ҳужжат ҳам тузишади. Халққа ўзларича майда солиқ ҳам солишади. Бирни беш-ўн деб ёзиб, ҳужжат хати тузишади. Бунинг учун худо уларнинг қўлини қаламдай кесса арзийди.

Натижада бу зулм қилувчилар бойиб, бир қанча зулм чекканлар барбод бўлади. Унинг боши унинг қаламининг учидек иккига бўлинсин! Гавдаси эса қоғоз осилгандек осилсин! Бу «яхшилар» сартлар билан қанча тил топса, уларнинг ёрдамчилари турклар билан ҳам мослашиб кета берадилар.

Бу номақбул (котиб)лар бир неча саноқ бўлгани каби, уларнинг мақбуллари ҳам бир неча саноқдан иборат. Уларнинг биринчиси гавҳар сочувчи муншидир. У гоҳ мактуб ёзади, гоҳ фармон. Мактубидан ҳижронга асир бўлганлар шод, номаси эса мактубидан ҳам яхшироқ. Номасидан киши ўзига керакли сўзларни топади, гўё бундай сўзларни гул саҳифасидан булбул топиб ўқигандай. У битган саҳифани ўқиб, сўзга чечан маъшуқа ҳам кулиб, хурсанд, худди тўти ўз аксини кўзгуда кўргандай, (чунки унинг ёзган сўзлари) ҳижроннинг қора шомида нажот тонгидай, фурқат қоронғилигида эса оби ҳаётдайдир; у йўллаган мактуб энг ёқимли хушxabардан иборат бўлади; фароғатли ҳаёт ҳақида ёзгани завқ-шавқ белгисидир. Унинг хати зулм вақтида маълумлар учун бу зулмдан қутулиш

воситасидир. Бу хатни кўрганда золимлар ваҳимага тушади. Бу хат одамларга нурли қуёшдек фойдали, юксак осмондай қудратлидир. Янги ой шаклидаги сарлавҳа устига босилган муҳр тонгнинг шафақ ранги устидаги қуёшга ўхшайди. Шу хилдаги унинг қандай мактублари бўлмасин, ҳаммаси, ўйлаб қарасанг, бири биридан яхши.

Ким китоб тузиш йўлини танлаган бўлса, унга тоза дурдай қимматбаҳо нарсалар назм ва насрдир. Булар — ҳикматли сўзлар, тарихий воқеалар, ҳикоялар, шеър билан битилган турли-туман мақолатлардан иборатдир. Бундаги ажойиб ғазаллар жаннатнинг боғига ўхшайди. Уни ажойиб ғазал дема, хушбўй оҳунинг боласи деб ата. Бунда унинг қалами гавҳарларни қора ипга, худди тун ипига юлдузларни тизгандай тизади. Унда қоғозларнинг юзи маҳбубанинг юзига, чизиқлар мўйлабига, ҳар томонда сочилиб ётган нуқталар эса холига ўхшаб кетади. Саҳифаларнинг ҳар бири бир гулзордек; атрофидаги чизиқлари боғнинг деворларига ўхшайди. Бу чамандаги атиргулларни томоша қил. Чаманнинг пахса девори олтиндан ва ложувардан. Ҳар қатор хат саф-саф гул, сарв ва суманга ўхшаш; ҳар икки сатрнинг ораси гўё бир дилкаш чаман. Бундаги сўзларнинг ҳар бири бир туп атиргул; маъноси эса унинг ширин мевасидир. Байтлари худди Каъба уйининг ўзи. Чиройли кўриниши мазмунан Эрам боғига монанд. Агар унда шундай чуқур мазмун бўлмаса, уни одамлар нима қилади? Бундай назмни кўтариб, қаёққа ҳам олиб борарди? Кимки бундай варақ ва унинг таҳририга эҳтиёт билан қарар экан, худо уни ҳар қандай янглиш ва хатолардан сақласин!

Булар ҳаммаси (котибларнинг) шохчалари эди. Асосий шох деб шундайларини билки, қаламининг учи тилини узун чиқариб, улар «Қуръон» оятларни ёзишга киришади; «Ҳадиси Саҳиҳ» каби асарларни таҳрир қилади. Бу ўринда улар «тафсирлар»ни ҳам кўчиришади. Уларнинг таҳрири билан бирга шарҳини ҳам беради. «Тазкиратул авлиё»ни битиб, «Қиссасул-анбиё»ни ҳам кўчириб, «Ихё» билан бир нафас фароғат топади, билимсизлик туфайли ўлган танига руҳ беради. Гоҳо «Футуҳот»ни кўчириб ёзар экан, унинг кушойишидан одамлар юзлаб ўз муродини топади. Кўчириш учун у гўзал «Кимийё»ни олар экан, одамларнинг мис қалби олтинга айланади. Ёзишга у «Нафаҳот»ни қабул қилар экан, дўстлик шабадаси кўнгулларни шабадалатади. Қалами «Шавоҳид»ни кўчиришга кафил бўларкан, бу унинг мақсадининг амалга ошишига далил. Қалам чиқариб, яна бир ёзгани «Ҳақойиқ»; нимаики кўчирса, унинг битгаси «Маориф»дир.¹ Бу асарларга кўз ташлаганлар кўнглига файз нур сочсин! Уларни кўчирганлар руҳига ҳам файз етсин!

Кимки шу хилда хат кўчириш билан машғул бўлиб, соғлиқ ва ҳусниҳат унга ёр экан, тангри унга шодлик насиб этиб, унга халқ хурсандчилиқ хатларинигина ёздирсин. Қалами доим унинг саҳифа-

¹ Бу ўринда тилга олинган асарлар ҳаммаси ислом дини ва тасаввуфга доирдир.

ларига безак бўлсин, саҳифаларидан хатони озайтирсин. У хат ёзиб, қандай чизиқ тортмасин, бундан унинг мақсад манзилига йўл очилсин.

XLV

Ёқутнинг¹ хуснихат гуфайли подшоҳлар олдида ҳам, дарвешлар олдида ҳам ҳурмати органи ва мамлакат ёзувига ҳурмат аҳллари ўз белгисини унинг битган саҳифаси бўйича тортгани

Фано боғининг гулида ўлтириб шуҳрат қозонган кишининг гулшани Суҳравард эди². У нафсу ҳаво девига йўл бермаслик учун осмоннинг ҳақиқат авжидаги учар юлдузи бўлган эди. Бир куни у халифанинг саройи томон борди. Бу ҳақ раҳматининг офатга қарши борганига ўхшарди. Ҳижоз аҳолиси Каъбага эътиқод қилгани сингари (халифа) Мустаъсим ҳам унга нисбатан кўп ҳурмат билдирди. Уни тахтга чиқариб, ўлтиргизиб, сўнг ўзи ўлтирди. Гўё қути битта-ю гавҳар эса иккита эди, ёки бурж³ битта-ю устида иккита юлдуз тургандай. Шайх адаб билан сўзламоқда эди, халифа эса ерга кўз тикиб, жим турарди. Атрофда не-не одамлар оёқ устида хизматда, не-не одамларгина эмас, ҳатто шаҳзодалар ҳам.

Шу пайт Шайх одамларга қараган эди, кўзига Ёқут кўриниб қолди. У бирдан ҳаяжонланиб, ўрнидан туриб кетди; ҳайратланиб, халифа унга шундай хитоб қилди:

— Эй, не-не тушунган одамлар оёғининг чанги бўлган одам, шоҳлар ҳам сенга қуллик қилиб, бу билан фахрланадилар. Бундай олий мартаба унга қаердан келганки, сен унга бу хилда эҳтиром кўрсатмоқдасан?

Шайх деди:

— Қайси бир ҳурмат ва мартаба худо унга берган ҳурмат ва мартабадан юксак бўлиши мумкин? Унинг иши доим «Қуръон» кўчириш бўлиб, ҳеч ким у сингари кўчира олмайди. У худонинг сўзларига зийнат бергани учун уни ҳурмат қилиш бизга вожибдир.

Тушунган одамларнинг бошлиғидан Ёқутни билгач, шоҳ унга ўз мажлисига келиб ўлтиришни буюрди. У қўли пок одам хатининг яхшилиги шарсфатидан мамлакат подшоҳи билан ҳамсуҳбатликка муяссар бўлди.

Билки, Навоий, нима сўз ёзсанг ҳам, ҳақ сўзидан бошқа сўзга қалам урма.

Эй соқий, ёқут ранг майдан олиб кел, Бағдод чегарасигача тўхтовсиз қуй. У бодани менга тутки, бир тотиб, каҳрабо рангини ёқут рангига айлантирай.

¹ Ёқут — араблар орасида шуҳрат топган котиб (1268 й. да вафот этган). У Бағдодда аббосий халифа Мустаъсим даврида яшаган, «Қуръон»ни кўчиришда ягона ҳисобланган.

² Машҳур мутасаввиф Шайх Суҳравардий кўзада тутилади.

³ Бурж — қадимги астрономияда қуёшнинг йиллик ҳаракат доирасидаги ўн икки нуқта; қуёш ҳар ойда шу нуқталарнинг бири атрофида ҳаракат қилади.

XLVI

УН УЧИНЧИ МАҚОЛАТ

Булутдек фойда келтирувчи одамлар ҳақидаким, пешона тери билан зебо райҳонларнинг бошига гавҳарлар сочадилар; юзларида булут орасидаги чақмоқдек кулги кўришиб туради; шабнам тўкилган чинордек, қўллари кафининг тери билан ерга ёнбошлаган хас-хашакларни суғорадилар; дилининг куйиши чинорникидек рангу рўйида ошкор

Эй инсонлар орасида тонг каби кумуш сочишга ўрганган одам, сенинг меҳринг қуёш меҳридай умумийдир. Халқ юзига тонг каби кулиб боқасан; элнинг бошида чарх каби айланасан. Агар ёмғир ўрнига тош ёғса ҳам, тоғдек бошингни яширмай турасан. Йиғинда ўлтирганлар ҳаммаси бошингга тиғ билан урса ҳам, шам каби ҳамманинг кўзини ёрита берасан. Тиғ кўксингни қанча чуқур ёриб кирса, сен садаф сингари шунча кўп соф дур берасан. Замондан ичинг қанча қон ютса ҳам мушк каби муаттар бўй таратиб тура берасан. Сендан нафъ кўрганлар дуойи жонингни қилиб, шаънингга қарата: «Ер юзида яшаб юрсин!» — дейдилар¹. Ким бўлмасин сени «Одамларнинг энг яхшиси» дейишади². Бу мақтовларни сен қандай оқлайсан?!

Сен инсонларга фойда етказишни ўзингга шиор этдинг; шундан келадиган нафъни ўзингга ёр айладинг. Сенинг халққа кўрсатган фойданг шак-шубҳасиздир; лекин билиб қўйки, бундан ўзингга тегадиган нафъ кўпроқдир. Булут агар денгизга бир томчи ташлаган бўлса, денгиз бу бир қатрани асл дурга айлантиради. Деҳқон кўчатларни парвариш қилгани учун уларнинг иши унга гул ва мева беришдир. Уйнинг шипини устун кўтариб туради, лекин шип бўлмаса, устуннинг ўзи ҳам қулаб тушади. Маҳбуба қошини ўсма қўйиб безар экан, бунда ўсманинг кўнгилни олиши қошга ҳам боғлиқ. Жононнинг юзидаги хол қанча яхши бўлмасин, унинг асосий гўзаллиги юзида.

Кимки башқаларга зарар етказишни одат қилса, бундан элга эмас, аввало ўзига жабр этган бўлади. Кимки шисани босиб синадирса, бундан ўзининг оёғи яра бўлишини ўйламайди. Ут хашакка тушиб, аланга кўтаради; уни куйдириб бўлиб, ўзи ҳам ўчади. Паш-

¹ Асл нусхада бу ибора арабча: «Ямқусу фил-арзи».

² Бу ибора ҳам асл нусхада арабча: «Хайри нос».

ша одамнинг бўйнига қўниб олиб, чақади, лекин бир шапалоқ билан маҳв бўлади. Капалакни тутаман, деб орқасидан чошган бола бўркини ерга уриб, бош яланг қолади. Бойқушни тепаман деб қайси қуш қасд қилса ҳам, тепган оёғи тўппа-тўғри тузоққа илинади. Бой халққа зулм қилиб, ерга уруғ экса, уруғни чумоли тўдалари талаб кетади. Кимки осмонга тош отса, у тош билан ўз бошини ёради.

Зараркунандалик ёмонликнинг белгисидир; ҳарорат оловнинг табиатидандир. Киши бахтсиз бўлса ҳам, бахтли бўлса ҳам бу унинг ихтиёрисиз юз берган ҳолдир. Мушкни нофа қанча яшириб турмасин, ҳиди, барибир, уни халққа маълум қилади. Кимнинг табиатида саҳийлик бўлса, бойлик ва фақирликнинг унга фарқи йўқ. Худо бир одамни яратилишдан пок қилиб яратган бўлса-ю, лекин нопок одамлар уни севмаса, унга бунинг зиёни йўқ. Меванинг мағзи бўлгандан кейин унинг пўсти ҳам бўлади; одамнинг душмани ҳам бўлади, дўсти ҳам. Жаҳон яхши ва ёмондан холи эмас, лекин ёмон юзада бўлади, яхши — яширин. Чунки ёмон кўп, яхши оз дейдилар. Муқаррарки, мишмишнинг яхшиси ҳам кам бўлади.

Пасткаш одамлардан ҳақ сўзни эшитиб бўлмайди; «Қуръон»ни ҳам дев тилида ўқиб бўлмайди. Таги ёмон одам эътиборга нолайиқдир. У ҳеч қачон яхшини эътиборга олмайди. Ўзининг ёмон феълени яхши кўрган пасткаш, муқаррарки, халқ орасидаги яхшиларни ёқтирмайди. Одамларнинг қилмишларидан айб ахтарган одамнинг ўзининг айбсиз бўлиши мумкин эмас. Ҳамма нарсага ёмон кўз югуртирган одам асал ўрнида ҳам заҳар кўради. Кимнинг барча хаёллари бузуқ бўлса, тўғри фикрдаги одамларнинг ҳаммасига ҳасадчи бўлади. Ундай одам оддий тошни лаъл деб билади; садафнинг ҳар қандай синиқларини инжу ҳисоблайди. Оддий нина унга найзанинг учи, оддий арқон эса илон бўлиб кўринади.

Бундай одам бировнинг дастурхонида битта юмалоқ патир кўрса, уни осмон саҳнасида тўлин ой дейди. Одамларнинг кафтида пайдо бўлган қадоқни кўрса, ҳасад қилиб, уни қўлида тўла дур ушлаб турибди дейди. Тун қоронғилигини тонг сафоси деб ҳисоблайди; бойқуш патини ҳумонинг пати деб. Одамларнинг (хурсандчиликдан) ичган майини қон деб билади; таажжубки, ўзи ҳам ичкиси келиб ҳасрат билан қон ютади. Биров йиғлаб, кўзидан дур каби ёш тўкаётганини кўрса, қайғуриб, қилдек буралиб, куйиб ёнади. Бировнинг зарҳал айвонини кўрганда эса ўша ўт билан ўз кулбасини¹ куйдиради. Бир одам гул ҳидласа, унга тикан санчилгандек бўлади; биров бода ичса, унинг боши оғрийди. Элга шодлик бўлса, унинг дарди кучаяди. Унинг жонига мос нарсанинг ўзи ҳам дарддир.

Нақд бойликнинг офати ўғри бўлганидек, яхшилар ҳасадгўй одамлардан доим озор тортишади. Гул юзта ҳусну латофатга эга,

¹ «Кулба» — шеър текстида «вайрона» бўлиб, вайрона икки маънога эга: а. вайрона уй, кулба; б. инсон вужуди, танаси.

лекин унинг муаттар ҳиди қўнғизнинг жонига офатдир. Иблис тугма кўр каби Хизрни кўрмай ўтиб кетади. Кийимининг зумрад ранги унга заҳарли илон бўлиб туюлади. Қуёш ёруғлик бериб, нур сочиб туради. Кўршапалак буни кўрмаса, ким айбдор?! Ташна элни сув ўлимдан сақлаб қолади; ўтга теккан замон эса уни ўчиради.

Жиннининг жойи биёбондир. Гулшан эса унинг кўзига зиндон бўлиб кўринади. Қуёшнинг жавҳари пок яратилгани учун булут унинг нурини тўсишга интилса нима дейсан. Порлаб турган гавҳар сопол идишнинг остига тушса, бундан унинг қимматига путур етармиди. Арабдан чиққан пайғамбар бутун борлиқни ёритти. Бу Лаҳаб юзини қора қилиб нима қиларди¹.

Эй пайғамбар сўзи билангина шод инсон, элга зарар етказиш хавфидан сен доим озодсен. Худо осмон тоқини яратганида унинг ичида бу ўткинчи дунёни ҳам яратди. Давр гулшанига зебу савлат бериб, унинг ҳар бир гулини қуёш ёрита бошлади. Бу чаманни худо яратаётган чоғда унинг асосий мақсади инсон гулини яратиш эди. Инсон жамоасидаги энг комил одам машаққат юкини энг кўп кўтарган одамдир. Камолот қозонган одамларнинг ҳам энг комили элчилар подшоси Муҳаммад пайғамбар эди. Пайғамбарлик меҳри билан бу камолотини, камолот авжидаги бу улуғворлигини сенинг кечангни ёритиш учун чироқ қилди, сенинг шон-шарафингга эса маддоҳлик этди. Нафъ етказишни у ўзига асосий ўлчов қилди. Кўрки, бу ўлчов сени одамларнинг энг яхшисига айлангирди. Ҳар тасбеҳ ўгирилганда, унга санохонлик қиларди; у энди сенга маддоҳ ва санохон бўлди.

Сен шундай буюк мартабанинг қадрини бил, шундай улуғ даражанинг шукрини қил. Шукр нимаси? Нафъ етказишни орттир, хайру саховат камарини узун қил. Ўзингда кўп бўлса, инъом бер: кўп бўлмаса, оз беришдан ор қилма. Агар қўл билан бериб хайр қилиш иложи бўлмаса, тил билан ҳам нафъ етказиш мумкин. Одамни бир оғиз яхши сўз билан хурсанд қилиш керак бўлган вақтда унга хазина берсанг ҳам, у қарамайди. Сўз билан эл ўлумдан нажот топади; сўз билан ўлук тан қайта тирилади. Сўз билан динсизлар мусулмон бўлади; сўз билан ҳайвон деганинг инсонга айланиши мумкин. Бир сўз билан қанча балолар дафъ бўлади; қанча бойлик сочсанг ҳам бундай нафъга етишмайди. Инсонга хос коннинг гавҳари, бу — сўздир; одамзод гулшанининг меваси ҳам шу сўздир.

Кишиларнинг сўз билан нафъ етказиш қўлидан келмаса, лоқал кўнглидаги андешаси яхши бўлиши керак. Кўнгли одамларнинг хурсандлигидан хурсанд бўлиши лозим; уларнинг кўнгли нохуш бўлса, ташвишига шерик бўлиш керак. Кимнинг халқ ғамидан ғами бўл-

маса, ҳақиқий одам бўлсанг, уни одам дема. Бировнинг ўлимидан севинган одам ё гўрков, ё ювгувчи, ёки жаллод бўлади. Уларнинг қайси бирини тасаввур этсанг ҳам, табиатинг кўрки нафрат билан тўлади. Лекин биров сенга яхшилик қилмоқчи бўлса, сўз билан сенга жон бағишламоқчи бўлса-ю, лекин гап билан буни ифодалай олмаса, яхшиликни тилга олганининг ўзи киши табъига осойиш бағишлайди.

Худо сени шундай нодир қилиб, дунёдаги одамларга нафъ келтирувчи қилиб яратди. Кимки унинг шу амрига мансуб бўлса, барча кишилар кўнглига ҳам ёққан бўлади. Икки дунёнинг тахти билан тожи бир томону бу бир томон,— билиб қўй!

Бу сифатдан яхши сифатни топиш қийин. Лекин бундан ҳам яхши бир иш бор. Бу — бировга бир нарса бериб, ундан олишни одат қилмаслик; нафъ келтиришу, лекин бировдан нафъ қидирмаслик; бериш ишини доим хотирда сақлаб, бериб, бир нарса олишни ўйла-маслик. Булут топганини халқнинг устидан сочди. Шунинг учун худо уни осмонга хўжайин қилиб қўйди. Чумоли одамлар сочган нарсани теришга одатлангани учун унинг иши гўрга тирик кириб чиқиш бўлди. Гул ўзининг кумуш япроқларини одамлар устидан сочгани учун худо унга янгидан-янги барг, гунча ато қилади. У сочган нарсани шамол олиб йиққани учун доим дарбадар бўлиб, хору зор. Шиша ҳам ўзидаги гулобни одамлар юзига сепгани учун уни авайлаб тоқчанинг устида сақлашади. Супургининг одати ҳам йиғиш, тўплаш бўлиб, унинг эшик орқасида хор-зор бўлиб ётиши бунга бир далилдир. Санамларнинг зулфлари доим мушк тарқатиб тургани сабабли улар қуёшдек юзнинг тепасидан ўрин олганлар. Чин диёрининг мушки ўзи қора тупроғдай бир нарса. Сунбул унинг исидан ис олгани учун бошоқчидай боши қуйи.

Бундан ҳам баянд яна бир мартаба бор. Унга йўл топиш юк-саклик белгисидир. Қандай инъом бўлмасин уни очиқ юз билан бериш, аччиқ бодани ширин сўз билан тутиш керак. Саховат кўрсатган киши муомалада ҳам хато қилмаса, у бир йўла иккита инъом берган бўлади. Тосда турган мевалар дилга ёқса ҳам, аммо устидаги гуллар унга қўшимча безакдир. Маҳбубанинг ҳусни қанча гўзал бўлмасин, лекин одамларнинг кўнглини у ёқимли муомала билан олади. Олтин тожнинг зийнати бўлса ҳам, аммо унинг устидаги дурни ҳеч нарсага таққослаб бўлмайди. Дастурхондаги хушбўй таом қанча яхши бўлмасин, устига қанд сепилса, яна ҳам хушроқ бўлади.

Кимки бундай ахлоқ билан иш тутар экан, унга биров жафо қилса, бунинг учун у интиқом олмайди. Ҳар қандай дилғашликни хурсандликка қабул қилади, биров қанча жафо қилса, вафо билан жавоб беради. Бундай одамни инсонларнинг инсони деб, ҳақиқий одамларнинг энг яхшиси деб бил. Уни одамгарчиликни тўла эгаллаган, юз кишининг одамгарчилиги қўлидан келадиган деб тушун!

Марҳаматли Айюбнинг безори ўғри эгрилигини тузатгани...

Бир кеча ҳурматли Айюб (илоҳий) сирлар кайфидан маст бўлиб, тоат-ибодат қилиб, шамдек кўзидан ёшлар тўкиб ўлтирар эди. У дурдек кўз ёши денгизига фарқ бўлиб, қуйиб-ёнишда шамга қўлдош эди. Хилватда бир бурчакни ўзига маскан қилган, гўё бир қутичанинг ичидан энг тоза дур ўрин олгандек эди.

Шу кеча бир кисовур унинг уйига лаҳим ковлай бошлади. Кечаси билан у ер остини ўйиб, йўл қилиб чиққанда, уйда бир одамнинг бошини кўрди. Айюб ҳам буни тушуниб, индамади; ибодатда давом этиб, буни ўзига олмади. Уғри эса ўна тешикнинг ичидан чиқиб, уйдан нима топса, ҳаммасини тўплаб, қаңчасини кўтара оладиган бўлса, мўлжаллаб, орқасига маҳкам тағиб боғлади. Лаҳимга кирмоқчи бўлган эди, тешик кичкина, юк эса жуда ҳам катта бўлганидан унга сиғмади. «Инининг торлигидан хафа сичқон думига ғалвирни ҳам бойлаб олибди» (деган гап бор). Унинг қийналиб қолганини кўриб, Айюб ўрнидан турди-да, эшикни очиб, унга йўлни кўрсатди.

— Юкинг катта бўлиб кетибди, тешигинг эса кичик. Йўлдан чиқа қол, мана, эшик очиқ.

У қанча гумроҳлик кўрсатган бўлса, шайх унга шу хилда йўл кўрсатди. Киши бировга шу хилда йўл кўрсатгандан кейин, у бундай йўлдан четга чиқиши мумкинми?!

Бу аҳвол ўғрини ожиз қилиб қўйди, оғир юк эса қадини букди. Вужудини бир ўт ёндириб, дард бериб, бундан ложувард осмоннинг ҳам иситмаси чиқиб кетди. Елкасидаги юкни шу ўтга ташлаб, ўз вужудининг юкни ҳам куйдиришга тайёр эди. Бу ранжу малолатдан музтар бўлди, хижолат уни хасдек ўртантирди. Наъра тортиб, селдек кўз ёши тўкди; шайхнинг оёғига бошини фидо қилди. Шайхнинг яхшилиги, гуноҳини афв этгани тилини лол этди, марҳаматининг юки эса жисмини беҳол қилди.

Шайх марҳамат қилиб, унинг кўзидаги ёшини артди, лутф кўрсатиб, бошини ердан кўтарди. Унинг дарду аҳволини тушуниб, фақирлик хирқасини кийишни тавсия этди. Тасаввуф йўли ўз ўти билан унинг жонини куйдириб, ундан бирон нишон ҳам қўймагандек эди. Унинг бутун борлиғи хасдек шу ўтда куйди. У шу ўтдан кўп ёруғлик топди. Камолот эгаси уни шундай парвариш қилиб, бир афв билан шунча нарсага эга бўла олди.

Нима қиларди, Навоий, телбаликни қўйиб, сен ҳам бир одамнинг этагини ушласанг.

Соқий, гуноҳимдан ўтиб, қўлимдан тутки, жоним оғзимга келиб, чиқай деб турибди. Тез бўл, бир қадаҳ билан мени голиб қил. Умрим Нуҳ умрича бўлмаса ҳам, сабрда Айюбча борман.

XLVIII

ҮН ТҮРТИНЧИ МАҚОЛАТ

Осмон тузилишидан шикоят; унинг ҳар бири бир қути бўлиб, ҳар юлдузи пок бир гавҳар бўлиб кўринади, аммо у шундай бир қутича ҳамки, унга заҳар, заҳар бўлганда ҳам ўлдирадиган заҳар солинган; жаҳон қўғирчоғи ҳақида кинояки, у чиройли ва келишган шўх бир жононга ўхшаб кўринади, аммо ўзи шундай қарияки, иши макр ва кўзбўямачилик, кўзбўямачилиги эса ҳаддан ортиқдир; у марварид қутисининг зарарини ёзиш учун қаламнинг тили лол, бу қариянинг турган-битгани заволдир

Эй кўнгул, бу чарх қўғирчоқбоз чиқди-ку! Эй кўнгул, унинг найрангбозлигидан ранжима. Унинг найранглари ҳар қандай тахмин ва гумондан ортиқ. Найрангидан ҳам афсунлари кўп.

Чарх шундай ҳийла ва найранглар кўрсатадики, гўё у кўк хирқа кийиб, тос ўйнаётгандай. Юлдузлар унинг кийимидаги жияклардан нишон; Сомон йўли эса устидаги парча-парча ямоқ.

У қуёшни машғал қилиб, айлангани айланган; тосидаги ўтни хирқаси билан яшириб олган. У ўтни ўз кийими орасидан ўтказади; тонг ёқасидан ўт чиқариб кўрсатади. Тўғрироғи, тонг кулиш учун оғзини очиб, ҳийла билан оғзидан ўтлар сочади. Шундай бўладики, у ўтнинг учқунлари осмон хирқаси бўйлаб ҳамма ёққа сочилади.

Қўғирчоқбоз каби бу ҳийлагар осмон ўз найрангбозлик чодиридан минг хил суратлар кўрсатади. У миҳсиз, устунсиз чодир тикади; чодирнинг кўринишини доира шаклида қилади. Унда юлдузлар жилвагар бўлиб, кумуш бадани билан юз хил ўйинлар намойиш этади. У бунча кумуш ранг ўйинчоқлар ясаб чиқараркан, мақсади халққа ҳийла-найранг едиришдир. Йўқ, у парихондек танани иккига бўлиб қўя қолмайди; тиғи янги ойга, қони эса унинг атрофидаги шафаққа ўхшайди. Унинг юлдузлари бундай парихонлик қилиш билан атрофига юз минг парини йиғиб олган.

Йўқ, уни парихон дема, у бир қариган шум кампирдир. Қадди ҳам айёрлик сифатини кўрсатиш учун букилган. Унинг кўз ёшлари ҳийла юлдузларидир. Ёлғондаки тонгнинг оқаргани — унинг бошидир. Найранг билан у эл қонини тўкади; алдов билан жонини олади. Подшоҳларни ўлдиришга ақли тез ишлайди; Хисравнигина эмас, Фарҳодни ўлдиришга ҳам.

Масалан, ер юзидаги бир келинни у томоша қилиб, макр билан унга пардозчилигини изҳор этади. Қўйнида пардозчилигининг белгиси оқ тонг упаси-ю қуёш оинасидир. Тонг нафаси янги очилган гул-

ни ясатгандай, у шўх гўзални ясатади. Юзига гул билан элик тортиб, эгнига сунбул кокиллари тарайди. Лола билан чехрасини қизил қилади; лола доғини эса чехрасига хол қилиб қўяди. Яшил ранг билан қошига ўсма тортади; шабнамни бошига рўмол қилиб ёпади. Сарвдан қўлига сурат тутқизади; сувдан эса унга оина ясайди. Оғзини гунчанинг орасига пинҳон этиб, сўзлаганда шу гунчани кулдиради. Чиройли наргисдан унга кўз қилиб, сафсар раъно тилидан сўзлатади. Унинг наргис кўзларига ноз ва карашмани ўргатади; ғамза ўрнига ўйноқилиқдан таълим беради. Уни жаннатнинг боғидек безатади; жаннатнинг боғи эмас, Чин қўғирчоғидек ясатади. Халқ орасида унинг зеболигини жилва қилдириб, ҳамма томонга раънолигини намоён қилади. Бунча афсулни унда акс эттирар экан, буни халқ унга гирифтор бўлиши учун қилади. Токи, уни ҳар ким кўрганда зор бўлиб, ишқининг сиртмоғига гирифтор бўлсин.

Рустамдек бир азамат у маккор қарияни учратиб, ўша гўзалга етишиш орузсида ғамга асир бўлганини изҳор этди, дейлик. Қария ўртада қўшмачилик қилиб, қўшмачилик дема, макр-қийла кўрсатиб, у шундай яширин сеҳргарликларни намойиш қиладики, натижада икки тоқни жуфтлаштиради. Уларнинг никоҳини маҳкамлаш вақти келганда, тўй олди қалинига жонининг жавҳарини сўраттиради. Ҳозир тўй олди қалини учун жонини сўратган бўлса, эртасига тўйдан кейинги қалин учун имонини талаб қилади. Раънодек гўзал маҳбуба унинг ёрдами билан ошиғини ўзига ибодат қилишгача олиб келади. Унинг шундай ўзини паст туттишини, камтарлигини кўриб, энди унга пул ҳам даъво қила бошлайди. Тўй олди қалинига жонини сўраб, кейинги маҳрга имонини талаб қилиб, жонини, имонини олгандан кейин эса бу дунё уйдан уни сургун қилади. Уни бу уйдан чиқариб, бошқани киритади, яна бошқа бир бегона одамни ўзиники қилади. Унисига вафони тарк этган эди. Бунисига ҳам ўша жафоларни кўрсата бошлайди.

Қизиғи шуки, бундайларнинг юзи келиб минги кетади; мингтаси кетгандан кейин юз мингтаси келади. Келиш-кетиш ишлари шу хилда тузилган бўлиб, ҳаёт — базмга келиб кетишдай бир гап. Замоннинг иши шу хилда қурилган бўлиб, эй воҳ, у доим айланиб туради. Азалдан охиригача шу ҳол бўлиб, келувчиларнинг ҳам, кетувчиларнинг ҳам сон-саногини йўқ. Уларнинг юзи бўлса ҳам, минги бўлса ҳам, фалак уларни йўқ қилади. Унинг жафоларидан оҳ, юз минг оҳ!

Фалак айланганда икки чизиқ ҳосил қилиб, бу минтақа ва муаддил чизиқлари икки белбоғдай унинг белига бойланган. Шуни кўрибоқ одамлар унинг нима мақсадда белининг икки еридан бойлаганини тушунади. Унинг айланишидан ҳосил бўлган кундуз ҳам, кечаси ҳам туну кун гоҳ пастга тушади, гоҳ тепага чиқади.

Бу машаққатдан қуёшнинг юзи сарғайган; ҳатто янги ой ҳам ўзидан кетиб, беҳуд. Унинг етказган ғамидан тонг тўнини йиртган, шом ҳам мотам либосида. Иссиғини кўтаргани учун ўт оромсиз, ел-

ни югуртиргани сабабли хор-зор. Сув ҳам унинг дағдағасидан жаҳонгашта; қаттиқ шамоли туфроғни чангга айлантирган. Унинг қасд қилиши натижасида денгиз заҳар рангида, заҳар таъсири уни қайғуга солган.

Унинг зулми билан коннинг бахти қора; гўёки ичи лахта-лахта қон боғлагандай. Дурга у шунча кўп зулмлар қилдики, ўз аҳволига тўкилган бир қатра ёшдай бўлиб қолди. Унинг найзаси лаълга шундай очиқ урилдики, натижада ярасидан бир қатра қон чиқарди. Унинг ғамидан булут аҳволи ҳам чатоқ; гўё ўз дардига бир қора оқ чиқаргандай. Ундан чашма ҳам душманлик кўриб, бир кўз бўлиб қолган, ўз аҳволига қайғуриб кўз ёши тўкади.

Булбул унинг ҳасратидан фиғонда, гул тўни ҳам шу туфайли юз еридан чок. Лолада ҳам янги доғлар пайдо бўлган; кўз ёшлари эса у доғларни қонга бўяган. Шишанинг кўзидан қонини оқизиб, майининг ўтидан одамларнинг жонини куйдиради. Гарчи у кишиларнинг жонига ўт солса ҳам, шу ўтини ҳам ҳаммадан бари бир қайтиб олади.

Шунга қарамай фалак ҳаммага ўзини дўст тутиб, ўзини одамларнинг аҳволига ғамхўр қилиб кўрсатади. Бир неча кун одамларга хурсандчилик бағишлаб, бир неча кун уларнинг ҳожатини раво қилади. Бировни мансабда Қорун даражасига, бировни мартабада Фаридун даражасига кўтаради. Унинг бу ишларида ҳам бир-бирига мувофиқлик йўқ; мингдан бир иши таҳсинга лойиқ эмас.

Шундай фикр қилгинки, бу пасткаш чархнинг айланиши худди ғалвирнинг айланишига ўхшайди. Оламдаги одамлар, хоҳ яхши бўлсин, хоҳ ёмон, ҳаммасига шу чанбар орасидан жой беради. Одамларни у шу аҳволга солиб, ўз ғалбирини элагани элаган. Яхшини ёмондан, покни нопокдан ажратади. Яхшисини пастидан айиргандан кейин икковини бир мартабада қолдирмади. Қайси бири кўпроқ пасткаш бўлса, ўшани ўз марҳаматига олиб, кўпроқ бой қилди. Дурни оддий қаҳрабодан фарқ этмасдан, дурга алоқаси йўқ нарсалар билан дурларни кўмиб юборди. Жаҳон гулшанида нарғис каби калтабин, нодонлар бор эди, уларнинг базмларига хурсандчилик бағишлаб, кумуш табақларда олтин қадаҳлар узатди. Табиати покиза, беҳишт гулзорининг безағи деб тушунилган гулни эса, бало тиканларига мубтало қилиб, узди, совурди, йўқотди. Риндлар май идишига ғилоф қиладиган терини хўтан мушкини сақлайдиган идишга айлантирди. Қаерда рангдор яман терисини кўрса, юз жойидан қирқиб, ундан ўққа халта ясади. Тиғдек одамларнинг қонини тўкканларнинг мартабасини кўтариб, шоҳ ёнига ўтқазди. Ўқ каби тўғрилар эса ундан қуйида, ўқ ўқдондан бир неча тош узоққа кетгани каби.

Қизиги шуки, уни яхши десанг ҳам, ёмон десанг ҳам, агар бирдас вақтини топса, аёвсиз ханжарини ишга солиб, яхши-ю ёмон билан баробар жанг қилади. Кимни лойиқ кўриб тахтга ўтқазган бўлса, охирида бари бир тахтага ётқизиб, хафа қилади. Кимга бир

тахта кигизни соябон қилган бўлса, уни ҳам ўша қуруқ тахтанинг устида ухлатади. Кимгаки ичиб баҳра олсин, деб бир жом май тутмасин, оқибатда ўша майга заҳар эзиб қўшади. Уша жомдан май ичмаган, охирида заҳаридан хуруш қилмаган киши дунёда йўқ. Кимнинг обрў-эътиборини кўтармасин, унинг буйруғига бутун оламини мутеъ қилмасин, унга жабр қилиб, уни пастлатади ҳам, секин-аста тупроқ билан барсбар қилади ҳам.

Дунёда шундай одамлар бор эдики, улар шоҳлар эдилар; мамлакатда адолатнинг посбонлари эдилар. Бу фалак уларнинг биронтасини ўлдирмасдан, хору зор қилмасдан қўйдими? Боқ, Фаридун билан Жамшид қаёққа кетди? Эраж, Хўшанг ва Заҳҳок-чи? Салм, Манучеҳр ва Навзар қани? Баҳману Доро-ю Искандар қани? Қани дунёнинг ҳокими Чингизхон? Қани жаҳон хони Темур Кўрагон? Бу пасткаш чарх уларнинг биттасига ҳам вафо қилмай, кимни кўтарган бўлса, уни яна ерга урди.

Шунинг учун у берган давлат ва иқболга шод бўлма; унинг муҳаббатига ҳам ишонма. Унинг ҳеч бир ҳосили ҳам йўқ, доимийлиги ҳам. Уларнинг ҳаммасидан кеч, лекин кечикма. У сени мағлуб этгунча, сен уни олдинроқ ўз фақирлигинг билан хор қил, мағлуб қил. Қўлингда бор нарсани у олиб қўймасдан, ҳаммасидан воз кеч, қўлингни торт. Қўлингда ниманг бўлса, пароканда қил, ўз қўлинг билан уни шарманда эт. Қуёш панжасидек қўлингни оч, унда қанча кумуш бўлса, оламга соч. У сенинг қўлингни қуритишини билиб, билганингдан кейин, ўз қўлингни ўзинг қурит.

XLIX

Искандарнинг етти иқлим мамлакатларини ўз қўлига киритгани ва бўш қўл билан бу дунёдан кетиш отини илгари сургани

Ҳамма иқлимларни қўлга киритган шоҳ Искандар бутун жаҳон мамлакатининг тахтига эга бўлди. У бориб олмаган бирон ер қолмади. Бирон ер қолмадики, у бормаган бўлсин. Дунёдаги ҳамма ер ва сув унинг ҳукмига ўтиб, ҳўлу қуруқ буйруғининг чангалига тушди. Осмоннинг кўк гумбази устида хутба ўқиб, адолат тамғаларини (олтин, кумушга эмас), юлдузларга ўйди.

Бошқа шоҳлар ўз ихтиёрлари билан унга қул бўлишди; унга қул бўлиш билан улар фахрландилар.

У ҳам шоҳ эди, ҳам валий, ҳам пайғамбар. Унинг табиати эса донишмандлик билан ростланган эди. Унинг асл зотида Жамшидлик одатлари бор эди. Оддий кўзгу унга жаҳонни кўрсатадиган жом бўлиб хизмат қиларди. Етти қабат осмон ҳукмронлиги унга муяссар, етти иқлим унга бўйсунган эди.

Шундай юксак мартабали бахтиёр подшоҳ бу ўткинчи дунё асбоб-анжомларидан қўл тортиши керак бўлиб қолгандан кейин, қизиқ бир ожизлик ва бечоралик ҳолатини бошидан кечирди. Олдида қизиқ бир оворалик юз берди. Унга на ҳақимлари ёрдам қила олди; на хизматкорлари, на қуллари унинг фармонини бажара олди. Улар барчаси бу яшил боғда қолиб, у бир ўзи қора туфроғнинг ичига йўл олди. Бундай ўлим унинг ичини ўртади. Шундай сўзлар билан у ичини бўшатди:

— Шу нафасда мен пастга қараб бораяпман; шоҳлик навбати кетиб, менга сафар ноғораси чалинмоқда. Ким ўз ор-номус шартини сақламоқчи бўлса, менинг унга шундай васиятим бор: «Вақтики пок бўстон қуши мен томон учиб келиб, поклик айвонига боришимни эслатган чоғда, оқ тортиб, оламни қоронғи қилиб, тобутдан менга ухлаш учун жой ҳозирлаб, йўлимни қабр томон бошлар экансизлар, бир қўлимни тобутнинг ёнидан чиқариб қўйинглар. Кишилар тобутга назар солар эканлар, ибрат юзасидан шу қўлга қарасинлар. Билсинларким, етти ўлка подшоси, етти осмон мушқилларидан хабардор одам, энди жисмида жон йўқ, бу макондан, бўш қўл билан бу жаҳондан кетмоқда. Кимки жаҳон мол-мулкини ҳавас қилса, ушбу қўл унга етарли тажрибадир.

Эй Навоий, бу жаҳондан қўлингни торт, жаҳондангина эмас, жоннинг жавҳаридан ҳам.

Эй соқий, дилимдаги орзу — мастликдир. Лекин қўлимнинг қуруқлиги бунга монеълик қилмоқда. Марҳамат қилиб, қўлимга май жавҳаридан бер! Май нимаси? Искандар оинасини бер!

УН БЕШИНЧИ МАҚОЛАТ

Жаҳолат майнинг қуйқасини ичадиганлар ҳақидаким, яхшилик хирқалари гуноҳкорлик қўлидан йиртиқ; май жаҳолатининг боши оғриқ одамлари тўғрисидаким, уларнинг ҳар бири майхона эшигида мастлик ва бебошлик билан юради ва қийшайган майхона уларнинг назарида Жамшеднинг тахтига ўхшайди, синиқ пиёла эса ўзида жаҳонни кўрсатадиган жомга...

Эй, жомга ҳамдам бўлиб қувонган одам, ишинг жаҳолат хуморидан мастлик. Бундай айш сенга доимий бўлди, ҳеч камаймади. Дарду фикринг жаҳолат жоми. Бода ичингда купда қайнагандай жўш уради. Бу қайнашдан ҳар доим кўнглингда ҳам хуруж. Бода вужудингдаги мағрурликни кучайтиради. Лекин сен кўп сингари ўзингдан ўтган сирни, ўз аҳволингни тушунмайсан. Оғзингни фиққу фужурнинг қўли очади. Гафлат майини ичиб олиб, оғзингдан куп каби кўпиклар сочасан. На сенга ўлиш ғамидан мотам, на ризқу насибанг тугашидан ташвиш! Ажалнинг муҳтасиби келиб қолса нима қиласан? Уни дафъ этиш учун қандай тадбир қўллайсан? Жафо тоши билан қани энди у бу купга қараб бир урса, уни бўлак-бўлак қилиб, синдириб ташласа! Жисмингга доғлар қўйиб куйдириб, ичаётган майингни қора туфроққа тўкиб ташласа! Сопол идишингни чил-чил қилганидек, лаълга ўхшаган майингни ер қонига айлантурса!

Бу беҳисоб ичаётган жаҳолат майларинг учун бир кун келиб, албатта, ҳисоб берасан. Сенинг бу мастлигинг неча йил, неча ой давом этиши мумкин? Ойда, йилда бир маст бўлмасдан ҳушёр тортиб ҳам юр!

Маст одамнинг ҳамма ҳаракатлари бемаъни бўлиб, кўчадаги болаларга масхарадир. Кўчанинг бошида у жинни кўриниши билан болалар унга тош ёғдира бошлайдилар. У пиёладаги майни охиригача ичиб, маст бўлиб, кўчага майхонадан чиқиб келади. Пешонаси томларга урилиб, қонаган, бошидаги салласи ёйилган, чувалган. Ёмон итдек одамларга ўз-ўзидан ҳамла қилади. Уни шунчаки ёмон ит эмас, қопадиган ит деса ҳам бўлади.

Баданида мастлик дам-бадам голиб келиб, ўзини бошқара олмай, боши оғган томонга кетиб қолади. Йўлда учраган ёмғир сувини кўрса, май деб ичади; сой тоши учраса, олиб, гулдек отади. Унга бир дунё лой, тош учраса ҳам уни бошқа ёққа олиб ташлашдан той-

майди. Отган тошидан болалар гоҳ атрофга тирқираб қочади, гоҳ яна бу маст-аластнинг бошига тўпланиб ўйнашади. У бўлса гоҳ йиқилиб, гоҳ ҳар замонда туриб, мастлик билан қўлини ҳар нарсага уради. Шундай қилиб, у кетма-кет йиқилиб, туриб, йиқилиб, туриб, охирида шундай йиқиладики, май устидан босиб тушади. Май унинг аҳволини чатоқ қилган бўлса, қусуқ унинг соқолларини булғайди. Бўзчининг тароғидаги оҳордек, балки қарға патидаги ифлосдек, қусуқ унинг соқолини обдан ҳаром қилади. Ит эса ялаб, уни яна тозалаб қўяди.

Мастлик уйқуси тарқагандан кейин, кўзини очиб, яна ичишга берилади. Бошидаги салласини ҳам топа олмай қолади. Белидаги пулини ҳам йўқотади. Уликдан кафанини шилиб олгандай, тўнини ҳам йўлтўсарлар ечиб олишган. Йўлда пичоғини ҳам олишиб, қинининг ўзини қолдиришган; кавушининг ҳам биттаси бор, иккинчиси тушиб қолган. Тўнининг этаги балчиқ, олди ҳўл¹, олди ҳўлу, аммо олдида кўл ҳам пайдо бўлган.

У ўз уйини қанча қидирмасин, шу узун кўчадан бошқа уйни топа олмайди. Вужудига титроқ келиб, қалтиратади; оғзида ҳеч таъм йўқ, бемаза. Қўлини маҳкам қўлтиғига тиқиб, қанча қидирса ҳам уйининг йўлини топа олмайди. Тўнини ўғри ечиб олгани етмагандай, қолган ҳамма нарсаларини кеча қоровули тортиб олади. Тушунсанг, бу ўқ теккан одамни тузатиш учун унинг ярасини кесиб, ичидан ўқни суғуриб олганга ўхшайди. Боши айланиб, кўнгли ҳам озиб, қулоғини елкасига қўйиб беркитишга ҳаракат қилади.

Шу хилда у ҳар томонга бориб-келиб, қара, не шакл, не қиёфага кирди! Унга ичиш ҳам бир бўлди, шунча азоб-уқубат тортиш ҳам. Буни хумор дема, юз бало дегин; улар ҳаммаси бир бўлиб, уни ўзига мубтало қилган. Унинг ўзига ўзи қасд қилишини томоша қил; ўз жонига ўзи зулм қилишига бир қара.

Булар ўзи ҳаммаси бири биридан қизиқ ишлар... Бундан ҳам қизиғи яна шуки, у ўзининг бу ишларини оддий мастлик, шунчаки бир риндлик, қаландарлик, бебошлик деб хаёл қилади. Бу ишларнинг ҳеч бири кўнглига оғир ботмайди; хижолат тортиб, ўлмайди ҳам. Шунча қабоҳат унга таъсир этмайди; бу қабоҳатларнинг ҳаммасини жойиз деб билади.

Ҳа, шум кампирнинг қизи қанча хунук бўлса ҳам, унинг кўзига беҳиштдаги ҳур бўлиб кўринади. Қобилиятсиз шоирга: «Нима еяпти?» — деб юрма дейман, нима бемаъни гап гапирса, унинг ўзига сеҳр бўлиб туюлади. Ит қозондаги ошга тилини теккизгани учун юз қоралик белгиси сифатида юзи қизил бўлди. Кимки одам ўлдириб, жаллод номини олган бўлса, у ўз ўғлини ўлдирса ҳам хурсанд бўла беради. Гўнгнинг исидан кўнгли очилмаса, қора кўнғиз уни

¹ Бундан бир байт олдинда шоир мастнинг тўнини йўлтўсарлар ечиб олганини айтган эди. Афтидан, шоир унинг икки қабат тўн кийганини кўзда тутаётган бўлса керак.— А. Ҳ.

юмалатиб юрмас эди. Кимки кўмир сотишни бўйнига олган бўлса, юзи қора бўлганидан ор қилмайди. Бойқуш обод ерларда хафа бўлиб ўлтиради; вайрона бурчакларда эса товусдек товланади. Май инсон танасини хароб қилса, ажабланиш керакми? Сел уйларни бузиб олиб кетса, ҳайрон бўлишга ўрин йўқ!

Сел уйларни йиқитиб, одамларни беватан қилади; сел бало сели бўлиб, уйлар вайрона бўлса, одамни маст қилиб йиқитиш ичкиликнинг хусусиятидир. Унинг жисм уйига у, билки, бало селидир. Уни жисм уйи дема, жон уйи де, жон уйи ҳам дема, имон уйи де. Ҳар томондан туғён қилиб келган селга шоҳ уйи ҳам бир, дарвеш уйи ҳам.

Ким бемазалик қилиб бодани ича берса, унинг ақл чироғи хиралашади. Агар чироқнинг алангасига бир қатра сув томса, уйда ёруғлик бўлишидан қўлингни ювасан. Ақл чироғи қандай чироқки, киши кечасию кундузи унинг устидан май сувини жом-жом қуяди. Машғалнинг алангаси устига ҳам бир коса сув қуйсанг, у ўчади. Мана, чироқнинг аҳволи. Сув билан машғалнинг ўти ҳам хиралашади; машғалнинг ўти у ёқда турсин, манқалнинг ўти ҳам. Манқални қўй, кўра бўладими, тандир бўладими, бари бир, унга сув теккандан кейин, унда на иссиқ қолади, на нур. Мажусий ўтхонага сув қуйса бир нафасда сандал дарахтининг ўтини обнуга айланади.

Кимки шу сувдан ўзига хурсандчилик ҳосил қилмоқчи бўлса, унинг уйини қоронғилик босса ажаб эмас. Демак, уни сув дема, у шунақанги бир ўтки, етти осмон хирмонини куйдиради. Осмонни куйдиришга қодир бўлган бу шуъла хас-хашакка тушса, ундан нима қолади?

Эй инсон, вужудинг уйи худди шу хашакнинг ўзидир; заиф танинг бир ҳовуч тупроқ. Бу хашакка қачонгача ўт қўясан? Бу тупроқни қачонгача совурасан? Ичкилик ҳам дард ўти, ҳам афсус сувидир; йўқ, у ҳам дўзах ўти, ҳам тўфон сувидир. Бу ўтни ўз вужудингнинг хас-хашагига урма; бу сувни бир ҳовуч туфроғинга қуйма. У гарчи сувдек тиниқ, яхши бўлса ҳам, лекин унинг сувлигидан ўтлиги ортиқдир. Ҳар қандай сув қайнаб турганда, кўриниши сувдир, лекин унинг куйдиришини ўтникига солиштириб бўлмайди. Ўтга киши қанча қўл урса ҳам, унга қўл теккан билан, қўл куймайди. Кимки қўлини қайнаган сувга тикса, қўли унга тегиши билан ўлдиради.

Хуллас, унинг ўти ўту суви ҳам ўт, ранги ўту жозибали ёлқини ҳам ўт. Кимки бу тўрт ўт ичига тушиб асир бўлса, чақмоқ чаққан жойда ипак тўқимадай ёнади. Қайси баданда бу тўрт ўт ёнса, унинг иссиғидан баданидаги тўрт унсур ҳам ўртанади. Бу ўтда тўрт унсургина ёниб, йўқ бўлиб кетмайди, ақлу ҳис, дину ислом ҳам йўқолади.

Ўтга шундай иссиқ бериш хусусияти хос экан, унинг ёмонлигини қайси сув дафъ эта олади? Яшинни тўфон суви ҳам пасайтира олмайди; гулнинг ўтини баҳор суви ўчира олмайди. Бу ўтнинг жо-

нига офат бўладиган сув тавба вақтида афсус-надомат кўз ёшларини тўкишдир. Шундай кўз ёши оқиб турган вақтдагина бу ўт дафъ бўлади, бу ўтгина эмас, йўқ, ҳатто дўзах ўти ҳам. Киши бундай қатрани қаердан топади? Ўзи бир қатра бўлса ҳам, нафъи дарёча-ку! Кимки ўз гуноҳларига пушаймон бўлиб, кўз ёши тўкса; унинг ҳар қатра кўз ёши мақсадига етиши учун гавҳардир. Булутдек ҳаё билан кўз ёш тўкар экан, унинг ҳар бир қатраси дурнинг аслидир. Бировни мақтаб, мажбуран тавба қилдирилса, буни тавба деб тушунма: бировнинг тавба қилишга ақли етмаса, «Қуръон»ни ўртага қўйиб, шартлашишни ҳам; ёки биров маст бўлиб тўполон кўтарганда, қасам ичтириб, уни бу ишдан қайтаришни ҳам. Булар ҳаммаси тақдир ўти олдида бир ҳасдир. Булар тавба ҳисобида ҳам эмас. Кимки тақдирнинг қўлида беихтиёр тавба қилар экан, унда ихтиёр борми!

Тавба, бу — ўз айбидан хабардор бўлишдир, олдида турган йўлнинг хавфлилигини тушунишдир; ёки йўлдан адашиб қолган вақтда, бу аҳволга ўзининг айбдорлигидан огоҳ бўлишдир. У, билсаки, худо ҳамма вақт ҳозир, нима қилсанг, ҳаммасига нозир, унинг кўнглини пушаймонлик ўти ёндирса, жонини хижолат ўти куйдирса, шу ҳолатда у тафаккур қилиб, ўз қилмишларига нафрат билдирса, шунда унга яна илоҳий лутф етиб, битмас-туганмас жозобага эришиб, худо уни ўзлигидан жудо қилади, ўз ҳолига мутлақ қўйиб қўймайди. Шунда у «илоҳий тавба» билан зафар топса, бундай тавба ҳақиқий тавба ҳисобланади.

Худонинг ўзи шундай қарам қилмаса, одам нима қила олади? Ўзлиги билан унинг қўлидан нима келади? Ғойибдан илҳом келмаса, тавба тавба эмас. Киши ўз айбидан ўзи қутула олмайди. Одам ўз ихтиёри билан гуноҳ қилмайди. Бу гуноҳнинг тавбаси ҳам унга маълум эмас. Худодан амр бўлиб, у тавба қилса, бу — чиндир. Бу тавбани худонинг ўзи сақламаса, бандаси синдириши ҳам мумкин. Тавба қилиш учун худо кимга тавфиқ берган бўлса, унинг тавбаси синмайдиган, ҳақиқий тавбадир. Ўзлик билан қилинган тавба бузилиши мумкин бўлган тавбадир. Илоҳий тавба қилишдан кел, шундан гапир¹.

---

¹ Ушбу мақолат охирида Навоий инсон иродасининг кучига баҳо беришда зиддиятга йўл қўйиб, тавба қилиш худонинг хоҳишига боғлиқ, деган ўта идеалистик ғояни илгари суради.— А. Ҳ.

УН ОЛТИНЧИ МАҚОЛАТ

Хунасасифат олифталарнинг дунё зеб-зийнати, деб ҳийлакорлик кўрсатишлари ва жонини фидо қилган муҳаббат эгаларининг диндан қувват олиб, бошни тик тутиб юришлари; ғазавот майдонининг кенглиги васфидаким, мард билан номарднинг шу ерда бир-биридан фарқи кўринади; шаҳидлик қони таърифидаким, бу гуноҳ тутунидан юзи қора бўлганларнинг юзини қизил қилади

У шундайки, ўзини жуда ботир кўрсатиб, отини шижоат майдонида илгари суради. Ўз отини энг учқур от деб, яшиндан кам билмайди, ҳатто Рустамни ҳам назарига илмайди.

У ўзини шундай катта тутайдики, гўё унинг бошидан осмонгача бўлган масофа тўрт энликдай. Оти йўрғалаб бораркан, унинг гавдаси тоғдай бўлиб кўринади; уни миниб йўл босаётган эгаси қоплонга ўхшайди. Кибр унинг халқ билан муомаласини юзаки қилиб қўйган; у зулм чўққисиди худди қоплондек ўлтиради. Қоплон сингари ит гўшти билан овқатланади; унинг такаббурлигидан кибр шамоли эсади.

У аччиғи чиқиб, қошини чимирганидан пасткаш осмон тоқини синдиргундай бўлади. Кибрдан қошининг ҳамма томонида чигил; калласидан эса бошқача бир шайтонлик жой олган. Унинг икки қулоғида зирак осилиб тургандай, ҳар бир қошининг учидидаги чигалдан унинг манманлиги кўриниб туради.

Булар ҳаммаси уни ҳурмат қилишга мажбур этади, лекин — бу ҳурмат эмас, бидъат ва ҳаромдир. Ҳалқаси кўча ити бўйнидаги тасмани қочиради; уни ҳалқа дема, лаънат тавқи де. Зулмда унинг Заҳқоққа ўхшашлиги билиниб туради; елкасида эса икки илон ҳалқа бўлиб ётибди. У ўзининг шариятга хилофлигини кўрсатиб, доим юзидаги соқолини тарашлаб юради. У доим бидъат билан шуғуллангани учун соқоли ҳам тагидан қирқиб ташлашга лойиқ.

У зулм ўқини учирганда, ўқнинг учини ўз юзи билан эговлайди. Икки мўйлабининг қиллари ҳар томонга ғулу солади; ундан орзу-ҳавас қушларига тузоқ ясаш мумкин. Оғзи тескари сўздан бошқани демайди; турган-битгани одамларга таъна ва лофдан иборат. Унинг юзини тўсиб турган соқоли олингач, башараси нуқул бужурдан иборат экани кўриниб қолади.

Унинг бошидаги жиғаси жилва қилиб тураркан, пати унинг калласидан динни учиринишга хизмат этади. Бу жиға унга лаънати

иблистан қолган бўлса ҳам уни Жабраил қаноти деб атайди. Ундаги патлар бойқушнинг бошидан суғуриб олингану номини «товуснинг тожи», деб аташади. Салласининг учи бўйнига тегиб турибди; йўқ, тегиб тургани йўқ, юрган сари гарданига урилиб турибди. Бўркининг учини ичкарисига букиб қўйган; у ҳирсу ҳаво қушларига ошёндр.

Тўни ипакдан бўлмаса, кўнгли ғамгин; хитой матоидан бўлмаса, қоши чимирилган. Юз дастрўмолчасининг ҳам зарбофдан бўлишини истайди; унинг четларига тилла суви билан ҳажв битиш керак. Оддий ипакдан ҳатто либос тиктирмайди; бундай матодан тўн эмас, кўрпа қилдиради. Орзу-ҳавас деб юпқа бўздан кўйлак тиктиради; юпқалиги пашшанинг қанотига ўхшайди. Пашшанинг қаноти ҳам эмас, худди шабнамдай; ич кўйлаги ҳам юпқа ипдан. Белига бойлаган белбоғининг иплари ҳам зардан. Чиройли бўлсин деб ичидан ҳам шунақа белбоғ бойлаб олган.

Рўмоли ҳам зар тикилган ипакдан; тикувчи унга ўз жонини қўшиб тиккан. Тўнининг устидан олтин чизиқлар тортилган; ҳатто этигининг наъли ҳам зарҳалланган. Отининг устига урган эгари зарланган; ҳатто унинг юганига ҳам гавҳарлар қадалган. Кўнгли енгсиз ажойиб-ғаройиб чакмон кийишни истаб, рангини қизил қилиб, долу гулига қўйиб тиктирган.

Шунчадан-шунча олифтагарчиликлар билан, олифтагарчилик эмас, қабоҳатлар билан дев жамолини паридек ясатади; тиканни янги очилган гулбарглр билан безайди. Гўзал раъно каби жилва қилиб, қизил юзли маҳбубадек бода ичади. Бода миясига таъсир этгандан кейин тинимсиз бемаъни гапларни гапира бошлайди.

Унинг олдида бир қанча ифлос ва бузуқлар юради. Уларнинг биронтасида на ақл бор, на идрок, на ҳис. Улар гулхан атрофидаги юзларча ҳаромхўр зоғларга ёки зоғ атрофидаги ўлимтиқхўрларга ўхшайдилар. У гапга тушунадигандек, ҳадеб унга гап уқтиришади; ҳисобсиз, ўлчовсиз хушомадлар қилишади. У гавго қилади, атрофидагилар бақириб-чақиришади, гўё ўзи ўртада деу атрофида шайтон тўдаси. Бири уни «Бегим!» деган, бошқаси «Мирзо!» деган; хулқини яхши деб, ҳуснини чиройли деб мақтаган.

Уларга бунча расволик етмагандай, ичкиликсиз бир нафас ҳам тура олмайдилар. Ичкилик унга илоннинг захаридай зарур; овқат ўрнига илоннинг гўштини ҳам ейберади. Ейиш-ичиши ҳаммаси ҳаром-ҳариш; шу хил ейиш-ичиш билан ўзини парварииш қилади.

Икки пиёла майни тўлатиб ичиб олгандан кейин, лоф уриб, ҳар дамда бир душман сафини парчалаётган бўлади. У гўё тоғу, аёвсиз қилич чопмоқда; қиличи ойнинг темир қалпоғига ҳам бориб тегмоқда; гурзиси Баҳромнинг бошини янчмоқда; найзаси унинг гавдасига санчилмоқда; унинг олдида филнинг пашшача куч-қудрати йўқ. Аждаҳо эса унинг кўзига бир пайса ипакча.

Унинг фолбинлик китоби олдида фаланг оддий бир сув қурти-ю,

наҳанг оддий бир илон; момақалди роқ унинг ўз базмида чалинаётган ноғора овози-ю, чақмоқ кабобининг ўтидан сачраган учқун.

Бу золимнинг зулм ва шафқатсизлиги шунчаки, бунча зулм ва шафқатсизликни киши кофирларда ҳам кўрмаган. У шундоғки, намозга бош эгмайди; худога ёлбориш хаёлида ҳам йўқ. Унга бутун мамлакат, сипоҳ, ҳатто подшоҳ миннатдорчилик билдиришини хоҳлайди. У ёлғиз шоҳга деб ўйлама, бутун борлиққа миннат қилади. У бечора шоҳга қанча ёлғонларни гапириб, гўё унга тожу тахтни мен олиб берганман, демоқчи бўлади.

— Менга юз минг берибди. Юз, икки юз минг менга лойиқми? Юз кишининг рашки келадиган аскарим, минг йигитим отланадиган ўлкаларим бўлиши керакмасми? Агар менинг аҳволим шунақа ёмон бўлаверадиган бўлса, бу шоҳ бўлмаса, бошқа мамлакат, бошқа шоҳ топганим бўлсин!— деб у таъна ҳам қилади. У қанча қичқириб, беҳуда гапларни гапиради. Одамлари ҳам ҳар томондан уни қувватлаб туришади.

Бунча манманлик, кибр-ҳаво унда ситамгар нафси туфайли юз берган. Унинг учун уруш бўлса, осмон юзи қора чанг билан қопланса, икки тараф бир-бирига қарши ўткир қиличларини яланғочласа, жаҳон халқи орасида ғавғо кўтарилса, унинг тиғи одамларнинг юрагини ёрса, душманнинг бошини гурзисига ғилоф қилса, йигитларнинг иши ўз ҳунарини кўрсатиш бўлса, ҳар киши ўз ҳунарини намойиш қилса.

У ҳам бу ишларга қўл урган бўлади. Лекин ундаги неча минг одамлар ҳам бир бўлса-ю, бу ҳам бир бўлса. Озу кўпни берадиган тангри бўлгандан кейин, зафарни кимга берса ҳам худо беради. Шоҳнинг худога нияти тўғри экан, нега энди у одамларнинг ва сипоҳнинг миннатини кўтариши керак?

Хулласки, бир жоҳил, пасткаш, ярамас, ўзига юқори амал истаб, шунча тиришқоқлик кўрсатади. Агар шоҳ унинг миннатига илтифот кўрсатса, худонинг марҳамати ҳақи, унга юз минг уятдир. Бир киши юз минг кишилиқ сафда турган бўлса, Рустами дoston бўлса ҳам, у ҳамма билан тенгдир. Бир одам иккита Рустамнинг ишини қилганда ҳам бир киши охир оқибат бир кишидир.

Эй такаббурлик натижасида хароб бўлган одам, ёлғон тасаввурлар сени кибр йўлига солди. Гев билан Рустамни¹ енгсанг ҳам, ҳақиқий мардликни эгаллаган бўлсанг ҳам, бундай тасаввур ва ўйларни, нафсу ҳавога оид нима бўлса, ҳаммасини кўнглунг уйидан чиқариб ташла, ҳатто фано ўтида куйдириб ташла!..

---

¹ Гев, Рустам — қадим Эрон қаҳрамонлик дostonи қаҳрамонлари номи. Улар Фирдавсий «Шоҳнома»сида ҳам тасвирланган.

УН ЕТТИНЧИ МАҚОЛАТ

Баҳор йигитлигининг софлиги ҳақидаким, нозли райҳонларини ранг-баранг ипаклар билан ораста қилади; йигитлик баҳорининг латофати хусусидаким, юзининг гулини райҳоний хатлар билан ёндирадиган даражада безатади: хазон қариллигининг совуқлиги тўғрисидаким, гулистондаги дарахтлар билан қушлар у туфайли зийнатсиз, куйсиз бўлиб қолади; қариллик хазонининг шиддати тўғрисидаким, бадан гулистонининг тоза гуллари у туфайли ҳавога совурилади

Ҳамал айвонини қуёш ёрита бошлагач, осмон ер юзига ҳам меҳр изҳор қилди. Мушксепар саҳар шабадалари эсиб, боғда ўз дастёрлигини кўрсата бошлади. Ер юзига шокларни кокил қилиб осилтириб, ҳатто бу кокиллардан супургилар ясади. Шамол шабадалари хизматкорлик қилгач, булут сув ташувчи бўлиб сув сепа бошлади. Сувнинг оғирлигидан унинг бели пастга букилгач, мис ранг чақмоқ унга камар бўлди. Боғ супурилиб, сувлар сепилгач, райҳонларнинг ривожланиш вақти бошланди. Улар боғдан секин-аста бош чиқариб, боғдан эмас, қора туфроғдан бош кўтариб, юлдузлар осмон гулшанига ҳужум қилгани сингари ер юзига ҳужум бошладилар. Уларнинг ҳар бири суманбўйлик бир боладай, бола эмас, гул юзли маҳбубадек. Ҳуснлари ишваи ноз билан тўла. Муаттар ҳидлари мушк ва анбарнинг ҳидидай ёқимли.

Кўкимтир майсалар тўшак бўлиб, ундаги райҳонлар гўё беҳишт ҳурларидир. Гул маҳбубасининг чиройида юз гўзаллик, бетига эса гулоб билан шабнам урилган. Болалик ғунчасининг иши ўзини овутиш, яхши кўрган ўйини нуқул бекинмачоқ ўйнашдир. Лола ўйнаб туриб жуда қайнаб кетди, ел эса бошидан дўпписини учуриб юборди. Боғнинг ҳар томонида гул болалари; улар икки чаманда икки саф бўлиб туришибди. Болаларнинг ҳаммасининг кўнгли ўйинда, лекин ҳамма ёқда «гулҳоча гул» ўйини¹. Янги ўсган ўтлар болаларга, белидаги бўғинлари эса уларнинг камарига ўхшайди. Дарахтларнинг бошидаги гулларни оқ гуллар тутами дема; улар айланувчи осмон бўйлаб ёйилган юлдузларга ўхшайди.

Баҳор боласи ҳамма томонни томоша қилиш учун дарахтларнинг панжарасидан юз очди. Йўқ, бундай ҳам эмас, бу дарахтлар бамисоли бир тўда етилган қизлардир; бошларида эса покиза пардалар. Уларда ўз ҳуснини кўрсатиш майли бор; бутун буюк Ер юзи-

¹ «Гулҳоча гул» — болалар ўйнайдиган «Читти гул»га ўхшаш ўйиннинг номи.

га томоша бўлишни истайдилар. Дарахтларнинг, райҳонларнинг, гулзорнинг илк жилваси шунақа.

Кеча ва кундуз бир неча кун айланиб баҳор ҳуснининг навбати ҳам ўтади. Лола ва гуллар туфроққа ётиб, шохларда гул ўрнига яфроқларнинг ўзи қолади. Байроқ учигадаги қизил мато пастга тушиб, шохлар ҳаммаси зангор ранг байроқни кўтарадилар. Оқ ва қизил тўн кийган боғ қизил ва оқ тўнни яшилга алмаштиради. Тўннинг дур қадаладиган жойларига зумуррад, лаъл ўрнига забаржад қадайдди. Оқ гуллардан оина рангини касб этган гулшан нам таъсирида занг билан қоплана бошлайди. Дарахт шохларининг кийими кўм-кўк. Шу рангдаги кийим билан Хизр пайғамбар бўлган. Соя қоронғилиғи унинг зулмати, шабнам эса гўё оби ҳаётидир. Боғ шунча ҳусну латофат билан, гўзал раънога хос офат билан яшил ипак кийиш одатига амал қилди. Мевалар эса унинг тугмалари бўлди. Унда заррин тугмалар билан бир қаторда дурру гавҳарлар ҳам намоён. Заррин кўринишдаги тугма — беҳиси. Дурру гавҳарлари — оқ ва қизил олмалардир. Уригининг шираси қандникдан ўткир, қовоқ нашватилари нашвати эмас, асал нашвати. Узумзор томондаги ҳар бурчакда узум бошлари лаъл ва дурдек осилиб ётибди. Боғ дарахтлар ва мевалар билан тўла, етишган олимдек фазлу ҳунари бисёр. Уни ҳатто жаннат гулистонига, янада тўғрироғи, донишманд одамнинг жонига таққослаш мумкин.

Боғбон унинг меваларини узгач, боғ юлдузсиз осмонга ўхшаб қолади. Меваси йўқ гулистоннинг саҳна гавҳари йўқ садафнинг худди ўзидир. Дарахтлар бошидаги тожга дур топа олмайди, чунки уларнинг ҳаммаси вақт толониға учраган. Гулшан энди нақд бойликдан, бойлик ҳам эмас, жон мевасидан умидини узди. Мевадан ажраган шох бўшашиб, кўнгилсиз кишидек жуда сусайиб қолади. Бундай кўнгилсизлик ва зорликлар дарахтларни бемор ҳолга келтиради. Баргларининг юзи сариқ касалиға учраб, жон томирлари билан уларга сув таший бошлайди. Шох ҳамгин ошиққа ўхшаб, юзининг сариғи ва дарди билан жиннини эслатади. Бундай дейишга асос унинг паришонлиғи, севги туфайли ошуфга ва ҳайронлиғидир.

Толга хазон ўқи учиб келиб, танасидаги ҳар бир яфроқ бир ўқнинг учига айланади. Яфроқларининг рангини сариғ деб қарама; тўғриси, бугун боғ ҳам ўтида куймоқда. Бу боққа ўша яфроқлардан ўт тушган; бўлмаса, шохлар нега ўтиндек қорайиб кетган?

Боғдаги бу гавғолар етмагандай, энди совуқ шамол баргларни учира бошлади. Шохларни баргсиз қилиб, баргларни ҳар томонга отди. Яфроқларда ранг ва сафо қолмади; улар ўлуқлар каби ерга ётишди. Ел аскарлари боғни талон-торож этиб, уни битта баргга зор қилди. Ҳар томонда қатор-қатор мевали дарахтлар; уларнинг сафсаф бўлиб туриши ҳинд аскарларининг сафларини эслатади. Уларнинг ҳаммаси яланғоч ва бир текисда қора, сой сувидан уларнинг ҳаммасига занжир боғланган. Шамолнинг қаттиқлиғидан улар яланғоч асирлар тўдаси каби инграйдилар. Барглар барг эмас, ёқиш учун

бир тўплам ўтин; шохларини эса дўзахнинг кундаси деса бўлади. Жаннат гулшанидай бир жой дўзахга айланиб, дўзах унинг олдида беҳиштнинг боғига ўхшаб қолди.

Умр гулшанида юз берган куз ва баҳорнинг ҳам ана шу гулистондаги аҳвол билан ўхшашлиги бор. Умр қуёши чиқадиган вақт бўлиб, инсон танаси ҳамалга кириб, амал ола бошлагач, гунча ўзида йўқ даражада кула бошлайди; ҳаддан ортиқ кўп гуллар очилади. Етилиб очилган ҳар гул жилва қилиб, гунчанинг беғамлиги ҳам дилкаш кўринади. Бу вақтда инсоннинг мақсади ўйнаш, еб-ичишдир. У шу икки иш билан шуғуллангани шуғулланган. Ақл шамъи унинг миясини ёритгунга қадар, кўнглига ақлий сезги тушгунга қадар, унинг янги ниҳолдай қомати чўзилиб, содда мияси ақл билан тўла боради. Бора-бора гўзалларнинг юзи гул рангига ўхшашини, ғамзалари қон тўкишини, кўзлари нақадар ўйноқилигини, унинг ўз кўзларига ноз қилиқларини ўргатганини, қилиқларни эса унга афсунгар ўргатганини тушуна бошлайди. У жафо қилиб, одамларнинг жонини, қошини ёй, кипригини ўқ қилиб овлайди. Ошиқнинг кўзини уйқуга ром этган бўлиб, унинг кўзларига уйқуни ҳаром қилади. Қадаҳ кўтариб, юзини ўтдек қизартиради; дини исломдан эса тутун чиқаради. Базмда у лабини майга теккизиш билан жонини, ақл-ҳушини нобуд қилади. Май лабида ёнган ўтни тезлаштириб, терлаб, юзи қизаргандек бўлади. Бу май ўтидан ҳам ёнувчи ўт борми? Уларга сув тегиши билан баттар ёнади-я! Мўйлаби орасидаги лаъли лаблари кулиб, ўзининг хизр суви билан ошиқларни ҳалок қилади.

Унинг юзида мўйлаби сафга тизилиши билан рангидан сабзалик ва гуллик бартараф бўла бошлайди. Боғ энди чечак ва гулларни тарк этиб, навбат барг билан мевага келади. Бу ҳолатда инсон таъби енгилтакликдан нафратланиб, одамда вазминлик ва идрок пайдо бўла бошлайди. Жаҳл ва хато хирмони юз мингта бўлса ҳам, илм машъали уларни кул қилади. Инсон каби дарахт ҳам ҳашаматли кийим кийиб, илму адаб мевасини беради. Инсон иши доим жунунни дафъ этиш, одати барча фанларни эгаллаш бўлади. Биров тафсирларни¹ ўқиб баҳраманд бўлса, биров ҳадисларни² ўрганиб эътибор топади. Биров мадрасани ўзига оромгоҳ қилади, биров хонақоҳда хилватга чекинади.

Ешлик маҳалининг мевалари тўкилиб бўлгач, бақо гулшанининг оби-тоби кета бошлайди. Қомат дарахти ғам елидан букилиб, чеҳра гули хазон баргига айланади. Тан кўчатида ҳам барг ёзиш ҳаваси йўқолиб, бундай ҳавасни совуқ ҳаво учуриб олиб кетади. Юз ҳам хазон баргининг рангига кириб, унинг сариғлиги болаларга кулги. Кўзлар уйнинг бурчагини талашиб қисилади; қошлар эса бу уйнинг эшигига парда оса бошлайди. Кўз бу уйнинг бурчагига касал бўлганидан киради, қошлар эса қуёш нурини тўсиш учун парда

¹ Тафсир — «Қуръон»га ёзилган тафсирлар кўзда тutilади.

² Ҳадис — Муҳаммад пайғамбар номи билан боғлиқ ривоятлар йиғиндиси.

тутади. Туғма кўрда кўриш қобилияти туфроғда, тўтиёда қанча бўлса шунча. Кўзнинг кўриш чироғи ўчгандан кейин, ҳар қандай шиша ойнак унга эски доғдай бир гап. Икки букилган қад билан узун ҳасса нимаю, букилган осмон билан тик туш чизиғи нима!

Оғиз бурчакларида қимматбаҳо дурлардан қолмай, тишлари «син»га ўхшаса ҳам, тишсиз «син»га ўхшаб қолади¹. Оғиз қутига ўхшайди-ю, лекин ичида бир дона ҳам дур йўқ, тишлар «син»га ўхшаса ҳам данданаси йўқ. Эки тишининг тасбеҳида тоши йўқ, оғзининг эшигида ушлагичи йўқ. Орқа бўйнида тиришлар пайдо бўлиб, бақбақасидаги юнгларида тугунлар юзага келади. Юз аъзосидан оқ туклар ўсиб чиқиб, улар ҳаммаси оқ кафан ипларини эслатади. Бошини қуйи солиб, ўлимни ўйлаб, хайрлашиш учун қадди эгила бошлайди. Бир неча кун у шу хилда қийналиб, қон ютиб, маҳрумлик ноласини чекиб, худонинг буйруғи билан ажал хабарчиси бундан ҳам кўнглини тинчитмагунга қадар аҳвол шу.

Эй воҳ, кимки бу базмга келган бўлса, навбат билан бу қадаҳни ичмай иложи йўқ. Бу мазаси аччиқ қадаҳдан ким ичган бўлса, маст ҳолда йўқлик кўчасига йўл олади. Маст бўлиб, ўзини билмай йўл юради; кетганидан кейин ундан ҳеч қандай хабар келмайди. Бу майдан одамлар бирин-бирин йўқ бўлишади. Вақт ўтиши билан бизга ҳам навбат келиб қолади.

Эй воҳки, умр жаҳолат билан ўтти. Ўлим вақти етганда хижолат бўлиб қолдим. Яшаб, умримни нуқул уйқуда ўтказдим. Энди уйғониб қарасам, шом бўлиб қолибди. Иш қилиш керак бўлган вақтда қилмадим, иш қилиб бўлмайдиган кунлар келишини тушунмадим. Тирикликда йиққан-терганим кетди. Энди ўзимни ўлдирсам ҳам фойдаси йўқ. Иш қилиш кунларида йўлдан адашиб, иш қўлимдан кетгач, огоҳ бўлдим. Вақт кам қолди, йўл узун, май эса аччиқ, жуда ҳам, жуда ҳам қаттиқ аҳволга қолдим. Агар менга худо ўзи раҳм қилмаса, менинг аҳволимга вой, юз марта вой!

Тақдир ўзи умрнинг кунларини бўлиб қўйган; унинг ҳар бир фурсати бир ишга мўлжалланган. Ун ёшгача одам оёғи бойлоқ, рафлатда бўлади; йигирмагача умр билимсизлик, мастлик билан ўтади. Ўттиз билан қирқнинг ораси хурсандчилик давридир. Афсуски, менга бу ҳам ҳаром бўлди. Элликка кирганда киши тараққий топмаса, олтмишга етганда унинг иши таназзулдан иборат. Етмишгача киши оёқ устида тура билиши керак; саксонда эса унинг ўлтириши фарздир. Тўқсонга киргандан кейин йиқилиши, юзга тўлгандан сўнг жонни тарк этиши керак. Кишининг мақсади табиий яшаш бўлса, истак билдириб, ҳамма ёққа бориши, кўриши лозим.

Худо ўз раҳматига олиб, ўлмасингдан кушойиш берса, Навоий, сен Нуҳ умрича бўлса ҳам табиий умрни кўзлама. Бундай умрдан йироқ бўлиш яхши. Бу — умрми? Ундан ўлим яхшироқдир...

ЎН САККИЗИНЧИ МАҚОЛАТ

Фалак ғамхонаси ҳақидаким, оқибат мазмуни парокандалик белгисидан иборат бўлиб, унда киши қийналса ҳам ўзини хурсандликка олиб юриши керак; жаҳон вайронаси ҳақидаким, унда ёзиғлик тилак ҳам кўнгул уйини обод туттидир; ҳаёт гулшанидан эсан ҳар нафаснинг қадрини билиш, умр гулидан чиққан ҳар бир хуш иснинг шукрини қилиш, баданда худонинг буйруғини бажаришга қувват бор экан, тоат-ибодатни ғанимат билиш, дўстлар билан кўришиш имконияти бор экан, буни қўлдан чиқармай, киши ўзини хуррам туттиши кераклиги тўғрисида

Ақлли одамларга дунё зиндондир. Унга ким кўнгул қўйган бўлса нодондир. Ўз табъингни унинг занжирига боғлаб қўйма; ақлни унинг чоҳида хафа қилиб қўйма. Бу оламнинг айланма занжири ҳар қандай кимсани охири ер ости шаҳарига банд этади.

Шундай экан, нега энди бунинг ташвишини қилиб, инсон ўзини ўлмасдан бурун ҳалок этиши керак?! Улиш учун нега мунча мотам тутасан? Амма-холаларинг сенга мотам тутишга улгуришади. Бошинга бир ғам тушса, жонингни ортиқча қийнама. Бир ғам етарли, уни иккита қилма. Хафа бўлиб, жисмингни қийноққа солма; шундай қилиб бир ранжингни иккита қилма. Кўксингда доғ бўлса ҳам фароғат иста; сиқилиш билан доғ устига доғ орттирма.

Тақдирдан қанча жафо етса ҳам унут. Бу жафолар қанча кўп бўлса ҳам ўзингга оғир олма. Ишда қанча қийинчилик юз берса ҳам ўзингга осон олсанг, бажаришинг ҳам осон бўлади. Агар ватанинг Шом бўлса ҳам, Ҳирот бўлса ҳам ўйлашга арзимайди. Дунёда ким ташвиш чекмаса, ўшани шод деб бил. Дунёнинг ишлари ташвишланишга арзимайди. Чунки жаҳон боғи вафосиздир. Унда умр гулига ҳам бақо йўқ. Бу боғ шундай боғки, унинг гулига бақо йўқ, гуллари ҳам шундай гулларки, боғига вафо қилмайди. Бу боғ туриб, ором олишга нолойиқдир; у гуллардан ҳам димоғ муаттар бўлмайди.

Умрда ўтган ишлар ўтиб кетди. Нимаики ўтиб кетган бўлса, уни қувиб ета олмайсан. Ақлли одам келмаган ишлардан сўзламайди. Маълум бўлмаган ишга нима деб баҳо бериш мумкин? Ўтган кун ўтиб кетди, эртаги кун ҳали келгани йўқ. Сенинг ихтиёрингда шу бугун, балки шу бир дам бор, холос.

Ўтмишнинг ҳам, келажакнинг ҳам аҳволи шу; ҳозирингнинг ўзини ҳам аниқ хаёл қилиш қийин. Ҳозиринг бир ондан иборат,

вассалом. Шундай бўлгандан кейин нега хафа бўлаверасан? Келмишинг ҳам ҳисобга кирмайди, ўтмишинг ҳам. Ҳозирги аҳволингга раҳм қил, азоб тортаверма. Айш учун бир нафас вақт топсанг ҳам уни ганимат бил, бошқа нарсага алиштирма.

Ҳар бир нафас вақтинг шундай нафис бир жавҳарки, уни сен ўзинга бир нафаслик дўст деб ҳисобла. Шу жавҳарни бошқалари орасида энг қимматлиси деб бил; қуёш лаълини эса унга қўшни деб бил. Лекин қуёш жавҳаридан бу (вақт) жавҳари азизроқдир; латифликда ҳам у бунга тўғри келолмайди. Унинг борлигини дунёдаги ҳамма одамлар кўриб туради; бу эса латофати туфайли кўздан ниҳон. Унинг иши доим келиш-кетиш; бу ўтиб кетгандан кейин эса киши унинг гардига ҳам ета олмайди. У одамларни хашакдек куйдиради. Бу бўлмаса, инсон бир нафас ҳам яшай олмайди.

Бу нафас эмас, (ҳаёт) моҳиятининг жавҳари; жавҳар ҳам эмас, оби ҳаётдир. Ҳамма нарсалар шу билан тирикдир. Шунинг учун буни оби ҳаёт деса,м, ажабланма.

Агар одамлар буни яна ҳам яхшироқ тушунсалар, бу нафас илоҳий нафасдир. Шундай нафас туфайли танга руҳ кирса ҳам, лекин инсон бадани шу нафас билан тирикдир. Буни Исо нафаси деб атасалар ҳам, аслида бунинг қиймати Исо нафасиникидан ортиқдир. Руҳ билан борлиқ усиз ҳам бор, лекин бусиз ҳеч ким яшай олмайди. Шунинг учун буни муқаддас нафаслар деб ата; муқаддас ҳам эмас, энг пок нафас деб ата.

Шундай бойлик сенга ҳамнафасдир; усиз сен бир нафас ҳам яшай олмайсан. Сенинг ҳамма юришинг, туришинг ўшандан; юришинг, туришинггина эмас, бутун ҳаётинг ўшандан. Сен эса уни ғаму ранж билан, юз аламу мотам билан ўтказасан; гафлатда уни хор қилиб, ортиқча сўзлар билан ҳаромга чиқарасан; беҳуда гаплар билан бузуққа чиқариб, бўлмаган фикрлар билан нобуд этасан. Унга энди бу қадар душман бўлма, у қадар зулм ва қаттиқлик ҳам қилма. Тангри сенга шундай ажойиб марҳаматлар кўрсатди. Бунинг юзига бор, бўлмасам, унинг ўзидан уял.

Кел, жаҳлни қўй, ақлли бўл, бир нафас бўлса ҳам насиҳатга қулоқ ос. Боқ, сенга худо қандай яхшиликлар кўрсатяпти; қанчадан-қанча эҳсонлар, неъматлар берапти. Бутун борлиқни, пасту баландни яратган тангри сени ҳайвон ё ўсимлик, ёки жонсиз бир нарса қилиб эмас, лутф кўрсатиб, сени инсон қилиб яратди; дин йўлида мусулмон қилиб яратди. Сенга у кўриш учун кўз, эшитиш учун қулоқ, гапириш учун тил, ҳидлаш учун димоғ берди. Овқатни ушлашинг учун қўл, юришинг учун оёқ ҳам берди. Юз хил неъматларни еб-ичишинг учун уларнинг ҳар бирига ўзига хос таъм ва шакл ато қилди. Буларнинг ҳаммасини шарҳлаш, санашга ожизлик қилиб, қалам уларни қисқачагина эслаб ўтмоқда. Сенга қанчадан-қанча ранг-баранг кийимлар инъом этилган. Буларнинг саногини ақл санаб бирон нарсага таққослай олмайди. Отлар берилганки, тоғу дала-лардан ошиб кетади; ҳаёлий отдек осмондан ўтиб кетишга қодир.

Боғлар худди аъло жаннатдек, сувлари эса худди соф оқар сувдек. Ундаги кумуш тан гўзаллар жилва қилиб, жаннатдаги ҳуру париларни эслатади. Осмондан ҳам баланд қасрлари бор; сув ва дарахтлари жаннатдаги кавсар ҳовузи ва тўбо дарахтларига ўхшайди. Олтину кумуш пулларнинг ҳисоби йўқ, дур ва гавҳарлар ҳам ҳаддан ортиқ кўп.

Бу инъом ва ҳадялар ҳаммаси ҳам бир томону, у берган ақл жавҳарининг ўзи ҳам бир томон. Бу хилда ялтиллаб турган гавҳарни, гавҳар эмас, порлаб турган дурни у вужудинг қутисига ниҳон қилди. Бу қутини шундай бойликларнинг конига айлантирди. Мавжуд жаҳонлар ичида сени энг азиз қилиб, ўз сирларини билишга сени мушарраф этди. У — худо сенга яна бир амонат дур¹ топшириб, савоат тожини ҳам сенга совға қилди. Сенга шунча неъматларни бериб, у: «Шукр қилиш билан неъматлар орта боради»,— деб ёзиб қўйди. У қанчаки неъматлар дастурхонини очиб қўйган бўлса, буларнинг ҳаммаси учун шукр қилиш сенга шартдир. Унга шукр айтишнинг чек-чегараси йўқ, шукр айтиб тамомлашнинг имкони ҳам йўқ.

Ҳаммасини ҳам қўю, мана бунисини айт: сен нафас олиб турган ушбу нафаснинг ўзининг ичингга кириши ғанимат бир неъмат бўлса, чиқиши ҳам худди шундай бир неъматдир. Бири сенинг ҳаётингга озиқ бўлса, иккинчиси сенинг борлигингга қувватдир. Сенга кўрсатилган бу икки неъмат учун ҳар бирига алоҳида шукр қилиш ўринлидир. Жонингни фидо қилиб юборган тақдирингда ҳам бу икки нафаснинг шукрини адо қилишинг мумкин эмас. Ақлингни ажрим қилсанг, худо сенинг нафасингни қандай азиз қилганини тушуниб оласан. Худо уни шундай азиз қилган экан, сен уни хор этма; унинг фақат шукрини қил. Жонинг тирик бўлиб, нафас олиш имконинг бор экан, нафаснинг қадрини билки, унга тенг келадиган нарса йўқ. Ҳар бир нафасинг аҳволидан хабардор бўл, балки унга ақл-қуш билан ҳамроҳ бўл. Бошидан охиригача уни ҳақ йўлида сарф қил; тангри сенга ёр, ўқисанг, бу сенга сабоқ. Бу ишдан агар бир дам ғафлатда қолсанг, кишига бу катта мотамдир.

Ўзингни ғофил ва паришонҳол тутиб, ҳар хил ишлар билан шуғулланар экансан, бундан худога ҳеч қандай манфаат бўлмаса ҳам, ҳаракат қилки, гуноҳ ҳам содир бўлмасин. Ўз фаолиятингда бировга яхшилик қилмасанг, ҳеч бир ёмонлик ҳам қилма. Агар доридан жонинг баҳра топмаса, жаҳл қилиб, пиёлангга заҳар солма. Ҳамма ишларнинг ичида энг ёқимлиси ҳамда яхшиси дўстларнинг дийдоридир. Бировга озор беришдан ўзингни сақла; бирон кимсани ранжитишдан ҳам. Сен томонингдан одамлар бежавотир бўлсинлар; ўзингни хурсандчилик бор ерга ол. Кишиларнинг ерига, оиласига тажовуз этма; одамларнинг жонига, молига ҳам қасд қилма. Бир

нафас бўлса ҳам қайғусиз бўлишга ҳаракат қил; ёру дўстлар билан хурсанд бўл.

Боғда бир янги очилган гулни кўрсанг, унинг атрофида барча учун суҳбат жойини ораста қил. Суҳбатдошларингнинг кўнглини олиб, у ерга чорла, ўрнига қўйиб дўстларингни чақир. Уларнинг қадами билан жонингни гулшанга айлантир; кўзингни уларнинг чеҳраси билан равшан қил. Эҳсон йўлини ўзингга шиор эт, ниманг бўлса барини уларга ҳадя қил. Биродарингнинг мақсади агар сенинг жонинг бўлса, жонингни сарф этиб, унга миннатдорчилик ҳам билдир.

Ҳаётингни шундай одамларнинг жамияти билан шод қил; кейин келадиган паришонликларни эсда тут. Бу ишлар учун юксак осмон¹ ҳар янги ойдан ўч олиш учун тиг ясаб, икки ўртоқнинг ўзаро яқин бўлганини, уларнинг висол уйида айш қилганини билса, ўша тиг билан уларнинг бахт кўчатини қирқиб, уларни бир-бирига боғлаган ипни кесиб ташлайди. Уларнинг бирини ҳижрон томон бошлайди, иккинчисини фурқат томон ташлайди. Чархнинг иши оқибатда доим шу бўлгани учун ҳаммага ҳам охирида шу ишни қилар экан.

Шундай экан, гул билан тик савсан ҳам, норвану² сарву шамшод ҳам, бу чаманда нимаки бўлса — ҳаммаси бир-бирига меҳмондирлар. Кимники бир дўсти бўлса, кимгаки ҳамма дўст бўлса, дўстнинг висолини орзу қилиб, қидирсин, бир нафас ўз орзусига эришса ҳам, мени ёд этсин! Шу эслаш билан руҳимни шод этмаса — менинг гуноҳим унинг бўйнига!

Киши висолга эришиб, орзусига етса ва бунинг давом этишини хоҳласа, тили билан худога шукр изҳор қилсин, шукр йўлини ўзига шиор этсин. Шоядки, ўша шукр билан лоқал бир неча дам ўша висол ичида нафас олиб, худо унинг бахтини давомли қилса, бунинг ичида ҳаётдаги орзуларига ҳам эриштира!

L VII

Чин ўтлоғидаги бир мушқин оҳунинг шерларни овлагани, мажруҳ овларнинг унинг тузоғига илиниб, шер панжасидан ажал туфроғи билан баробар бўлгани

Чин мамлакатада бир нозанин бор эди. Унинг суратини чизишга Чин наққоши ҳам ожиз эди. Юзининг гулзори Хўтан диёрини эслатарди; кўзи шу гулзорда юрган мушқин оҳуга ўхшарди. Нурли юзи Чинда чизилган суратдек бўлиб, гажаги Хўтан мушқидек хуш-

¹ Юксак осмон — бу ўринда тақдир маъносида.

² Н о р в а н — қайрағочга ўхшаш хушқомат, сербарг дарахт.

бўй эди. Шафқатсиз ғамзалари жонларни асир қилар, ҳатто унга Хитой мамлакатининг хонлари ҳам асир эди. Ғамзасининг ўғринчи ҳаракатларидан Чин хатарда; белидаги зуннорининг тугунларидан дин зиён топарди. Дунёдаги одамлар унинг ҳуснига ошиқу ҳайрон; замон шоҳи ҳам унинг зулфига гирифтор эди. Бир нафас усиз нафас олмас эдилар; у бўлмаса жонсиз бўлиб қолиб, нафас олиш мумкин бўлмай қоларди.

У гул юз майдонга чиққанда гўй ва чавгон ўйнашга берилар эди. Хон ўзи унга ҳамроҳ бўла олмагани учун бир неча соқчиларни унга қўшиб юборар эди. Бирон киши унга кўз олайтирса ёки унинг ҳақида бир нарса деса, махсус ноийблар унинг айбини хонга айтар эдилар; хон ҳукми билан ундан қасос олинар эди. Бирон кун йўқ эдики, қанчадан-қанча ошиқлар шу хилдаги балодан ҳалокат топмаган бўлсин.

Куиларнинг бирида унинг қилиқларини севиб қолган бир ошиқ ишқ-муҳаббат йўлида содиқлик кўрсатиб, унинг дарду ҳасратидан йиллар давомида қон ютиб, қон ҳам эмас, ҳижрон майини ичиб, бир бурчакда хасдай бўлиб, ўша гўзалнинг чиқишини пойлаб ётган эди. Бир неча мастлар ҳам унга қўшилишди, унга ҳам ичиришди. Май кучли, ошиқ эса заиф эди. Шунинг учун ошиқ уларга тенг кела олмай йиқилди. Тайинланган одамлар уларни тортиб чиқариб, биринчи бўлиб ошиқни, қола берса бошқаларини хоннинг олдига олиб келишди. Хон бу бечора мазлум асирларни кўриб, ўлдириш ҳақидаги ҳукм билан уларга ғазаб қилди:

— Буларнинг ҳаммасини ер билан тенг этинг; пахсанинг орасига олиб, улардан девор қилинг, юзлари девордан ташқарига чиқиб турсин; ҳамма томондан халқ уларни кўриб, ибрат олсин. Бу қаҳрдан одамлар ҳисоб олиб, улар кўп азоб чекиб ўлсин.

Жазоловчилар бу буйруқни билиб, ҳукм қанақа бўлса, ўшандай бажардилар. Заррин оҳу¹ тоғ орасига яширингач, хўтан мушки² энгил шабадани юргиза бошлади. Дашт ерда базм қурган хон отланиб шаҳар томон йўл олди. Май бошини, ишқ ўти баданини қиздирар эди. Шаҳарни қўрқувга соладиган амалдорлар ҳам ёнида эди. Уларнинг йўли ҳалиги пахсанинг олдидан ўтди. Ҳар томондан юз хил нола ва фарёд эшитилар эди. Хусуматгўй шоҳ бу ишдан хабардор бўлиб қолди-да, одамларини қолдириб, ўша томонга борди. У жазога буюрилганларнинг ишқ йўлида қанчалик мустаҳкам тура олишларини билмоқчи бўлди. Пахсанинг орасида бир тўда тутқунлар кўринди. Уларнинг ҳар бири ўз аҳволига йиғлар эди. Уларнинг ҳаммалари пушаймон бўлиб турган эдилар. Фақат бир ўша соф кўнгил ошиқ ишқнинг бу балоларига яхши қараб, юзи касалманд, сарғайган, ёмон бир аҳволда, девор орасида бир сомон каби турар эди. Ҳар лаҳза тангрига сано айтиб, шукр қилишни жойига қўярди.

¹ Заррин оҳу — қуёш дейилмоқчи.

² Хўтан мушки — қора тун кўзда тугилади.

— Шу фурсатда менинг жоним чиқиши керак. Ёрнинг гами эса буни осонлаштиради,— дерди у.

Умридан икки-уч нафас қолганда ҳам у ёрнинг ҳикоясини сўзларди, холос. Тилида ҳам ёр эди, сўзида ҳам, оғзида ҳам ёр эди, кўзида ҳам. Золим ҳукмдор уни кўриб, кўнглига ишқ ўти таъсир қилди; уни ўлимдан халос этиб, ёрнинг ҳарамига хос маҳрам қилди. Ишқ балоларига ҳам шукр қилгани учун, боқ, у қандай буюк мартабага эришди.

Бу нафасни, Навоий, ғанимат билиб сақла, лекин ҳар нафасда шукр ҳам қил.

Соқий, рангдор май йўлида ўлдим; май демагин, чинлик бир санам учун ўлдим. Чиний қадаҳлар тутиб, мени маст эт; чин одамлари каби бодапараст қил.

УН ТУҶҚИЗИНЧИ МАҚОЛАТ

Хуросоннинг мисли йўқ вилояти баёнида... хусусан салтанат уйи бўлмиш осойиш жойи — Ҳирот тавсифида; гарчи (ўтмишда) боғ бўлса ҳам, аммо қуриб қолган эди, лекин шоҳ¹ оқизган сойнинг адолати уни олий жаннатнинг рашки келадиган ерга айлангирди, агарчи (бир вақтлар) обод бўлган бўлса ҳам, бироқ бузилиб кетган эди; шаҳаншоҳнинг қурувчилик эҳсонидан чин расмхонасининг ҳам рашки келадиган жойга айланди

Ҳамма нарсаларни яратувчи худо жаҳонни бино қилганда, осмоннинг бир қисмини кўзга кўринадиган, иккинчи бир қисмини кўзга кўринмайдиган қилиб яратди. Етти осмонни доира шаклида қуриб, уларнинг ҳар биттасини битта шам билан ёрийдиган қилди. Бу шамларнинг олтитаси товланиб турса, биттаси машъал бўлиб порлаб туради. Уларнинг учтаси қуйига, учтаси юқорига интилса, машъал каби порлаб тургани осмоннинг тўртинчи уйига нур сочади. У шамлар шам эмас, тафаккур кечаси ўша машъалдан сачраган учқунлардир. У машъални эса машъал эмас, ўзидан нур сочувчи дур деса бўлади; дур ҳам эмас, порлаган қуёш дейиш керак. Кўкнинг етти иқлимида у султон, қолган ҳаммаси тан бўлса, бу ҳатто уларга жондир. У ўртадаги осмонда ҳар томонга нур сочиб, «Ҳамма ишнинг ўртакчиси яхши» деган ҳикматни исботлаб туради.

Юлдузлар етти қисмга тақсимлангани сингари, билки, жаҳон ҳам етти иқлимга бўлинган. Уларнинг ҳаммаси бир-биридан қувват олади; ҳар бири иккинчисидан тарбия топади. Қуёш қолган олтита-сидан устун бўлгани учун у жойлашган иқлим ҳам унга лойиқдир. Қаерда қуёш нур сочиб турган бўлса, юлдузлар кўзга кўрина олмайди-ку! Унинг ўрнашган жойи тўртинчи осмондир. Ҳам ўзи шу иқлимнинг тарбиячисидир.

Ер юзида ҳам шу иқлим энг яхшиси бўлиб, кўкдаги қуёш уйи каби беназирдир. Ерни ўлчаш фани йўлга қўйилгандан кейин бу жойни тўртинчи иқлим деб атай бошлашди. Гўзалликда у жаннат боғларига ўхшайди; бу боғ эмас, Хуросон мамлакатидир. Сатҳи тўртинчи осмондан ҳам кенг, мартабаси еттинчи осмондан ҳам баланд. Унинг ичидаги шаҳарларнинг сони ниҳоятда кўп. Уларнинг

¹ Ш о ҳ — бунда Ҳусайн Бойқаро назарда тутилади.

ҳар бирининг гўзаллиги ҳаддан ортиқдир. Шаҳарлари латофатда олий бир жаннатнинг ўзи. Яхши одамлари ўша жаннатнинг оқ юзли қизларига монанд. Тоғларининг олдида фалак оддий бир дашт. Унинг чўққиларида ҳар ким айланиб, томоша қилиши мумкин. Бу тоғларнинг ҳар бирининг қорнида юз хил конлар бор. Бу конларни ажойиб жавҳарлар ўзига макон этган. Оқиб келаётган сувлар оддий чашмалардан эмас; улар конлардан оқиб келаётган жавҳар сувларидир. Даштларининг сатҳи оинанинг сатҳига ўхшайди. Усиб ётган ўтлар бу оинанинг яшил ранг зангини ташкил этади. Унинг сабзазорлари осмон гулшанида рашк уйғотади. Туфроғига эса ҳар қандай тоза анбар ҳавас қилади. У етти осмон бойликларини ўзига сиғдира олиши мумкин. Етти иқлим тан бўлса, бу — сийнадир.

Уни жаҳоннинг кўкси деб таърифлаш керак. Ундаги юрак эса гўзал Ҳирот ўлкасидир. Кимки кўнгулни мақтаб, асослай олган бўлса, уни бадан мамлакатининг султони деган. Узини билган одам буни ҳам таърифлаб, бутун жаҳон мамлакатларининг подшоси дейди. Уни «кўнгул» эмас, «шоҳ» деса ҳам ажабланиш керак эмас, чунки шоҳнинг жойи ҳам ўртада бўлади-ку!

У кўнгулдан жой олгани учун одам ҳам ундан кўнгул уза олмайди. У кўнгулларга ёқиб қолган экан, бу — айб эмас. Кўнгуллардан ҳам бир-бирига йўл очилди. Зийнати худди инсон баданининг шаклидек, кенглиги кўнгул кишварининг кенглигидек. Уни кишвар дема, боғи Эрам деб ата; Эрам ҳам эмас, Байтулҳарам деб ата.

Унинг теварак-атрофи шу қадар кенги, хаёл элчиси унинг ҳаммасини юз йилда ҳам айланиб чиқа олмайди. Унинг сатҳига эгилган осмон ўзи тартиб берган; қуёш соққаси билан текислаган; унинг туфроғини мушкка айлантирган; кўринишини беҳиштнинг рашки келадиган қилган. Қўрғонининг деворлари ҳам шу қадар мустаҳкамки, баланд осмон қалъаси ундан уялади. Унинг атрофидаги буржлари шундай кўтарилганки, осмон унинг остида қолгандай. Арки ҳам тўққиз осмондан буюк, ер юзидан осмон кўтарилиб тургандай. Деворларининг кунгуралари қуёш каби говланиб туради. Улар малаклар тўдасига меҳроб бўлиб хизмат қиладилар. Улардаги лавҳалар кошин билан зийнатланган; кошинлари уни юзта ложувард осмондай безатган. Дарвозасига осмоннинг фили ҳам сиғиб кетади; тоқи осмон тоқидан андоза олган. Хандақи ернинг тагига кириб кетган, чуқур; қалъани ер соққасидан алоҳида айириб туради. Қалъа ичидаги қўрғон осмондек юксак.

Шаҳарда юлдузларча аскарларнинг ғавғоси. Тўрт томон кетган йўл унинг бозорлари; у ерда ким бўлса, ҳамма бирон нарсага харидор. Харидор қандай нарсани олишни ўйламасин, сотувчилар ундан юз ҳисса ортиғини муҳайё қиладилар. Турлича молларининг қиймати билан ҳар бир дўкон ҳар қандай денгиз ва кон қийматига тенглаша олади. Базозлар ранг-баранг кийим-кечакларни тахлаб қўйишган; улар осмон атласлари каби қатма-қат турибди. Қутичалардаги гавҳарлар ва жавҳарлар осмон ва ундаги юлдузларни эс-

латади. Бу бозорга кириб қолган киши чиқишга йўл топа олмай қолади; айлана бериб, киши бутунлай ақлидан адашади.

Унинг Масжиди Жомеи яна бир олам; унинг тоқи ҳам алоҳида бир катта осмон. Шаҳар ўзи бир жаҳон бўлса, унда бу ҳам бир жаҳон; икки жаҳон бири бирининг ичида ниҳон. Унинг минбари осмонга зина бўла олади; бу зинанинг поялари Муштарий сайёрасигача етади. Ой унга жаҳонни ёритувчи қандилдай; осмон камалагининг кўриниши унга меҳробдай.

Шаҳарда бу хил бинолар беҳисоб; шаҳар деворидан четдагилар бу ҳисобга кирмайди. Қаёққа кўз тушмасин, девор билан тўсилган. Ҳамма ёқда ободонлик, одамлар ўлтириши мумкин бўлган жой бор. Маҳаллалар тайинли бўлиши учун маҳалла аҳллари шаҳар-шаҳарга бўлинган. Бу маҳаллаларга шаҳарларнинг оти берилган; шунинг учун Ҳиротда юзта шаҳарнинг номи бор.

Оллоҳ, Оллоҳ! Бу Ҳирот қанақа шаҳар бўлди?! Унинг бир қисми иккинчи қисмидан ажойиб! Икки турғун осмондан белги бўлган унинг икки хиёбони Сомончининг йўлига ўхшайди. Унда мавжуд хонақоҳларнинг ҳаммаси обод; киши унинг ёнига боришга ҳайиқади. Унда ушалган ноннинг ҳар бири қуёшнинг гардиши, қадди ҳам, осмон эса унга тиланчидир. Бундаги зикр овозалари фалакдан, фалак эмас, малаклар тўдасидан ҳам ошиб кетади. Мадрасаларнинг ҳар биттаси алоҳида ўз қадрига эга; улуғворликда кўк мадрасасидан ҳам баланд. Уларнинг нусхасини бинокор қурувчиларнинг яратувчи қўллари чиэган. У ердаги мударрисларнинг дили равшан, руҳи пок. Шогирдлари ҳар varaқни очганда фойда оладилар; улар Аторудга ҳам сабоқ бера оладилар.

Мадраса тоқларининг кенглигига чегара йўқ. Уларнинг гумбазини осмон гумбазини эслатади. Гумбазининг ҳар кошенида қуёш акси товланиб, кўк гумбазини ичида қуёш юргандек бўлади. Ҳар томондаги миноралари шундай баландки, уларни тутам-тутам гулдаста деб ўйлаш мумкин. Уларнинг қуббаларига малаклар зиёратга келиб, сарвга қўнган гулзор қушларига ўхшайдилар. Бу қуббалар уларга муқаддас тахт бўлиб, эгилган осмон уларнинг қафасидир. Қуббаларнинг чўзиқ ва ясси кўриниши уларнинг илоҳий тахтга ҳам устун бўла олишига далилдир. Қуббанинг учи ва ундаги ярим ой ўз байроғини кўтариб, илоҳий тахта ва қаламнинг маъносини зоҳир этиб туради. Ҳар кеча муаззин пастини шам билан ёритади; юлдузлар шамини эса фалак ёритади. Осмоннинг айланиши ва сустлашишидан қубба этагида кесишув чизиғи пайдо бўлган.

Ҳар томонига олий даражада масжид қурилган: унинг зийнати ақл ҳеч нарсага таққослай олмайди. Унинг буюклиги баланд осмонникича, осмон эмас, Масжиди Ақсоникича¹. Унинг шамдонлари қаптарларга хилват уя; қаптарлар унда Жабраилдек ўтирдилар. Бу масжидларга тоат-ибодат қилувчилар тўпланишган; бу

¹ Масжиди Ақсо — Суриядаги машҳур қадимий масжид.

жамоат малаклар тўдасини эслатади. Бунда ҳар кун беш марта чексиз гулгула юз беради. Бу — гулгула эмас, Муҳаммад пайғамбарнинг дабдабасидир.

Боғларининг ҳар бири жаннатмисол, ҳар бурчаги жаннат боғига танбеҳ беради. Унинг бирон манзили бошқасига ўхшамайди; ҳар манзили айшу тараб манзилдир. Ҳамма чаманлар гулу гулзорлик; ҳар чаманнинг йўли бўғин-бўғин. Ҳар бўғинида яна гулу гулшанлар бор, улар олти бурчаклигина эмас, саккиз бурчакли ҳам.

Гулларнинг навларини нима дей? Шунча гулки, шунча гул бўлганда ҳам санаганинча бор. Деҳқон кўчатларни парвариш қилар экан, шохига юз хил мевани пайванд этади. Ҳар дарахтнинг юз хил гули ва хусусияти бор; қизиғи шундаки, меваси ҳам юз хил. Саҳнидаги бир дарахт юз хил гул чиқариш билан бирга унинг гулининг ҳиди ўн икки чақир мга боради. Қўшлари ҳам юз хил, куйлаши ёқимли; саба ва гуллар устида юргани юрган. Оқар сувлари куйлагандек овоз беради, гўё май идишидан қулт-қулт май қуйилаётгандай У овоз одамларни худди хурсандликка тарғиб қилаётгандай. Бу садодан боғнинг димоғи ҳўлланган бўлади.

Қасрларининг барчаси кенг ва мустаҳкам. Уларга нақш беришда Чин наққошлари қаламларини синдирган. Зийнати Чин шойисининг зийнатидек. Нақшини тақдир наққоши нақшлаган. Тоқига осмон зинаси нарвон. Айланма кунгурасида Зуҳал сайёраси посбонлик қилади.

Жанубий чегарасида ажойиб бир дарё бор, уни дарё эмас, кўк осмон денгизи деса бўлади. У осмон эмас, унинг ҳар бир кўлиги ҳам феруза гумбазлардан бошқача кўринишга эга. Шимолий чегарасига қараб икки сой оқади. У иккисидан шаҳар хуррам ва сероб. Иккиси ҳам оби ҳаёт сувининг таъмини беради. Жаннатдаги тўрт ариқ унинг олдида уятда. Бу сувларнинг тиниқлиги Хизр сувидек. Енгил шамоли Исонинг (ҳаётбахш) нутқиға ўхшайди.

Унга туташ катта ерлар бўлиб, ундаги ҳар бурчак ўзи бир вилоятга тенг. Миср ва Самарқанд унга монанд келолмайди; ҳар вилоятининг ўзи ичига юзта Миср ва Самарқандни сиғдира олади. Уни худо ўзи офатлардан асрасин: барча балолардан омон сақласин!

У шубҳасиз бундай эмас эди. Олдин ҳозир бор нарсаларнинг ўндан бири ҳам йўқ эди. Бунча шарафни у шоҳ инсофидан топди; унинг васфига ақл лолдир. Бу ғолиб подшоҳ ақли тиниқ, тинибтинчимас подшоҳдир. Адолатни ўрганишда Ануширвон унга шогирддир. Ануширвон унга шогирд бўлишни ҳавас қилиб, унинг юз ишидан биттасини ўрганди, холос. Адолат йўлиға қадам қўйган ҳолда у адолат билан исломни ўрганмаган эди¹. Мамлакатни бошқаришда у юзта яхши қоидаға амал қилган. Бу қоидаларнинг ҳаммаси под-

¹ Ануширвон ислом динини қабул қилиш ҳақидаги Муҳаммад пайғамбарнинг мактубини йиртиб ташлаб, исломни рад этган эди. Бунда шунга ишора бор.

шоҳлик ишида керакдир. Лекин ҳаммаси қолиб, у битта адолати билан мангулик топди ва қиёматга қадар яхши от қолдирди.

Адолат ҳамма нарсадан юқори бўлиб, диндаги юз қонидан ҳам юксакдир. Бутун одамзод орасида дунёда бунинг оти ҳам уникидан юз ҳисса ортиқ қолса ажаб эмас. Одамзод бор экан, олам бор экан, олам ичида одамзод яшар экан, адолат билан олам юзини обод қил, яхши хулқ билан дунёдаги одамларни шод қил. Бутун олам ва одамзод, йўқ, бу икки оламгина эмас, яна бир олам ҳам сенинг ҳукмингда-ку!

LIX

Баҳромнинг май таъсиридан бахтининг кўзи уйқуга кетиб, мамлакатининг биноси бу селдан йиқилгани ва мазлумлар фарёидан уйғониб, бунинг чорасини кўргани

Язди жирд жаҳон мулкани тарк этгач, Баҳром маишатга берилиб кетди. Фафлат бодаси уни маст қилиб, мастгина эмас, бодапараст қилиб қўйди. Шоҳ майни ичиб, мастлик уйқусига кетиши билан бошқа мастлар унинг мамлакатини хароб этишга бошлади. Кўнгли хасталарнинг кўнглини овлашни ўйламай, ишлари фақат даштда ов қилиш эди. Ичкилик ичиб, ёмонлик қилувчилар унинг мамлакатини ер билан яксон қилишди.

Баҳром ов қилиб юриб, бир кун адашиб қолди. Шунда у бировнинг чайласига кириб, меҳмон бўлди. У чайла эмас, ҳижроннинг қора кечасидек қоронғи, зулм-ситам қушларининг тузоғига ўхшаган, ошиқларнинг кўнгул уйдек бузуқ, ёғочлари ўққа ўхшаб ҳар томонидан чиқиб турган жой эди. Бу чайлани зулм ўқлари тешгани кўриниб турар; бир неча мазлумлар у ердан бошпана топган эди. Замона зулмидан уларнинг ҳаммаси яланғоч, зулм қўлининг шапалоғидан ҳаммасининг қадди букилган эди. Битта қотган нон билан сув олиб келиб, уй эгаси уларга хизмат қила бошлади. Шоҳ аҳволни кўриб, нима гаплигини сўради.

У:

— Аҳвол мана шу кўриб турганиндай,— деб жавоб берди.

Шоҳ деди:

— Бу фақирлик, ожизлик, муҳтожлик нимадан? Бунинг ҳамма сирларини рўйи рост айт?

У деди:

— Бурун аҳволимиз яхши эди. Бизнинг аҳволимизни зулм хароб қилди. Шоҳ халқнинг аҳволидан хабардор эмас. Унга май ва куйдан бошқа нарса керак эмас. Унинг одамлари тамаъ оғзини кенг очиб, мамлакатни ер билан тенг қилишди.

Шоҳнинг кўзига рўпарада бир кошона кўринди, лекин унинг ҳар хонаси вайрона эди.

Шоҳ сўради:

— Бу вайрона илгари нима эди?

У жавоб берди:

— Сарой эди. Атрофи эса боғ эди. Унда эскидан-эски дарахтлар, янги чиққан гуллар ўсар эди. Икки тегирмон кориз суви ҳам бор эди. Бу ажойиб сув деҳқончилик даромадлари билан шу жойни кент, ҳатто шаҳар қилиб юборган эди. Энди коризга қарашга куч қолмади. Тақдирнинг унга кўзи тегиб, кўр бўлиб қолди. Сув қуригандан кейин боғ ҳам қуриди; гул ҳам қолмади, гул у ёқда турсин, унинг яфроғи ҳам. Бинони суваш, тузатишга ҳам куч йўқ; бу ишларни бажарадиган одамларнинг ўзи ҳам қолмади. Боғ ва сарой — ҳаммаси ер билан яксон бўлди, зулм, тамаъ эса бирга юз бўлди. Замона зулми молларни олгандан кейин, шу ёмон ожизлик, шундай бир аҳволга тушиб қолдик.

Шоҳ шу ларданинг ўзидаги ўриш-арқоқдан аҳволни тушуниб, жони ўртанди, бошидан тутун кўтарилди. Ғам қиличи бағрини чок-чок қилиб, ғуссадан ўлишига сал қолди. Мастлик ғафлатидан уйғониб, жони хумор ўти билан ёна бошлади. Айшу ишратдан, хурсандчиликдан кўнгли совиб, ҳамма қилаётганлари хато эканини тушунди. Золимларни йўқотишни фикр қилиб, адолат қилишни кўнглидан ўтказга бошлади. Худонинг номи билан шу ниятни қилган эди, шу пайтда бир одам хушхабар келтирди. У деди:

— Коризни тешиб, оби ҳаётдек пок ва соф сув чиқиб кетди.

Уй эгаси тангрига шукр қилиб, деди:

— Айшга берилган шоҳ зулми қўйиб, адолатни ният қилган эди, бундан дарҳол яхши хосиятлар кўрина бошлади.

Шоҳга бу сўз ҳам танбеҳ бўлди; узр айтиш билан уни бой қелди-да, у билан хайрлашди. Мамлакатига қайтиб, адолат кўрсатди; ғам билан эзилган халқини шод қилди. Унинг кўнглидан адолат ўрин олгандан кейин, бу ҳол мамлакатига ҳам тез таъсир этди.

Ғозий подшоҳимиз¹, бир нафас йўқки, мамлакат ва халқ ғамини емасин. Шундай экан, унинг мамлакати обод бўлса, не ажаб! Халқи ҳам шод экан, бунга ҳайрон бўлмаслик керак. То абад унинг орзулари ушала борсин! Шу ҳол хаста Навоийда ҳам юз берсин.

Соқий, ёқимли қадаҳни олиб кел, шоҳни баланд овоз билан дуо қилиб, уни менга тут. Жоним қийналяпги, бирпас уни шод этай, тан уйини шу сув билан обод этай!

---

¹ Султон Ҳусайн Вайқаро дейилмоқчи.

ИЙГИРМАНЧИ МАҚОЛАТ

Мақсаднинг ўталгани ҳақида; агарчи бу латиф сўзлар мажмуаси шундай бир тўпламки, нозик маъноли сўзлардан иборат тухфала» билан тўла ва нозик маъноли сўзлар тўплами шундай кемаки, фойдали инжулар унда хилма-хилдир; лекин табъ дарёсидан соҳилга энг олдин келгани нарсаларнинг энг қимматлилари бўлади ва зехн шабистонидан ҳам энг олдин жилва зуҳур этган келинчаклар бўлади, шунга кўра бу тўпламни салтанат боғчасининг олдинги гули ва халифалик чаманининг қад кўтарган нозли сарви бўлмиш султон Бадиуззамон баҳодир... оёғига нисор қилинди ҳамда унга никоҳлаб берилди,— токи бу насиҳатлар унинг дилида ўрнашиб қолсин ва бу жавҳарларни қулоғига оссин

Оламда нимаики мавжуд бўлса, ҳаммасининг сири ичида, ўрта-сидадир. Қаерда уларнинг ҳар бирининг моҳияти зоҳир бўлса, унинг аслида унга хос хусусиятлар ҳам яширинган бўлади. Қуёшнинг хосияти нур бериш, қиздиришдир; дурнинг яхшилари ва булутнинг пуштларидир. Ягона гавҳар ҳам коннинг фарзандидир; анбарнинг энг софи эса денгизнинг фарзандидир. Инсон ўрнини босадиган инсондир; шоҳники шоҳ, хонники хондир.

Соф кўнгул шоҳни кондек кўрган одам шаҳзодани бу коннинг гавҳари деб билсин. Гарчи бу коннинг ичида шоҳона дурлар кўп бўлса ҳам, ҳаммасини парвардигор ўзи мартабада тож эгаси қилсин; уларнинг ҳар бири мисоли бир қуёш бўлиб, осмонни тўн ўрнида кийиб юрсин.

Лекин уларнинг ичида ягона бир гавҳар бор. У мартабада ҳаммасидан юқоридир. Балки, у хавф-хатарсизликнинг сабабчиси, Жамшиддек қадрли ҳукмдор Бадиуззамондир. Табиатининг покизалиги билан у фариштанинг ўзи. Бу қадар пок сифатларга эга бўлган одам бошқа йўқ. Унинг асли инсон бўлса ҳам сифатлари фариштаники; ҳатто аслини ҳам, сифатини ҳам фаришта дейиш мумкин. У соф латофатнинг ўзидан яратилган бўлиб, туриш-турмуши жаҳон халқига худонинг раҳмини намойиш қилишдир.

Сенинг тўғрингда сўзлаш, мақташ қийин. Ҳар қандай ноғиқ ҳам васфингда гунг ва лол. Сенда шунча юмшоқлик ва улуғворлик борки, мендай одамнинг мадҳидан ор қилишинг мумкин. Қуёш одамларнинг ҳар қандай васфидан юқоридир. Унинг нурини инсон нима деб мақташи мумкин?! «Оби ҳаёт одамларга жон беради» — дейиш оби

ҳаёт учун етарли таъриф эмас. Ойни ёруғ, осмонни баланд дейиш таъби баланд одамларга ёқадиган гап эмас. Мадҳ билан сени мақташ мумкин бўлмагандан кейин, мен бошқа томондан хизматингни қилайин.

Хабаринг борки, ҳукмдор шоҳга кўп махфий нарсалар яхши маълумдир. Дунёда эртага нима ишлар бўлса, у ўз фикр қудрати билан бугун билиб туради. Эртага эмас, индинга бўладиган ишлар дафтари ҳам бир-бир ўқиб, у узоқни, ҳамма кунларни билади. Унинг сирли хаёлотигаги юз минг суратлар хотира кўзгусида жилва кўрсатади. Шунча етуқлиги билан у:

— Кўнглингда қандай яхши иш келса, олдимга келиб, бирма бир айт, яхши эшитмаган бўлсам, бошқатдан айт!— деган менга.

Шоҳгаки сўзимнинг эътибори бор экан, сенга ҳам насиҳат қилсам ўринлидир.

Шуни билгинки, умр вафосиздир, давлат ва мартаба ҳам бақосиз. Дунёда бахт ва бахтсизлик тушдай бир нарсадир. Кўзни юмиб очгунча ҳаммаси ўтиб кетади. Бу дунёнинг биносини хароб деб тушун; унда нима кўринса, сароб бил. Жумла жаҳон мутлақ фонийдир; мутлақ доимийсини истасанг, у худонинг ўзидир.

Инсон жисми уйининг биринчи нусхасини чизган ўша; унга руҳ бериб, олувчи ҳам ўша. Оламда инсон тирик экан, унга муносиб иш — худо билан бўлишдир. Қимки худони эслашдан огоҳ эмас экан, билки, у шоҳ бўлса ҳам гадодан пастдир. Биров гадо бўлса ҳам, лекин тағрини унутмаган бўлса, икки жаҳон подшоҳлиги униқидир.

Бу саҳифада нимаики ёзилаётган бўлса, ҳаммасини тақдирнинг қалами ёзмоқда. Олдингда кўнгилсиз кўп ишлар юз берса, нолиш қилма, бу худодандир. Ғалаба қозонсанг, бунни билагинг кучидан деб билма; бу ғалабани ғалаба берувчидан деб бил. Шоҳлигинга эътибор қилма; эътибор қил худонинг ғазабига, лутфига. Кўргин, фил минган қўшин бир лаҳзада қалдирғочлар ҳужуми билан қирилиб кетган¹. Кошона манзиллар йўқ бўлди, уларнинг ҳар бирини битта қуш бузди. Ёки, эсла, Заҳҳок қандай азобларни тортди! Бойликни эса худо Фаридунга насиб этди. Заҳҳокнинг қаҳридан йиртқич шер ҳам қўрқарди. Лекин унинг бошини сигир сутини ичган бола олди².

Халқингга жисм ва руҳни сен бермагансан. Уларга зафар ақл ва имон эшигидан келади. Уларга ажойиб бу неъматлар худодан бўлади. Уларнинг ризқиларига у сени сабабчи қилган. У сени сабабчи қилиш билан бахтиёр этти. Акс ҳолда одамларга улуш беришга сенга қаердан ихтиёр бўларди:

Шундай экан — баъзи нодонлар сенинг фармонингга бўйсунмас эканлар, бунга бошлиқ бўлишнинг қонуни бўлиб, ҳаммасига (ўша бўйинча) жазо хавфи бор.

¹ «Қуръон»даги диний бир эпизодга ишора қилинмоқда.

² Бунда зolim Заҳҳок бошини, Фирдавсий «Шоҳнома»сида ҳикоя қилинишича, ундан яширин ҳолда сигир сутини ичиб катта бўлган Фаридун олгани эслашмоқда.

Сенга худо тожу тахтни марҳамат қилди, кўп бахт ва иқбол бахш этди. Оламни ҳукмингга бўйсундириб, халқ қаддини амрингга эгди. Сен агар унинг шунча яхшилигига шукр қилмасанг, худо нима амр этган бўлса, уни бажармасанг, ғафлат ва мағрурлик кўрсатиб, буйруғига дастёрлик этмасанг, унинг қаҳри келиши мумкинми ё йўқми? — Айт! Мен бунга жавоб бергунча, ўзинг жавоб бериб қўя қол. Унинг ғазабининг қаттиқ шамоли келса, нима қиласан? Мамлакат унинг мамлакатидир. Сен қаёққа кетасан?

Унга қарши бузғунчилик қилиб, исён кўтармоқчи бўлсанг, кўтар, — агар буни ундан яшира олсанг. У ҳолда халқ олдида хижолатлик юз беради. Яратувчи буни кўрса, қандай бўларкан? Ўз ишларингдаки халқдан уялар экансан, бу худога маълум бўлса, у вақтда нима бўлади?

Асл мақсадни кўзламоқчи бўлсанг, Муҳаммаднинг шариати йўлини тут. Шоҳ нажот уйдан паноҳ истар экан, ушбу йўл у уйга олиб борувчи асосий йўлдир. Агар қаламнинг қадами сатр йўлидан четга чиқиб кетса, хат ҳам эгри ёзилади. Шарият йўлини ўзингга шиор қил, адолат билан мамлакатингга қувват бер. Шоҳ ишни адолат билан юргизса, адолат унинг вайрона мамлакатини ҳам обод қилиб юборади. Баъзан динсиз одил подшоҳлар уни обод қилади-ю, золим мусулмон уни барбод этади. Шоҳ адолат билан даврон сурса, унинг (у дунёда) сирот кўпригидан ўтиши осон бўлади. Ким ипнинг устида юришни орзу қилса, адолати тўғри бўлса, юради. Мақсадга етиш учун тўғри бўл, адолат билан иш тут. Уқда ҳам тўғрилик бўлмаса, уча олмайди.

«Аدل» сўзи уч ҳарф билан ёзилади. Лекин унинг ҳар биттаси ўзгача мазмунга эга. «Унинг «айн»и ёндирувчи қуёш бўлиб, зулмнинг қора шомини пок қилади. «Дол»и эса давлат ва диннинг тожи бўлиб, дин ва давлат аҳллари доим унга муҳтождирлар. Охиридаги «лом»ини ҳурларнинг сочи деб бил; иззат ва шараф қушларига эса уни тузоқ деб бил. Тожни кий, қуёш билан кўзингни ёрит, охиридаги маҳкам ипни қўлингга тут. Мазлумнинг шикоят сўзлари ҳар қанча чўзилса ҳам узоқ умр кўришни истасанг, малол келмасдан эшит. Адолат истовчи зулм ўтидан фиғон қилса, адолатинг соясидан унга паноҳ бер. У сояда уни қайғуда қўйма; шамнинг тагини унга қоронғи қилма. Мазлумнинг сўзи тўғри бўлиб чиқдими, энди золим ўзингга тегишли одам бўлса ҳам, юзига борма. Унинг нафси давомли айшни истадими, демак, у сенга гуноҳ орттириб, ўз мақсадини ҳосил этмоқчи бўлган. У хазина устида ётиб, илоннинг баҳраланишини истайди. Ваҳоланки ундан заҳардан бошқа «баҳраланиш»ни кутиш мумкин эмас. Унинг орзусини ўйлаб, ўзинг азоб чекма. Тавба қилдириб, уни текшириб тур.

Гуноҳнинг хирмони қанча катта бўлмасин, оҳу пушаймон уни шамолга учуриб юборади. Гуноҳ ўти қанча қаттиқ ёнмасин, узр кўз ёшларининг суви уни ўчирмай қўймайди. Лутфу карам қанча ёқимли бўлмасин, қаҳру сиёсатнинг ҳам ўз ўрни бор. Оламдаги ҳамма

одам бирдай яхши эмас; ҳар кимнинг ҳамма иши маъқул бўла бермайди. Яхши билан ёмонга баробар яхшилик қилиш ёмонга кўп, яхшига кам яхшилик қилиш демакдир. Лутфинг шабадаси билан одамни хурсанд эт. Шу билан бирга жазо тигини ҳам ўткир тут. Қанчадан-қанча касаллар қанд билан тузалади, лекин бир қанчаларига заҳаргина фойда қилади. Марҳам билан мадда очилмаса, ништар билан ундаги йиринг олиб ташланади. Зирафча бармоқнинг учи билан чиқмаса, бадан игна воситасида ундан қутулади. Шунинг учун замон шоҳи фикр қилиб, яхшига яхши, ёмонга ёмон бўлиши керак. Бу иккаласини у бир хилда баҳоласа, мамлакатининг ичида қўзғолон кўтарилади.

Бировни тезда кўтариб юборма, ҳамда озгина айби учун пастлатиб ҳам қўйма. Ким гумбазнинг учига чиқмоқчи бўлса, чиқиш ва тушиш учун махсус зина бор. Кимки зинадан ташқарига қадам қўйса, унга йиқилиш, ранж, алам хавфи бор. Бола савод чиқаришда ҳижога қарамай ўқийди. Сен унинг зеру забарга эътибор беришини кузат. Ҳар кимни одам десанг, одам бўлиб чиқа бермайди; кўринишда бир хил бўлса ҳам, феълда бир хил эмас. Шам билан муз сумалаги худди кўчатга ўхшайди; аслда бунинг бошоғи ўт, уники сувдир. Кимни ўзингга маҳрам қилмоқчи бўлсанг, яхши синамасдан уни ўзингга ҳамдам қилма. Билмасдан уни яхши кўриб, яхши гапирма; билганингдан кейин эса пушаймон еб қолма. Тушингда сенга парига ўхшаб, ҳурлардан ортиқ бўлиб кўринган одам ўнгингда, фаҳм этсанг, шайтон бўлиб чиқиши мумкин. Озгина айб учун қаттиқ азоб берма: ўлдириш ва жазолашда тезлик қилма. Қатл этиш бир оз кечикиб бўлса, ҳечқиси йўқ, ўлгандан кейин эса уни сўз билан тирилтира олмайсан. Сув юзидаги пуфак пуфласанг ёрилади; шундай экан, пуфак яшаш билан шуғулланиш керакми?

Жазолаш вақтида афв этиш яхши бўлса ҳам, лекин бу ишда фаросат ҳам керак. Гувоҳлар бир одамнинг гуноҳини исботлаган эса-да, шариатда ёлғон гувоҳлик берганлар оз бўлганми?! Ёлғон гапиришга ўрганган одам рост гапирса ҳам, унга ишонма. Ростгўй одам ҳеч қачон ёлғон гапиришга интилмайдми; ёлғонга одатланган қанча уринмасин, рост гапира олмайди. Тун билан тонг ўзаро мутаносибдир. Тонгнинг бошланиши ёлғон бўлса ҳам, охири тўғридир.

Кин ва адолат йўлини тутиб, бировнинг айби учун бошқани гуноҳкор этма. Қўйчибон бўлсанг, бу нафасда эътиборли бўл; ҳар қўйни ўз оёғидан ос. Хаёлингга яхши бир буйруқ келса, уни маслаҳатсиз амалга оширишга ошиқма. Таъбингдаги завқинг соғлом экан, одамларнинг гапининг тагидаги фасодини билишга ҳаракат қил. Ўз фикрингга кўп ишона берма. Ишончли кишилар фикридан фойдалан. Шоҳ ўз айтганини қила берса, фикрли кишиларнинг оғзига қулф солган бўлади.

Таваккал қилмаса, юриш сушт бўлса ҳам, маслаҳатсиз, дабдурустдан таваккал қилма. Кенгаш вақтида баҳс юз берса, хафа бўлма. Шу билан бирга жуда узун кенгашнинг ҳам кераги йўқ.

Мўлжалланган ишингга кучинг етса, уни бир нафас ҳам вақтидан ўтказма. Боғдаги гулнинг жилваси саҳар вақтидадир; кеч қолсанг, уни болалар териб олган бўлади.

Ўз ишингга қанча берилмагин, уни тангри иши билан қўшиб олиб бор. Одил насиҳатчи бегараз бўлади; билиб қўй, бундай одамнинг баҳоси йўқ. У хато қилса, уни дўстлик билан тузат. Хато қилмаслик тангригагина хос.

Уруш куни душманга юзланганда қоида билан олдин сафларни туз. Жангда хатосиз, аниқ ҳужум қил; билки, кишининг ўлими тақдирига боғлиқ. Ажал шомида киши уйида ётмайди; умри бўлса, гўрга тушиб ўлтирмайди. Алам қилиб турганда икки қадам орқага юргунча, ҳаракат қил, олға қараб бир қадам бос. Гарчи зафар худонинг марҳаматидан бўлса ҳам, ҳаракатни бунинг мўътабар сабабларидан деб бил.

Сен сипоҳ тортиб, шундай ҳаракат қилки, халқнинг дуоси сени ўз паноҳига олсин. Шунга интилки, жанг юз берганда халқнинг оҳ шабадаси кўзингга чағни урмасин. Ўчли душманнинг мингта ўқи халқнинг бир оҳ ўқичалик ярадор қилолмайди. Жангда бегона одамларни енгсанг, бунинг шукронасига уларни ўлдиришга ҳаракат қилма.

Бу номада мен нималарни ёзган бўлсам, ҳаммасига шоҳнинг ишлари мен учун қўлланма бўлди. Агар ишда шоҳга ўхшаш бўлсанг, «Бола отанинг кўринишидир»,— дегани бўлади. Унинг қадами бўйича қадам боссанг, йўлда кўп ранжу пушаймонлик кўрмайсан. Болани мурид, отани эса пир деб бил; ҳар ишида унинг буйруғининг таъсири бўлади. Бахт ва қариб юришни истасанг, бу пир олдида ҳеч айб иш қилма.

LXII

Ожизлик ва синиқлик туфроғларининг сариқ ранг сомонига пешона терини тўкиб, сомонли лой тайёрлаб, бу фақирлик кулбасини юз оҳ ва ўрганиш билан суваб тамомламоқ; киприкнинг синиқ игнасига кўз ёшининг узун ипини ўтказиб, юз тешик ва тикик билан ямашни тугалламоқ; бундай тузатувчиликдан хижолат бўлиб, узр ҳужрасига кирмоқ, бу тикувчилик учун узр сўраб, хижолат ёқасига яширинмоқ, тангрининг ободонлик эҳсонидан афв масканини тиламоқ ва марҳамати хазинасидан муруват сарпосини истамоқ

Мендек ошифта ҳол, шайдойи одам бу орзуни² хаёлимга келтирганимда, бир неча кун яширин ранж чекдим; оби ҳаёт истаб, жонимни қийнадим. Китоб ёзиш учун қалам йўниб, қалам учун қоғозларни

¹ Ш о ҳ — Султон Ҳусайн Бойқаро.

² Б у о р з у — «Ҳайратул-аброр» достонини ёзиш.

тайёрладим. Саҳифа бўйлаб қаламим нақшлар чизиб, овозини най овозидек баланд этди. Най куйлаб қандай авжга чиқса, менинг қаламим ўз куйини ундан ҳам ошириб юборди. Най овозини эшитиб, сўфийлар тўдаси зикрга тушиб кетганлари сингари, бу қамиш қаламим овози кесак уйларга, ҳатто тўққиз осмон гумбазига ҳам етиб борди, одамзод орасига ғавғолар солди. Малаклар орасида ҳам шовқинлар кўтарилди. Одамзод эшитиб, дарди ошиб, дард билан ёқасини чок-чок қилди. Малаклар эшитгач, жонсиз бўлиб, ярадор бўлган қуш каби қанотлари осилиб қолди. Унинг куйидан хуш бўлса ҳам, нохуш бўлса ҳам, бари бир, мамлакат ҳам, малаклар ҳам ҳаяжондадир.

Энди зебо юзли бир гулрух¹ хат ва хол билан нақшланган ва су-ратланган экан, осмон пардозчиси ўз ишини тамомлагач, у ўн тўрт кунлик ойдек тўлалиги ила намоеън бўлди. Шуъласидан икки Шарқ ёриб, еру кўкка яна тўполон тушди. Чарх котибининг қалами синиб, уни сиёҳдоннинг остига ташлаб қўйди. Осмон ҳазиначиси олдимга келиб, қуёш билан бирга бошимдан айлана бошлади. Бошимдан сочиш учун жони билан бирга тўққиз дастурхон юлдузни нақд келтирди. Малаклар устидан пуллар, нақд дурру гавҳарларни сочди. Менинг ҳур-матимни қилиб у гард сингари ердан кўтарилди, бошимдан айланиб, оёғимни ўпди. Олдимга юзлаб бойликни қатор қилиб, ҳаммасини оёғим остига сочқи этди. Бошим устидан конидан келтирган лаъларни сочди; олдимга уммонидан дурларни тўкди.

Бу ҳайратда мен фикрлаб қолдим; ҳатто бу фикрлашда ҳайрон бўлиб қолдим. Ушбу варақларни менинг қаламим (пешонамдаги) ёзиғлар каби қорайтирган экан, улар бу қадар иззатга арзимайдилар, балки бу иззатнинг мингдан бирига лойиқ эмас. Улар, у айтгандай, ёмон ҳам эмас. Яхшидирлар, лекин мақтагундай эмас. Маъноси яхши бўлса, таркиби йўқ; кўриниши ёқимли бўлса, тартиби йўқ.

Уларни ёзишга кўнгул кетгандан кейин ўн байт ҳам ёзмай, кўнгул қоронғилашди. Чунки бошимда қиладиган ишим кўп эди. Бош қашишга ҳам вақтим йўқ эди. Осмон варағи тун қорасини зирних² билан ювган вақтдан бошлаб, ҳар томонга тонг нур сочиб, тоза су-пурги билан кеча қоронғилигини супура бошлади. Тун ўзининг анбар сепилган латтасини яшираркан, тонг ўзининг зарли байроғини тик-ди. Бу байроқ энди ўзини йўқлик мамлакатининг байроғи деб эълон қилгунга қадар, шом қорага қизил рангни қўшиб, нур ҳарфларини қорайтиргунга қадар, осмон юлдузларини зоҳир этиб, қора чойшаби-ни дурлар билан безагунга қадар мен шу орада эзилиб, халқнинг жабру жафосига гирифтор бўламан. Халқнинг етказган азобидан бир-дам менга тинчлик йўқ; одамларнинг жабридан бир нафас оромим йўқ. Бу хастанинг ғамли уйига (арз билан) келган одамнинг кетиш ёдидан бутунлай кўтарилиб қолади. Бир гуруҳи кетиб улгурмасдан,

¹ Зебо юзли гулрух — «Ҳайратул-аброр» дейилмакчи.

² Зирних — олтингургут билан маргимуш аралашмаси.

албатта, бошқа икки гуруҳи кириб келади. Улар бузилган кўнглимга ўт ёқиб, эрталабдан кечгача жонимни оладилар.

Менга улар шундай ишларни буюришадики, бажариш осон эмас; уни бажаришнинг сира имкони йўқ. Узр айтсам, ҳаммаларига қаттиқ ботади; яхши гапирсам, аччиқлари келади. Уларга осмонларча хайру эҳсон кўрсатсанг ҳам, ҳар осмонни улар бир хашакча кўришади. Кимнинг кўзини тамаъгирлик катта қилиб очган бўлса, бир қатра ҳам, бугун бир дарё ҳам унга бари бирдир. Берганингни олиб, яна норозилик ҳам изҳор қилади. Кўп берган бўлсанг ҳам оз дейди. Ҳар бири ўзича сўз сўзлаш иштиёқида; ўзича сўз сўзлаш билан бирга юзта нияти бор. Бировнинг Рустамча кучи, Ҳотами Тойича ҳиммати, қўлида Қоруннинг бойлигича бойлиги бўлса ҳам уларни рози қилиш қийин.

Менда бу нарсаларнинг биронтаси йўқ. Заифлик уйда дард билан ҳамнафасман. Шунча ғаму меҳнатим бўла туриб, мен уларга эҳтиёт билан савол-жавоб қиламан. Табиий касаллигимнинг ўзи ҳам бир сари, улар билан муомала қилиш ҳам бир сари бўлиб, куни билан томоғим қуригани қуриган. Кечаси эса уйқум қочиб, фароғатсизман. Кундузи бўлса яна аҳвол шу; кеч кирди дегунча, яна ўша ҳол.

Кимнингки вақти шу хилда танг бўлгач, яхши шеър ёзишга унинг қачон имкони бўлади? Бу яратган назмим энг соф дур даражасида бўлмаса, мен бу ёзганим учун кечирим сўрашга ҳақлиман. Вақтимнинг иплари қисқа бўлиб, мен уни кўнглим хоҳлагандек ёза олмадим. У шу хилда яратилгандан кейин унга ортиқча мартаба қаердан бўлади? У қандай қилиб эл орасига ҳой-ҳуй солади-ю, қандай қилиб ҳамма томонга узундан-узоқ довруғи кетади!

Менга етарли имкон бўлганда, бир кеча-кундуз давомида бир-икки нафас меҳнатдан қутулиб, дам олиб, кўнглимдагидек осойиш топганимда, хилват бир ғўшада ўлтириб, табъим фақат фикрлаш билан банд бўлганда, дурдона назм яратиш билангина шуғулланиб, хаёл денгизида ғаввослик қилганимда, унда юрганимча юриб, у денгиздан хоҳлаганимча олганимда эди, бу соҳани тушунган одамлар ундан назм дегани қандай бўлиши кераклигини билиб олган бўлишарди. Ҳаётда энг муҳим бир нарсадан-ку чўнтак қуруқ қолган эди; ижод соҳасидаги орзу амалга ошмаса, айби йўқ.

Шу хилда мен бу навони¹ куйлаб турарканман, бир пок фикрли оқил ногаҳ менга деди:

— Эй қалами ожизлик сиёҳига ботирилиб, инсоф хатига бошини қўйган одам! Сенинг заифлигингга худонинг ўзи қувват беради. Инсофнинг кўринишларига юз офаринлар бўлсин. Сен баён қилиб битган нарса шунини кўрсатадики, сен бундан ҳам яхши ёза оласан. Ўзинг айтгандек юқори қилиб, истаганингдек ёқимли этиб ёзганимда, унга бозор бундан ҳам катта, бутун олам унга харидор бўлган бўлур эди! Шундай бўлса ҳам, у жаҳон бўйлаб савдода; овозаси бутун борлиқ-

ни тўлдирган. Бу жаҳоннинг безаги ундан, денгиз ва кондаги гавҳарлар зийнати ҳам ундан. Шоҳнинг отидан у шарофат топди; чунки сажоват қуёши ҳам худонинг сояси бўлмиш подшоҳ оти туфайли юз беради. Унинг асл зоти шарофат денгизини ташкил этган бўлиб, бу денгиздаги гавҳар эса унинг номидир.

Эй номига адолат тангаси зарб қилинган, зотига ҳукмдорлик хутбаси ўқилган шоҳ!¹ Сендан уялиб, осмон ҳалқа шаклига кирди; сенинг номинг қуёшнинг узугига битилган. Сенинг мадҳингни ёзиш учун мен кимман?! Бу — бир зарра осмондан жой олгани билан тенгдир. Қатра ўзининг қатралик даражасини билиши керак. У ўз борлигини денгиз билан тенг тутмаслиги лозим. Бирор ишни бажариш кимнингдир тақдирида бор экан, унга киришмасдан бошқа иложи йўқ. Утга парвона ўзини девонавор урмасдан тура олмайди-ку! Телбанинг ҳам болалар отган тошдан ярадор бўлмаслигининг чораси йўқ-ку.

Менинг ҳиссамга шеър ёзиш тушгандан буён жоним ўша ўт, ўша тошдан қийналгандай қийналади. Мен у билан шуғулланиб, на фойда кўраман, на уни тарк эта оламан. Гоҳо хаёлимга шундай фикр келади: умрни қийновчи бу бир қанча дағдаға шеър деб аталиб, уни ёзишдан фойда йўқдир; уни кўп ёзиш — зиёндан бошқа нарса эмас. Кимки бир ғазални чиройли қилиб ёзса, уни ёр тушунади, таъб эгаси тушунади, холос. Шеърдаги чин бошдан-оёқ бемаънилик бўлиб, қизиғи шуки, унинг яхшиси ёлғон ҳисобланади. Кимга умрида у билан шуғулланиш юз берган бўлса, у минг йил яшаган эса-да, умри зое кетган бўлади.

Жуда саз бўлардики, фақирлик қадамини босиб, фано кўчасида фақирлик жомини кўтариб ичиб, бу дунё ишларига оз майл қилсам, у дунёнинг узун йўлини яхши тутсам. У йўлда шарбат ичишни истарканман, юрагимнинг қони менга шарбат бўлса, фароғат топишим учун пул керак экан, танимдаги яра-чақалар танга бўлса; устимдаги чанглар бахтиёрлик кийими, икки оёғим сайр этишим учун йўловчи бўлса; соя учун чодир қидириб ўлтирмасам, отимни ҳеч қаерга боғламай йўрғалатиб кетаверсам: бу сайрда ҳар бир қадамим юз ёғочга² тенг бўлса, бошимдаги тўзгиган сочларим менга шараф тожи бўлса; яланг оёғим остидаги тиконлар фақирлик занжиримга мих бўлиб хизмат қилса; бошимга теккан ҳар тошдан ёриқлар пайдо бўлиб, хурсандчилигим бошимнинг ўша жойидан чиқиб турса; қонли кўз ёшларимнинг шоҳона дурлари барча фано қушларига дон бўлса; у қушлар шу дон билан айланишиб, жисмидаги ипдан унга илинса; ғам ханжари кўксимни ёриб, жисмим уйдан дард аҳлига муқаддас жой тайёрласа; юрган сари оёқларим қабашиб, қадамимга бу қабариқлардан юзлаб тиниқ гавҳарлар сочилса; ёки йўл бўйлаб тўкилган кўз ёшларим қонли оёғимнинг та-

¹ Султон Ҳусайн Бойқарога мурожаат этилмоқда.

² Ёғоч — масофа ўлчов, бир ёғоч 12 км. га тенг.

тига дур бўлиб ёпишса; яраларимдан оққан қонлар қатра-қатра бўлиб, дард ва бало даштларини лозазор қилса; оҳим ўтининг уч-қунлари чарх уриб, яфроғини ел совурган лолаларнинг яфроғи ўрнига ҳар учқуни яфроғ, ўчган қурумлари эса унга доғ бўлса; азоб-уқубатдан жисмим чарчаб, йўлда бир нафас дам олишни истаб қолсам, йўл устидаги бирон тоғ этагини топиб, устимга осмон этагини ёпсам-да, уйқуга бош қўймоқчи бўлганимда бирон қоя тош менга қаттиқ болиш бўлса-да, ер юзидаги туфроғ тўшагим бўлиб, гавдам унга соядек чўзилса; юришдан толган иккита оёғимни Фарҳод билан Мажнун қўйнига олса, чунки қалбимда уларнинг ишқининг юзтаси; бузилган кўнглумда уларникидан минг ҳисса ортиқ дард бўлса ҳам, мен бировга буни фош этмадим, нола чекиб, висол талашмадим; иккаласи ҳам бу ҳолимни кўриб ҳайрон қолишса: ўзларининг ишқидан эса хижолат бўлишса; ишқда устун эканимни тушуниб, униси ҳам, буниси ҳам менга тан беришса; ишқ менинг мартабамни шундай юксак, ишқнинг дарди кўнглумни шу қадар кенг қилиб, ер билан осмон менга баробар бўлиб, осмоннинг очиқ гулшани эса зиндон бўлиб қолса; ҳимматим шундай авжга чиққанда, этагимни қоқсам; унинг чангларини малаклар кўзларига суртишса; (орзу қилганимни) кўз билан кўра олиш кечаси келганда, малаклар қушларга айланиб қолса; қушлар ҳам эмас, ҳар томонда учган кўршапалакларга айланса; юлдузлар ва осмон эса (оддий) кўкнори ва унинг уруғларига ўхшаб қолса, дедим-да, ибрат кўзини кенг очдим: бор ҳам бир, йўқ ҳам; бору йўқни тенг кўрдим. Борлик ва йўқликдан мен худди Саййид Ҳасан Ардашердек ўтишни истадим. Кўнглим шундай юксак мақомни орзу қилди. Лекин нафсга эса (бу дунё) лаззатлари орзу бўлди. Ҳиммат шодлик ери — жаннатга қараб учиб кетди; нафс эса мени жаҳаннам чоҳига судради. Нафснинг юзи малаканикига ўхшаса ҳам, ўзи яширин; унда дев билан шайтон иккаласи бирлашиб, жуфт бўлган. Иккаласи жуфт бўлиб қўя қолмасдан, ҳар нафасда ўзларидакаларнинг юзтасини туғдириб туради. Кимки ичдан пишган бўлса, дев билан шайтон жаҳон ичида жаҳон тургандек бўлади. Ичида юз макр ва ҳийла бошланса, шунча шайтон ва деви фитна кўтаради. Улар менга қанча истакларни раво кўришмасин, қизиғи шуки, ҳаммаси ўзимда бор.

Худо ҳаққи, эй кўнгул, инсоф қил; диндан фақат нафсгина чиқариши мумкин. Бу нафснинг қўлида мен афғорман, шунча балоларга гирифторман. Зоҳиран вақтимнинг ўтиши ёмондан ёмон; ички аҳволим эса ундан ҳам баттар. Қайғули дилимни эслаб йиғлар эканман, кўнглумнинг ўзи ҳам фарёдидан хабар олмайди. Фараз қилайлик, кўз ёшимдан соф денгиз ясаб, кўксимни тешиб ундан кема қилсам ҳам, гавдам кемадек суза олмайди. Чунки менинг лангарим гуноҳ тоғидандир. Ташқи кўринишимдан одамга ўхшайман; жисмимнинг сурати ҳам инсон сифатида. Мазмунга келганда одамгарчиликдан йироқман. Одамгарчилик билан менинг ўртамда минг йиллик ҳижрон бор.

Лекин софдил одамлар бир ерга йиғилганда эса ўзимни шамдек равшан ва тўғри кўрсатаман. Кўнглумда юзта илон бир-бирига чир-машиб ётибди; нотинчлик шамолидан қўзғолон кўтаришяпти. Мен шундайманки, «Мен!» демаганим яхшироқ; яхшилар мен — ёмондан узоқ бўлгани дуруст. Ичиму ташим зулмада; қизиқки, кўнглум ҳам шунни тилайди.

Шундай экан, одамлардан ким мени авлиё деб, тоат ва ибодатга берилган деб тушунарди? Ҳаммалари мени ғамгин ошиқ деб, кўнгли, кўзи эса пок деб атайдилар. Қаттиқ ҳаракат қилиб, йиғидан кўзимни тия оламан. Аммо иш кўнгулни қўлга олишга келганда нима қилишим мумкин? Худо ўзи карам қилиб, бу ишларда қўлимдан ушламас, оҳ, менинг ҳолимга юз марта оҳ!

Ҳаётим даврини эслар эканман, уятга қолмайдиган бир иш қилганимни эслолмайман. Барча ишим қаламни қора қилиш, учи билан хат ёзиш бўлди. Қалам тилимдан ҳам хирароқ бўлиб, ёзган хатларим юзумдан ҳам қорароқ бўлди. Иккиси ҳам худонинг раҳмат денгизига тушмаса, бошқа қаерда уларнинг қораси кетиши мумкин!

Эй тангри, агар сўзим чўзилган бўлса, қилган гуноҳим бундан ҳам кўпдир. Бу ёзганим яхши бўлса, сўроқ вақтида раҳм эт; ёмон бўлса, демак, ўзимнинг ҳам бошдан-оёғим ёмон. Ёмон нарсамни, раҳм этиб, яхши қил, яхши бўлса, уни қабул айла. Унга боққан эл кўзига ҳам жилва бериб, уни яхши кўрсат; халқнинг кўнглига уни ёқимли эт. Гуноҳим ҳар қанча кетма-кет бўлса ҳам, сенинг раҳматинг олдида улар йўқдайди. Яхшилигим камлигидан мен қанча қўрқсам, сен карам қилгин, чунки сен сахийсан.

LXIII

Оёғи тойиб кетиб косадаги ошни шоҳнинг косадек бошига тўкиб юборган ва олижаноб шоҳ олдида ўз ошини пиширган бир қул ҳикояси

Сахий бир подшоҳ бор эди. Сахийлигидан халқи уни ҳурмат қилар эди. Унинг бир қули бор эди, хизмат даражаси баковуллик эди.

Кунлардан бир куни унинг базмида овқат вақтида, подшоҳнинг ҳам иштаҳаси яхши бўлиб турганда, фалокат босиб, бир тош қулнинг оёғига урилди, шунда иссиқ ошни подшоҳнинг бошига тўкиб юборди. Одамлар:

— Подшоҳ энди уни ўлдиради. Гуноҳига лойиқ жазо шудир! — дейишди.

Шоҳ эса қулнинг хафалигини кўриб, кечирди ҳам оёзд қилиб юборди. Вазир деди:

— Эй сахийликда бегараз шоҳ, унга тигдан бошқа нарса лойиқ эмас эди-ку?

Шоҳ эса завқ қилиб, лутф билан деди:

— Хижолат ўзи уни ўлдириб бўлди. Ҳеч ким ўлган ўликни бошқатдан ўлдирмаган; бошига эса жазо тигин тортмаган. Халқ ичида ким энг гуноҳкор бўлса, ўша афв ва иноятга энг кўп сазовордир.

Эй худо, шундай сахий шоҳларнинг юз минги эшигинг йўлагининг туфроғидирлар. Менинг гуноҳим ҳар қанча кўп бўлганда ҳам, шукрки, сендек менинг худойим бор. Хижолат торта бериб, жоним қолмади. Менга эҳсон қилсанг ўринлидир. Мен гарчи лутфу карамингга лойиқ бўлмасам ҳам, лекин улардан бутунлай ноумид ҳам эмасман. Менга сендан эҳсон сўрашни ким қўйибди? Эҳсонинг бир денгиз бўлса, унинг бир қатраси менга етарли.

Шукрки, эҳсонинг мададкор бўлиб, дафтарим ўзининг охирги варақларини ҳам топди. Аслида яхшиларнинг ҳайратланганини кўриб, номини «Ҳайратул-аброр» деб қўйдим. Ёзилиш тарихининг маъноси чиройли бўлиб, у саккиз юз саксон саккизинчи йил эди¹.

Ким ўқиса ёки кўчириб ёзса, дуо билан руҳимни шод қилса, тангри ишини мурод-мақсадига олиб бориб, руҳини жаннатда шод эгсин!

Энди, Навоий, шукрона майини ич; қанча тўла бўлса, ҳаммасини ич!

Эй соқий, қадаҳни олиб кел! Йўқ, хато қилдим, тўла хуми билан келтир! Уни мен кўп-кўп олиб, шимирай, кўп-кўп ичиб, бир дам ўзимни унутай.

¹ Мелодий 1483 йилга тўғри келади.

МУНДАРИЖА

	Нашр ҳақида. <i>А. Қаямов</i>	5
XII	Ҳазрат Шайх Низомий мадҳи ва Амир Хусрав таъри- фида	9
XIII	Мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий ваъфида	10
XIV	Сўз таърифида	13
XV	Сўзнинг маъноси унинг жони	16
XVII	Кўнгул таърифида	18
XVIII	Биринчи ҳайрат	21
XIX	Иккинчи ҳайрат	25
XX	Учинчи ҳайрат	31
XXVI	Учинчи мақолат. Султонлар ҳақида	35
XXVII	Шоҳ қаҳри ва адолат	39
XXVIII	Тўртинчи мақолат. Риёкор шайхлар хушусида	41
XXX	Бешинчи мақолат. Хайру эҳсон васфида	47
XXXI	Ҳотам Тойи ҳикояси	51
XXXII	Олтинчи мақолат. Адаблилик одати тўғрисида	53
XXXIII	Нўширавон ҳаё боғида	57
XXXIV	Еттинчи мақолат. Қаноат ҳақида	59
XXXV	Қаноат қилувчи жувонмард билан тамағир	63
XXXVI	Саккизинчи мақолат. Вафо ҳақида	65
XXXVII	Икки вафодор ёр	69
XXXVIII	Тўққизинчи мақолат. Ишқ ўти таърифида	71
XL	Унинчи мақолат. Ростлик таърифида	76
XLI	Дуррож ва шер	80
XLII	Ҳн биринчи мақолат. Илм осмонининг юлдузлардек баланд мартабалилиги ҳақида	83
XLIII	Имом Фахр Розий билан Султон Муҳаммад Хоразм- шоҳ	86
XLIV	Ҳн иккинчи мақолат. Қалам ва қалам аҳллари ҳақида	89
XLV	Ёқутнинг ҳуснихати ва ҳурмати	93
XLVI	Ҳн учинчи мақолат. Булутдек фойда келтирувчи одам- лар ҳақида	95

XLVII	Марҳаматли Айюб ва ўғри	99
XLVIII	Ўн тўртинчи мақолат. Осмон тузилишидан шикоят .	101
XLIX	Искандарнинг бу дунёдан кетиши	104
L	Ўн бешинчи мақолат. Жаҳолат майи	107
LII	Ўн олтинчи мақолат. Хунасаифат олифталар . . .	111
LIV	Ўн еттинчи мақолат. Баҳор йигитлигининг софлиги	
	ҳақида	115
LVI	Ўн саккизинчи мақолат. Фалак ғамхонаси ҳақида .	121
LVII	Ҷин ўтлоғининг бир мушкин оҳуси	124
LVIII	Ўн тўққизинчи мақолат. Хуросоннинг мисли йўқ ви-	
	лояти баёнида	127
LIX	Баҳром ва май	132
LX	Йигирманчи мақолат. Мақсаднинг ўталгани ҳақида .	135
LXII	Ожизлик ва синиқлик	139
LXIII	Оёғи тойиб кетган бир қул ҳикояси	144

На узбекском языке

А. НАВОИ

ИЗУМЛЕНИЕ ПРАВЕДНЫХ

Редактор *Х. Пўлатов*
Расмлар редактори *И. Кириакиди*
Техн. редактор *М. Мирқосимов*
Корректор *М. Қудратова*

Босмахонага берилди 20/V—1974 й.
Босишга рухсат этилди 14/X—1974 й.
Формати 70×84¹/₁₆. Босма л. 9,25.
Шартли босма л. 12,95.
Нашр. л. 10,66. Тиражи 15000.
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти.
Тошкент. Навоий кўчаси, 30.
Шартнома № 103—73.

Ўзбекистон ССР
Министрлар Советининг
Нашриётлар, полиграфия ва
китоб савдоси ишлари
бўйича давлат комитетининг
полиграфкомбинатида № 1
қоғозга босилди. Тошкент.
Навоий кўчаси, 30. 1974 йил.
Заказ № 1993. Баҳоси 89 т.

Навоий Алишер.

Ҳайратул-аброр. (Яхшилар ҳайрати).
Насрий баён қилувчи А. Ҳайитметов.
Рассомлар М. Рейх ва Д. Цирин.
Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.
145 б.

«Ҳайратул-аброр» («Яхши кишилар ҳайрати»)
Алишер Навоий «Хамса» сининг биринчи дostonидир.

Навоий бу асарда ўзининг фалсафий, ижтимоий-
сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашларини баён этади.
Табиат ғўзалликлари инсон учун эканлиги таъкидла-
ниб, турли характердаги ижобий ва салбий, ҳажвий
ва мажозий образлар орқали инсондаги олий ахлоқий
фазилатлар улуғланади.

Маъқур асар нашри кенг китобхонлар оmmasига
мўлжалланади.

Навои А. Изумление праведных

Ў31